

बद्दल अनुकूल अभिप्राय देऊन प्रस्तुत दुसरें पुस्तक लिहिण्यास प्रोत्साहन दिलें त्याबद्दल मी त्याचा फार आभारी आहे. त्याचप्रमाणे श्री. ग. र. दारशेतकर वी.ए., बी.टी., व श्री. मो. ना. भालेराव एम्.ए., बी.टी. यांनी आपुलकीने जी मदत केली व उपयुक्त सूचना केल्या त्याबद्दल त्यांचे आभार मानून ही लाबलेली प्रस्तावना पुरी करतो.

फेब्रुवारी १९३७

स. रा. भट्ट

संस्कृतभाषाप्रदीप—पुस्तक २ रें.

अनुक्रमणिका

भाग १—व्याकरण-पाठ

	प्रास्ताविक माहिती—रूपसिद्धीला उपयुक्त सन्धिनियम	...	
१	सर्वनामों (यद्, अद्स्) व इतर सर्वनामिक विशेषणों	...	१
२	द्वितीयगणसमूह—पचम गण	६
३	अष्टम गण—५ व ८ गणांच्या धातूंची वर्त. धा. सा. वि.	...	११
४	स्वरान्त नामों (अनियमित)	१७
५	नवम गण व नवम गणांच्या धातूंची वर्त. धा. सा. वि	...	२१
६	व्यजनान्त शब्द (अनियमित)	२७
७	द्वितीय गण (आसुरान्त, शी, ह, आधि+ह, जाष्ट, स्तु, तु, मू, सू)		३०
८	„ „ (अद्, अग्, आग्, रुद् वगैरे, हन्, ईश्)		४०
९	(अ) क्रमवाचक शब्दाविशेषणों (१-१९), (आ) तरतमवाचक रूपें		४५
१०	द्वितीय गण (द्विप्, शास्, विद्, मृत्, दुह) व वर्त. धा. सा. वि.		५०
११	समाग (द्वन्द्व, अव्ययीभाव, तत्पुष्टप, कर्मधारय व बहुमाहि)	...	५६
१२	सप्तम गण व वर्त. धा. सा. विशेषणें	६०
१३	तृतीय गण व वर्त. धा. सा. विशेषणें	६७
१४	वर्तारि भूतशाल्वाचक धातुमाहित विशेषणें	...	७५
१५	द्विकर्मक क्रियापदें व कर्मणि प्रयोग	८१
	परिशिष्ट—(अ) १ ते १० गणांचे आणगी काही धातु	...	८४
	„ —(आ) निरनिराळ्या गणांचे अतन्त्रे काही धातु	...	८९
	„ —(इ) काही व्याकरणविषयक शब्द	९३

प्रास्ताविक माहिती

रूपसिद्धीला उपयुक्त सन्धिनियम

- १ एकाद्या रूपाच्या शेवटी एकाहून अधिक व्यंजने आल्यास, पहिले कायम ठेवतात व इतराचा लोप करतात. जसे—महत् + स्-मरन् (प्रथमा ए. व.) अपवाद—क्, ट्, त्, प्.
- २ रूपाच्या शेवटील अनुनासिकाशिवाय इतर वर्गव्यंजनाबद्दल त्याच वर्गाचें प्रथम किंवा तृतीय व्यंजन येतें. जसें—महत्-द्, वार्-ग्.
- ३ प्रत्ययाच्या आद्य स्वर, अर्धस्वर किंवा अनुनासिकें यापूर्वी शब्दाचें अन्त्य मूळ व्यंजन कायम राहातें, जसें—शशिन् + अस्-शशिन, रग् + व - म -रन्ध्व -रन्ध्व.
- ४ प्रत्ययाच्या आद्य कठोर व्यंजनापूर्वी मार्गाल अनुनासिकाशिवाय इतर वर्गव्यंजनाबद्दल त्याच वर्गाचें प्रथम व्यंजन येतें. जसें—सभिध् + सु-सामिध्.
- ५ प्रत्ययाच्या आद्य मृदु व्यंजनापूर्वी मार्गाल अनुनासिकाशिवाय इतर वर्गव्यंजनाबद्दल त्याच वर्गाचें तृतीय व्यंजन येतें. समिध् + भ्याम्-समिद्भ्याम्.
- ६ प्रत्ययाच्या आरंभी अर्धस्वर व अनुनासिकें याशिवाय इतर व्यंजने असल्यास अथवा कोणताहि प्रत्यय पुढे नसल्यास (पहिल्या निबमानुसार लोप झाल्याप्रमाणें), घातूच्या अथवा नामाच्या अर्गाच्या अन्त्य व्यंजनाचा पुढे लिहिल्याप्रमाणें फरक होतो.

अन्त्य क्, ख्, ग्, घ्, ङ्, ज्, झ् यांचा क् होतो.

„ ट्, ट्, ड्, द्,	„ द् ”
„ त्, थ्, द्, ध्,	„ त् ”
„ प्, फ्, ब्, भ्,	„ प् ”
„ ख्, ख्, छ्,	„ ख् ”

परंतु (अ) सृज्, मृज्, यज्, राज्, भ्राज् याच्या अन्त्य 'ज्'चा 'प्' होतो.

(आ) दिश्, दृश्, स्पृश्, याच्या पुढे नामाना लागणारा प्रत्यय आल्यास अथवा काही न आल्यास 'श्'चा 'क्' होतो, आणि इतर वेळेला 'प्' होतो.

(इ) वरील ठिकाणी नश्च्या 'श्'चा 'प्' किंवा 'क्' होतो.

जसे—(अ) मृज्+त.—मृप्+त. । (आ) दिश्+सु-दिक्+सु । दिश्+त-दिप्+त । (इ) नश्+स्यति-नप्+स्यति । नश्+त-नप्+त.

७ अन्त्य क्, ट, त्, प् यांच्या पुढे अर्धस्वर व अनुनासिकें याशिवाय अन्य मृदु व्यंजनांनी आरंभ झालेला प्रत्यय आल्यास त्याचा अनुक्रमें ग्, झ्, द्, व् होतो. जसे—दिग्+भ्याम्-दिक्+भ्याम् (आ)—दिग्+भ्याम् ।

८ एकाच शब्दाच्या रूपामध्ये ऋ, र् व प् यांच्यापुढे 'न्' हें व्यंजन आल्यास 'न्'चा 'ण्' होतो. हा फरक 'ऋ, र्, प्' आणि 'न्' यांच्यामध्ये स्वर, अर्धस्वर (ल् शिवाय), ह्, कवर्ग व पवर्ग यांचे व्यंजन आले असतानाहि होतो. मात्र 'न्' रूपाच्या शेवटी असूं नये. जसे—हरि+ना-हरिणा, परंतु हरीन्.

९ प्रत्ययाच्या आद्य 'स्'चा 'प्' होतो, मात्र त्या 'स्' पूर्वी अ-आ शिवाय स्वर, कवर्गांचे व्यंजन, र् किंवा ह् यांपैकीं वर्ण असला पाहिजे. हे वर्ण व स् यामध्ये अनुस्वार किंवा विसर्ग आल्यास चालेल. जसे—वाच्+सु-वाक्+सु (६)-वार्+सु.

१० (अ) अन्त्य प् पुढे स् हा आद्य वर्ण असलेला भातुप्रत्यय आला तर प् चा क् होतो, मात्र त्या ग् चा नि. १ प्रमाणें लोप होतां कामा नये. जसे—मृज्+सि-मार्ज्+सि-मार्प्+सि (६ अ)-मार्क्+सि.

(आ) अन्त्य प् हा ल्-य् हे आद्य वर्ण असलेल्या प्रत्ययापूर्वी तन्माच राहातो. जसे—मृज्+तः-मृप्+तः (६ अ).

(इ) अन्त्य 'प्'चा इतर सर्व ठिकाणी ट् किंवा ड् होतो. जसे—अ+मार्ज्+स्-अमार्प्+स्-अमार्प् (१)-अमार्ट्-ड्.

- ११ तवर्ग किंवा स् आणि टवर्ग किंवा प् याचा सन्धि करताना तवर्गाच्या व्यंजनावद्दल अनुक्रमे तवर्गाची व्यंजने येतात व स् बदल प् येतो. जसे—
मृज्+तः-मृप्+त (६ अ)-मृप्+ट ।
- १२ अन्त्य ह् चा, लोप न होणाऱ्या व स् हा आद्य वर्ण असणाऱ्या प्रत्ययापूर्वी, क् होतो; व इतर ठिकाणी अथवा नामप्रत्ययापूर्वी ध् होतो, मात्र शब्दाचा आद्य वर्ण द् पाहिजे व इतर आद्य वर्ण असेल तर ड् होतो. जसे—दुह्+सि-दोक्+सि । दुह्+ति-दोघ्+ति । लिह्+सि-लेह्+सि । लिह्+ति-लेड्+ति ।
- १३ अन्त्य घ्, ध्, भ् पुढे त् किंवा थ् हे आद्य वर्ण असलेले प्रत्यय आले तर त्याचा ग्, द् व ब् होतो, आणि त् किंवा थ् याचा ध् होतो. जसे—दोष्+ति-दोग्+धि । णभ्+ति-णभ्+धि ।
- १४ अन्त्य द् पुढे त्-थ्-ध् यापैकी वर्ण प्रत्ययाच्या आरंभी आल्यास ट् चा लोप होतो व ऋ शिवाय मागील इतर स्वर दीर्घ होतो, आणि त्-थ्-ध् चा द् होतो. जसे—लेड्+ति-लेड्+डि-लेडि.
- १५ शब्दाच्या आरंभी व्, ग्, द् व अन्त्य वर्ण घ्, ङ्, ध्, भ् किंवा ह् असेल आणि जेव्हा पुढे कोणताहि वर्ण नसेल किंवा स्-ध् हे प्रत्ययाचे आद्य वर्ण असतील, तर आद्य व्, ग्, द् याचे परक अनुक्रमे भ्, ध्, ध् असे होतात. अ+दोह्+स्-अदोष्+स्-अधोह्-ग् (२)
- १६ प्र. भूतकाळाच्या स् व त् या प्रत्ययाचा नि. १ प्रमाणे लोप केला असता अंगाच्या अन्त्य त्, थ्, द्, ध् व स् बदल द्वि. पु. एकवचनात त्-द् किंवा स् येतो व त्. पु. एकवचनात त् किंवा द् येतो. अवेद+स्-अवे-त्-द । अवेद+त्-अवेत्-द् ।
- १७ घातूच्या अन्त्य 'स्'चा, द्वि. पुरुषी 'ध'ने आरंभ होणाऱ्या प्रत्यया-पूर्वी लोप होतो. आस्+ध्वे-आध्वे ।
- १८ ए, ऐ, ओ व औ यापुढे स्वर आला तर त्याचे अनुक्रमे अय्, नाय्, अय् व आव् असे परक होतात. अनुहो+अम्-अनुहव्+अम् ।

पाठ १

सर्वनामं व सर्वनामिक विशेषणं.

१६१

- (अ) १ यस्य नास्ति स्वयं प्रज्ञा शास्त्रं तस्य करोति किम् ।
 २ इहैव तैर्जितः सर्गो येषां साम्ये स्थितं मनः ।
 ३ ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम् ।
 ४ यस्यास्ति वित्तं स नरः कुर्लानः ।
 ५ असौ प्रसन्ना वाग्देवी कवयो महयन्ति याम् ।
 ६ हेतोरमुष्य जीवस्य न कुर्यात्पातकं नरः ।
 ७ अमुना भक्तिमार्गेण नरो भवति मोक्षभाक् ।
 ८ अमूनि धर्मकार्याणि नरः कुर्यादतन्द्रितः ।

वरील वाक्यात यद् व अद्स् या सर्वनामाचीं रूपे योजलेली आहेत. यद् (जो-जी-जे) ह्याचा उपयोग मित्र वाक्यात होतो व याचे साहाय्याने गौण वाक्य मुख्य वाक्याशी जोडले जाते, आणि त्याचा पूर्वगामी शब्द (नाम किंवा सर्वनाम) हा मुख्य वाक्यात योजला जातो. यद् याचे रूप गौण वाक्याला आवश्यक असणाऱ्या विभक्तीचे योजले जाते व पूर्वगामी शब्दाचे रूप मुख्य वाक्याला आवश्यक असणाऱ्या विभक्तीत योजले जाते. मात्र लिंग व वचन यामध्ये यद् व पूर्वगामी शब्द यामध्ये ऐक्य असलेच पाहिजे. विभक्तीत (१ त्या वाक्याप्रमाणे) असेल किंवा (इतर वाक्याप्रमाणे) नसेल

अद्स् (तो-ती-तें, हा-ही-हें) या दर्शक सर्वनामाचीं रूपे तीन्ही लिंगा-मध्ये केली जातात व तीं रूपे ज्या नामाशी त्याचा संबंध असेल त्याच्याशी लिंग, विभक्ति व वचन यामध्ये जुळवणी असतात.

टीप — 'एतद्' हे अगरी अव्यय्या वस्तुवदल, 'इदम्' हे त्यातून योज्य दूर असणाऱ्या वस्तुवदल, 'अद्स्' हे वप्याच दूरच्या इत्य वस्तुवदल आणि 'तद्' हे दृष्टीआड असणाऱ्या वस्तुवदल योजतात.

१ तस्य-(पु ए व षष्ठी)	तस्य-(पु ए व षष्ठी)
२ वेपाम्-(पु व व षष्ठी)	तै -(पु व व तृतीया)
३ ये-(पु व व प्रथमा)	तान्-(पु व व द्वितीया)
५ याम्-(स्त्री ए व द्वितीया)	असौ-(स्त्री ए व प्रथमा)

असौ हैं रूप वाग्देवी याप्रमाणें, अमुष्य हैं जीवस्य याप्रमाणें, अमुना हैं भक्तिमार्गेण याप्रमाणें षाणि अमुनि हैं धर्मकार्याणि याप्रमाणें ङिग, विभक्ति व वचन सामर्थ्ये वादे

यद् वाचीं रूपे तद् ध्या रूपाप्रमाणे करावीं, मात्र प्र. ए. व (पु)-यः व (स्त्री) या असें करावें.

				यद्					
	पु			स्त्री.				न.	
य	यी	ये	प्र.	या	ये	या	यद्	ये	यानि
यम्	..	यान्	द्वि.	याम्	ये	या.
येन	याभ्याम्	यै.	तृ.	यशा	याभ्याम्	याभि	तृ०	ते स०	पर्यंत
यस्यै	..	येभ्य	च.	यस्यै	..	याभ्य			पुदिगाप्रमाणे.
यस्मान्	..	,	पं.	यस्या			
यस्य	ययो	येनाम्	ष.	..	ययो	यासाम्			
यस्मिन्	..	येषु	स.	यस्याम्	..	यामु			

अदस्

	पु			स्त्री		
असौ	अम्	अमी	प्र.	अगौ	अम्	अम्.
अमुम्	..	अमून्	द्वि.	अमून्
अमुना	अमूभ्याम्	अमीभि	तृ.	अमुया	अमूभ्याम्	अमूभि
अमुष्यै	..	अमीभ्य	च.	अमुष्यै	..	अमूभ्य
अमुष्मात्	पं.	अमुष्या
अमुष्य	अमुयो	अमीषाम्	ष	अमुष्या	अमुयो	अमूषाम्
अमुष्मिन्	,	अमीषु	स	अमुष्याम्	..	अमूषु

न.—प्र. द्वि—अद अमू अमूनि. इतर पुलिगाप्रमाणे.

टीपः—विशेष भाहिती सं. वाक्यरचना पाठ २९ मध्ये पहा.

(भा) १ यावच्चित्तस्य शुद्धत्वं लभ्यते ज्ञानिभिः खलु ।

तावतो मनसः शुद्धिर्नेतरेषां कदाचन ॥

२ पतायद्भिः प्रयत्नेश्च लभते ना परं यशः ।

३ इयतापि प्रयत्नेन मोक्षप्रानिः सुदुर्लभा ।

४ सागरे कति रत्नानि कति जीवाश्च शुक्तयः ।

अब्धेः सम्पदपारास्ति सा हि ज्ञातुं न शक्यते ॥

५ कियन्तस्ते सन्तो जगति विदिताः स्वार्थविमुखाः ।

घरील वाक्यात यावत्, तावत्, पतायत्, इयत् व कियत् ही यद्, तद्, पतद्, इदम् व किम् या सर्वनामाना 'वत्' किंवा 'यत्' हा प्रत्यय लावून होणारी परिमाणदर्शक विशेषणे योजलेली आहेत. त्याचप्रमाणे 'कति' हे सख्यावाचक प्रभाषक विशेषण योजलेले आहे.

'वत्' व 'यत्' प्रत्यय लावून झालेल्या विशेषणाचीं रूपे 'गुणवत्' प्रमाणे तीन्ही लिङ्गामध्ये होतात.

जसे—पु.—यावान् यावन्तो यावन्त इ.

स्त्री—यावती यावत्यौ यावत्य इ.

न.—यावत् यावती यावन्ति इ.

} 'गुणवत्' प्रमाणे

'कति' याचीं रूपे तीन्ही लिङ्गांचीं सार्वभौम होतात, व त्याचा उपयोग बहुवचनांतच होतो.

प्र. द्वि. सं.—कति, वृ.—कतिभि, च. पं—कतिभ्यः, प.—कतीनाम्, स.—कतिपु.

(६) १ अपरं भवतो जन्म परं जन्म विद्यस्यतः । (४ष्णस्य)

२ नायं लोकोऽस्ति न परो न सुखं संशयात्मनः ।

३ वृत्त्या कल्याणमन्येषां हितं स्वस्य करोति ना ।

४ स्ये स्ये वमंष्यभिरतः संसिद्धिं लभते नरः ।

५ मनस्यन्यद्दृचस्यन्यत्कार्यमन्यदुरात्मनाम् ।

६ एके यतन्ते धुम्नाय परे क्षानार्थमेव च ।

एकेषां दृश्यते स्वार्थोऽपरेषां तूत्तमा गतिः ॥

७ यज्जन्मनि कृतं पूर्वं तद्वैधमिति कथ्यते ।

वरील वाक्यात एक, पर, पूर्व, अपर, अन्य व स्व यांची रूपे योजलेली आहेत. ही सार्वनामिक विशेषणें होत, कारण यांची रूपे सर्वनामाप्रमाणें होतात. यांतील अन्य व इतर ही पूर्णपणें 'यद्' प्रमाणें चालतात. पूर्व, पर, अपर, उत्तर, दक्षिण व स्व हे 'स्थल, काल, दिशा व मनुष्य' यांचा संबध दर्शविणारे शब्द सर्वनामाप्रमाणें चालतात; मात्र पुलिगी प्र. घ. व., पं. ए व., व स. ए. व. धामध्ये 'देव' प्रमाणेंहि चालतात. 'एक' हा बहुवचनात (कांहीं-वित्येक या अर्थी) सर्वनामाप्रमाणें चालवितात.

पूर्व—प्र. घ. व. पूर्वे-पूर्वाः, पं. ए. व. पूर्वात्-पूर्वस्मात्, स. ए. व. पूर्वे-पूर्वस्मिन्
पर— „ परे-परा, „ परात्-परस्मात्, „ परे-परस्मिन्
स्व— „ स्वे-स्वाः, „ स्वात्-स्वस्मात्, „ स्वे-स्वस्मिन्

टीपः—'विध-सर्व' हा शब्दहि सर्वनामाप्रमाणें चारतो. जसे-विधे देवाः । 'विधन्-जग' हा शब्दहि सर्वनामाप्रमाणें चारतो.

नवीन शब्द

अतन्द्रित (वि.)— निरालक्षी, उत्साहयुक्त	प्र + पठ् (४ वा. प.)— शरण जाणें	संसिद्धिः (ब्री.)—यश
अब्धिः (पु.)—समुद्र	भिषज् (पु.)—वैद्य	सर्गः—(जन्ममरणरुपी) स्वामाबिक स्थिति
दुरात्मन् (पुं.)—दुष्ट मनुष्य	रिष्यम्—बडिलोपार्जित धन	सम् + मन् (प्रयोजक)— सत्कार करणें
धुम्नम्—धन	विभवः—ऐश्वर्यं, सम्पत्ति	हालाहलम्—समुद्र- मंथनाचे वेळीं निघालेले
निरामय (वि.)—निरोगी	विवस्वत् (पु.)—सूर्य	निघ
प्रज्ञा (ब्री.)—शहाणपण, बुद्धि	घोषा (ब्री.)—एक वाद्य	
	शुक्तिः (ब्री.)—शिपला	

प्रश्न

१ पुढील वाक्यात रिनाम्या जागी सार्वनामिक रूपे योजा —

- १ — साहाय्येन रामेण जय लब्ध तान् कपीन् स सममानयन् ।
- २ — उद्योग नर करोति तावान् लाभ भवति तस्य ।
- ३ यस्या हस्त वीणशा अलङ्कियते — सरस्वत्यै नमः ।
- ४ — एव मे विभव भवन्तः सेवितुम् ।
- ५ — कालेन मित्र निरामय भवेन् इति राम भिषजम् अपृच्छन् ।

२ सजधी सवनामयुक्त गौण वाक्ये योजा —

- १ — तेन शिवेन ह्यलाहल पीतम् ।
- २ — स सुधीव किष्किन्धाराज्ये स्थापितः ।
- ३ — तया दमयन्त्या सङ्गानि अनुभूतानि ।
- ४ — तानि एव सन्निव्राणि ।
- ५ — तावता एव घनेन नर धर्मकार्यं कुर्यात् ।

३ पुढील वाक्यांत वसात दिलेल्या शब्दांची योग्य रूपे योजा —

- १ (अदस्) शुद्राणां प्राणानां कृते नर असत्य न वदेत् ।
- २ सायकाले (एक) समुद्रतीरं गच्छन्ति (अन्य) उद्यान (अपर) च गृहे एव तिष्ठन्ति ।
- ३ नर (अन्य) घनं न दृश्येत् । (स्व) एव घनेन सन्तुष्येत् ।
- ४ (पूर्व) जन्मनि कृत्वा कर्म (इदम्) जन्मनि क्लृप्तम् आब्रवीत् ।
- ५ (पर) व्रतानि 'नेति नेति' इति वर्णनम् उपयुज्यते ।
- ६ (कति) (मार्ग) मोक्ष लभ्यते । (अदम्) (मार्ग) कः सुभ्रः ।
- ७ रिक्तस्य (नियन्) अश उद्येष्टस्य पुत्रस्य (अन्य) च इति स्मृतिपु निर्दिश्यते ।
- ८ (एतावद्) शक्ति क्षाम्यन् रक्षणाय न अल्पम् ।
- ९ (कति) अनिधानानि धीविष्णोः । (कति) प्रचारे तस्य पूजा कियते ।
- १० (यद्) पाण्डवा निता ते क्षौरकः राउरगुप्तम् अन्यभवन् ।

आशार्थ

आप् (५ प. प.)

अश् (५ आ. प.)

आप्प्रवानि	आप्प्रवाव	आप्प्रवाम	अदन्वै	अदन्वावहै	अदन्वामहै
आप्प्रुहि	आप्प्रुताम्	आप्प्रुत	अदनुष्व	अदनुष्वाम्	अदनुष्वम्
आप्प्रुतु	आप्प्रुताम्	आप्प्रुवन्तु	अदनुताम्	अदनुवाताम्	अदनुवताम्

विध्वर्थ

चि (५ प. प.)

चि (५ आ. प.)

चिनुयाम्	चिनुयाव	चिनुयाम इ.	चिन्वीय	चिन्वीवहि	चिन्वीमहि इ.
----------	---------	------------	---------	-----------	--------------

आप् (५ प. प.) आप्प्रुताम् आप्प्रुसाव इ. अश् (५ आ. प.) अदनुवीय अदनुवीवहि इ.

टीपः—सुराल पररूपची धातूना आशार्थी दि. पु. च. वचनान्ध्वे प्रत्यय लागत नाहीं.

पंचम गणाचे स्वरान्त धातु 'चि' प्रमाणे चालवावे आणि व्यंजनान्त धातु परस्मैपदांमध्ये 'आप्' प्रमाणे चालवावे. आत्मनेपदां व्यंजनान्त धातु मक्ष 'अश्' हाच आहे. जरूर तेथे विकरणातील 'न्' चा 'ण्' करावा.

पंचमगणाचे धातु

अश् (आ. प.)—व्यापणें, मिळविणें,
उपभोगणें

वि „ —व्यापणें

आप् (प. प.)—मिळणें, मिळविणें

प्र „ —पोंवणें, मिळणें

चि „ —व्यापणें

सम् „ —संपाविणें

चि (उ. प.)—जमविणें

अप „ —कमी होणें

अच, उद्, प्र, सम्, समुद्—

जमविणें, एकत्र करणें

उप (उ. प.)—वाढवणें

निस् „ —निश्चय करणें

वि (उ. प.)—जमविणें, शोधणे

दु (प. प.)—पीडा देणें, दुःख देणें

धु-धू (उ. प.)—हालवणें

अच, वि „ —अपमान करणें

धृप् (प. प.)—धीर करणें, आग्हान

राध् (प. प.)—सिद्धीस नेणें, प्रार्थना

करणें, मारणें

आ अनु (प. प.)—प्रार्थना करणें,

संतुष्ट करणें

अप „ —इजा करणें, मारणें

वृ (उ. प.)—निवडणें, आच्छादणें,

नेडणें

पाठ २

द्वितीयगणसमूह-पंचम गण.

- १ पुष्पात्पुष्पं भ्रमन्भृङ्गश्चिनोति लयज्ञो मधु ।
- २ सन्मार्गेण हि गन्तारः प्राप्नुवन्ति शिवां गतिम् ।
- ३ सन्तर्पणाय देवानां सोमं च सुनुमो वयम् ।
- ४ शृणोपि न हितं सम्यक् सर्वनाशं च गच्छसि ।
- ५ अन्वेषणाय सीतायाः सुग्रीवः प्राहिणोत् कपीन् ।
- ६ सञ्चिनोतु नरः पुण्यं सदाचारेण धार्मिकः ।
- ७ कामक्रोधी रिपू नित्यं दुनुतो मानवान्खलु ।
- ८ नाश्नुते मनसः शान्तिं पापकर्मरतो नरः ।

वरील वाक्यांत चिनोति, प्र+आप्नुवन्ति, सुनुमः, शृणोपि, प्र+अहिनोत्, सम्+चिनोतु, दुनुतः व अश्नुते ही क्रियापदे योजलेली आहेत. ही १-४-६ क्रिया १० गणाच्या धातूच्या रूपासारखी दिसत नाहींत. त्याचप्रमाणे धातु व प्रत्यय यांमध्ये कांहीं ठिकाणी 'नो' व कांहीं ठिकाणी 'नु' झालेला आहे ज्या प्रत्ययापूर्वी 'नो' झालेला आहे ते 'पित्' किंवा 'विचारक' प्रत्यय व ज्यापूर्वी 'नु' आहे ते 'अपित्' किंवा 'अविचारक' प्रत्यय होत. 'नु' हे पंचम गणाचे विकरण आहे. वरील सर्व क्रियापदे पंचम गणाची आहेत.

टीप — धातूला विकरण जोडून प्रत्यय लावण्यापूर्वी जे रूप तयार होतं त्याला 'अंग' म्हणतात. १-४-६-१० गणांच्या धातूच्या रूपाच्या शेवटी 'अ' असतो, म्हणून या चार गणांचा प्रत्ययगणसमूह वेढेला आहे असे-नम, नृय, विद्, कथय. २, ३, ५, ७, ८ व ९ या गणांच्या धातूची 'अंगे' निरनिराळी होतल. म्हणून या सहा गणांचा द्वितीयगणसमूह वेढेला आहे. १२-पंचमगणसमूहाचे प्रत्यय प्रत्ययगणसमूहाच्या प्रत्ययातून काढी ठिकाणी भिन्न आहे. ते पुढे दिसे आहेत.

वर्तमानकाल

प्र. भूतकाल

परस्मैपद		आत्मनेपद		परस्मैपद		आत्मनेपद			
मि	वम् मम्	ए	वहे महे	जम्	व म	इ	वहि महि		
सि	यस् थ	से	आथे ध्वे	स्	तम् त	यास्	आयाम् ध्वम्		
ति	तस् अन्ति	ते	आते अते	त्	ताम् अन्	त	आताम् अत		
प	पद	आज्ञार्थ	आ	पद	प.	पद	विध्यर्थ	आ.	पद
आनि	आव आम	पे	आवहे आमहे	याम्	याव याम्	ईय इवहि	ईमहि		
हि	तम् त	स्व	आयाम् ध्वम्	या	यातम् यात	ईया ईयायाम्	ईध्वम्		
तु	ताम् अन्तु	ताम्	आताम् अताम्	यात्	याताम् यु	ईत ईयाताम्	ईन्		

वरील प्रत्ययातील जाड अक्षरातील प्रत्यय हे 'पित्' व इतर 'अपित्' आहेत.

प्रथमगणसमूहाचे प्रत्यय व वरील प्रत्यय यामध्ये पुढील भेद आहे

१ परस्मैपदांमध्ये विध्यर्था प्रत्यय सर्व निराळे आहेत, आणि आज्ञार्थ द्वि. पु ए. वचनी प्रत्यय 'हि' आहे

२ आत्मनेपदांमध्ये तु पु व वचना प्रत्ययामधील अनुनासिकाचा लोप झाला आहे, व द्वितीय आणि तृतीयपुष्पी द्विवचनी प्रत्ययाच्या आरभी 'इ' नसून 'आ' आहे. प्रथम पु ए वचनी प्रत्यय ए आहे

चि (५ उ प) वर्तमानकाल

परस्मैपद			आत्मनेपद		
चिनोमि	चिनुव न्व	चिनुम न्म	चिन्वे	चिनुवहे न्वहे	चिनुमहे न्महे
चिनोपि	चिनुथ	चिनुथ	चिनुपे	चिन्वाथे	चिनुध्वे
चिनोति	चिनुत	चिन्वन्ति	चिनुते	चिन्वाते	चिन्वते

वर्तमानकाल

आप् (५ प प.)

अश् (५ आ प)

आप्नोमि	आप्नुव	आप्नुम	अश्नुवे	अश्नुवहे	अश्नुमहे
आप्नोपि	आप्नुथ	आप्नुथ	अश्नुपे	अश्नुवाथे	अश्नुध्वे
आप्नोति	आप्नुत	आप्नुवन्ति	अश्नुते	अश्नुवाते	अश्नुवते
चिनोमि-चि+नु+मि	चि+नु+मि		आप्नोमि-आप्+नु+मि	आप्+नो+मि	

नियमः—पित् प्रत्ययापूर्वी अंगातील अन्त्य 'उ' चा 'ओ' (गुण) होतो.

चिनुवहे-न्वहे-चि+नु+वहे-चि+न्+वहे । चिनुमः-न्मः-चि+नु+म-चि+न्+मः परंतु आमामुमः-आप्+नु+म । अश्नुमहे-अश्+नु+महे.

नियमः—व्-म् नें आरंभ होणाऱ्या प्रथमपुरुषी अपित् प्रत्ययापूर्वी स्वरान्त धातूंच्या अंगाच्या अन्त्य 'उ' चा विकल्पानें लोप होतो.

चिन्वन्ति-चि+नु+अन्ति-चि+न्व्+अन्ति । आमुचन्ति-आप्+नु+अन्ति-आप्+नुव्+अन्ति ।

नियमः—स्वरादि अपित् प्रत्ययापूर्वी स्वरान्त धातूंच्या अंगाच्या 'उ' चा 'व्' होतो, आणि व्यंजनान्त धातूंच्या अंगाच्या अन्त्य 'उ' चा 'उव्' होतो.

वरील नियमांस अनुसरून व इतर सामान्य संधिनियमांचा उपयोग करून चि, आप् व अश् यांची इतर वाळांची रूपे पुढीलप्रमाणे होतात.

चि (५ उ. प.) प्रथम भूतकाळ

प. पद			आ. पद		
अचिनवम्	अचिनुव-न्व	अचिनुम न्म	अचिन्वि	अचिनुवहि-न्वहि	अचिनु- महि-न्महि
अचिनो	अचिनुतम्	अचिनुत	अचिनुथा	अचिन्वायाम्	अचिनुष्वम्
अचिनोन्	अचिनुताम्	अचिन्वन्	अचिनुत	अचिन्वाताम्	अचिन्वत

प्रथम भूतकाळ

प. पद—आप्			आ. पद—अश्		
आप्तवम्	आप्तुव	आप्तुम	आश्नुवि	आश्नुवहि	आश्नुमहि
आप्तोः	आप्तुतम्	आप्तुत	आश्नुथा.	आश्नुवायाम्	आश्नुष्वम्
आप्तोन्	आप्तुताम्	आप्तुवन्	आश्नुत	आश्नुवाताम्	आश्नुवत

आप्तार्थे

चि. (५ प. प.)			चि. (५ आ. प.)		
चिनवामि	चिनवाव	चिनवाम	चिनव	चिनवावहे	चिनवामहे
चिनु	चिनुगम्	चिनुत	चिनुथ	चिन्वायाम्	चिनुथ्यम्
चिनोत्सु	चिनुताम्	चिन्वन्तु	चिनुताम्	चिन्वाताम्	चिन्वताम्

आह्वार्थ

आप् (५ प. प.)

अश् (५ आ. प.)

आप्रवाणि	आप्रवाव	आप्रवाम्	अश्नवै	अश्नवावहै	अश्नवामहै
आप्नुहि	आप्नुताम्	आप्नुत	अश्नुष्व	अश्नुवांशाम्	अश्नुष्वम्
आप्नुतु	आप्नुताम्	आप्नुवन्तु	अश्नुताम्	अश्नुवाताम्	अश्नुवताम्

विध्यर्थ

चि (५ प. प.)

चि (५ आ. प.)

चिनुयाम्	चिनुयाव	चिनुयाम इ.	चिन्वीय	चिन्वीवहि	चिन्वीमहि इ.
----------	---------	------------	---------	-----------	--------------

आप् (५ प. प.) आप्नुयाम् आप्नुयाव इ. अश् (५ आ. प.) अश्नुवीय अश्नुवीवहि इ.

टीपः—स्वरान्त परस्मैपदी धातूना आह्वार्थी द्वि. पु. ए. वचनामध्ये प्रथम लगत नाही.

पंचम गणाचे स्वरान्त धातु 'चि' प्रमाणे चालवावे आणि व्यंजनान्त धातु परस्मैपदांमध्ये 'आप्' प्रमाणे चालवावे. आत्मनेपदी व्यंजनान्त धातु फक्त 'अश्' हाच आहे. जरूर तेथे विकरणातील 'न्' चा 'ण्' करावा.

पंचमगणाचे धातु

अश् (आ. प.)—व्यापणें, मिळविणें,
उपभोगणें

चि ,, —व्यापणें

आप् (प. प.)—मिळणें, मिळविणें

प्र ,, —पोंचणें, मिळणें

चि ,, —व्यापणें

सम् ,, —संपाविणें

चि (उ. प.)—जमाविणें

अप ,, —कमी होणें

अव, उद्, प्र, सम्, समुद्—

जमाविणें, एकत्र करणें

उप (उ. प.)—वाडवणें

निस् ,, —निश्चय करणें

चि (उ. प.)—जमाविणें, शोधणें

दु (प. प.)—पीडा देणें, दुःख देणें

धु-धू (उ. प.)—हालवणें

अच, वि ,, —अपमान करणें

धृप् (प. प.)—धीर करणें, आव्हान

राध् (प. प.)—शिद्धीस नेणें, प्रार्थना

करणें, मारणें

आ-अनु (प. प.)—प्रार्थना करणें,

संतुष्ट करणें

अप ,, —इजा करणें, मारणें

वृ (उ. प.)—निवडणें, आच्छादणें,

वेदणें

अप+आ (उ प) -उपडणें
 आ ,, -लपविणें, निग्रह करणें
 परि ,, -वेडणें
 प्र+आ ,, -पांघरणें, वापरणें
 वि ,, -उघडणें, स्पष्ट करणें
 सम् ,, लपविणें, श्रावणें
 शक् (प. प.) -समर्थ असणें

साध् (प. प.) -साध्य करणें, तडीस नेणें
 सु (उ. प.) -रस काढणें, पिळणें
 स्त् (उ. प.) -शाकणें, पसरणें
 आ, उप, परि, प्र, वि- ,,
 हि (प. प.) -पाठवणें, जाणें
 प्र ,, - ,,

नवीन शब्द

अन्वेषणम्-शोध
 अर्थः-द्रव्यम्, धनम्
 कर्दयः-कृषण
 दुर्गः-म्-विघ्न
 नाकः-स्वर्ग
 निरागस् (वि.)-निरपराधी

प्रासादः-राजवाडा
 सन्तर्पणम्-सन्तोष, समाधान
 सर्वात्मना (तृतीया ए. व.) पूर्ण
 उत्साहने, मन लावून
 सोमः-वेदकालीन एवा वल्लीचें नाव
 शिव (वि.)-शुभ, कल्याणकारक

प्रश्न

- १ कर्मातीत शब्दाची योग्य रूपें खोजून पुढील वाक्यें पुरी करा —
- १ सीताया (भर्तुं) अपेक्षितु शबरी फलाणि (प्र+वि) ।
- २ बालाः गुरुणाम् उपदेशम् (धु) कल्याणं च (साध्) (आज्ञायं) ।
- ३ नाकम् * अधिवसतां सुराणां हृदये (ऋविज्) सोमं (सु-प्र. म्, वा.) ।
- ४ नरः (निरागम्) प्राणिनः धारणात् ऋते न (दु-विच्यर्भं) ।
- ५ वेचिन् नरा (दुष्कर्मन्) फलम् अस्मिन् एव लोके (अद्) ।
- ६ शिवस्य (धनुम्) भद्रं कर्तुं रामः (शच्) ।

- ७ सैनिकाः दुर्गस्य द्वारम् (अपा + वृ) दुर्गधिकारिणं च युद्धे (धृप्) ।
 ८ रामस्य सहायेन सुग्रीवेण आदिष्टा वानराः सीता सर्वत्र (वि+चि) ।
 ९ निशागमे तमः सर्वाः (दिश्) (वि+आप्) ।
 १० जना. (पप्) रिपूणां प्रतिहारं (निस्+चि-विध्यर्थ) ।

२ पुढील रूपें ओळखून तीं वाक्यात योगाः—

साधुवन्ति । शृण्वन्तु । अशक्नोत् । धुनोति । प्रहिणु ।

३ (अ) पितृ व अपितृ प्रत्यय म्हणजे काय हे सांगून सर्व पितृ प्रत्यय लिहा.
 (आ) पंचम गणाचें विकरण सांगून प्रथ २ मधील रूपें सिद्ध करा.

४ पुढील वाक्यातील धातूंना योग्य उपसर्ग जोडून तीं पुरीं कराः—

- १ आचार्याः शास्त्राणाम् अर्थम् वृ । २ वदर्यः सर्वात्मना अर्थम् चि ।
 ३ रात्रौ सेवका प्रासादस्य द्वारम् वृ । ४ दशरथः रामं वनम् हि ।
 ५ अर्जुन जयद्रथवधम् चि । ६ अर्जुन भीष्मं शरैः स्तु ।

पाठ ३

अष्टम गण.

(अ) खाण्डवघ्ननादाहाद्रक्षितो मयोऽर्जुनमघदत् । उपरुतोऽस्मि
 भवता । किं करयाणि भवतः एत इति । तदा कृष्णेनोपदिष्टोऽ-
 र्जुनः प्रत्यभाषत । दिव्यरूपां समां कुरुष्वेति । तथेत्युक्त्वाऽ-
 चिरादेव समामकरोन्मयः । तत्र भ्रातृभिः सार्धमुपविष्टं युधि-
 ष्ठिरं नारदोऽपृच्छत् । किं त्वं राजसूयं यज्ञं न तनोषि । सत्वरं
तनुष्य यागम् । पर्यं त्वं जगति कीर्तिं वितनुया इति । तच्छ्रुत्वा
 कृष्णस्योपदेशेनैवाहं यज्ञं तनुयामित्यमनत यधिष्ठिरः । अतः

स कृष्णमपृच्छत् । अप्यहं यज्ञं तनवानि । किं त्वं मनुष इति ।
 श्रीकृष्णः प्रत्यभाषत । जरासन्धादृते न कौऽप्यन्यस्तव यज्ञे
 विघ्नं कुर्यात् । तस्य वध आवश्यक इति । अतो भीमो
 जरासन्धं गदयाऽक्षिणोदमारयच्च । पञ्चाद्युधिष्ठिर ऋषि-
 मिर्बान्धवै राजभिश्च समेतो यज्ञमतनोत् । तदा श्रीकृष्णस्य
 पूजा शिशुपालस्य न सम्मता । स श्रीकृष्णं युद्धायाह्वयत ।
 श्रीकृष्णस्तं चक्रेणाक्षणोत्तस्य च वधमकरोत् । एवं राजसूय-
 यज्ञो निर्विघ्नं समाप्तः ।

गरील उतान्यातांल अधोरेखित रूपे तन्, क्षण्, क्षिण्, मन्, व कृ या
 अष्टम गणाध्या घातुंभी आहते, त्यातील 'कृ' शिवाय इतर घातुंभी रूपे पंचम
 गणाध्या 'धि' घातुंभ्या रूपाकारत्वी दिसतात.

पृथक्करण

पित् प्रत्यययुक्त	अपित् प्रत्यययुक्त
अतनोत्-अ+तन्+उ (ओ)+त्	तनुष्व-तन्+उ+स्व (ष्) ९
तशीच अक्षणोत्-अक्षिणोत्	अमनुत्-अ+मन्+उ+त
तनवानि-तन्+उ(ओ-अच्)+आनि	मनुषे-मन्+उ+से (षे) ९
तनोपि-तन्+उ (ओ)+सि (पि) ९	तनुयाम्-तन्+उ+याम्

मायहन धारो दिसून येईल की अष्टमगणाध्या घातुंता 'उ' हे विकरण
 प्रत्ययपूर्वी जोडलेले आहे, व त्याचा तनु, मनु, क्षणु व क्षिणु धर्मी धर्मे
 झाली आहेत. ही धर्मे पंचमगणाध्या स्वरान्त घातुंभ्या अनाप्रमाणे अतत्यामुळे
 त्यांची रूपे 'धि' घातुंभ्या रूपाप्रमाणेच होतात.

घतं. तन् (८ उ. ५.)

परस्मैपद		आत्मनेपद			
तनोमि	तनुव न्य	तनुम न्म.	तन्वे	तनुवहे-न्वहे	तनुमहे-न्महे
तनोषि	तनुषः	तनुष	तनुषे	तन्वाधे	तनुष्वे
तनोति	तनुतः	तन्वन्ति	तनुते	तन्वाते	तन्वते

प्र. भूतकाळ

अतनवम्	अतनुवन्	अतनुमन्म	अतन्वि	अतनुवहिन्वहि	अतनुमहिन्महि
अतनोः	अतनुतम्	अतनुत	अतनुया	अतन्वायाम्	अतनुध्वम्
अतनोः	अतनुताम्	अतन्वन्	अतनुत	अतन्वाताम्	अतन्वत

आशार्थ

तनवानि	तनवाव	तनवाम	तनवै	तनवावहै	तनवामहै
तनु	तनुतम्	तनुत	तनुध्व	तन्वायाम्	तनुध्वम्
तनोः	तनुताम्	तन्वन्तु	तनुताम्	तन्वाताम्	तन्वताम्

विध्यर्थ

तनुयाम् तनुयाव तनुयाम इ. । तन्वीय तन्वीवहि तन्वीमहि इ.
 कृ. (८ उ. प.) परस्मैपदी रूपे प्रथम पुस्तकांत दिलेली आहेत.

वर्तमानकाळ

आत्मनेपदी

प्र.भूतकाळ

कुर्वे	कुर्वहे	कुर्महे	अकुर्वि	अकुर्वहि	अकुर्महि
कुरुते	कुर्वाथे	कुरुध्वे	अकुरुया.	अकुर्वायाम्	अकुरुध्वम्
	कुर्वाते	कुर्वते	अकुरुत	अकुर्वाताम्	अकुर्वत
	आशार्थ			विध्यर्थ	
करवै	करवावहै	करवामहै	कुर्वीय	कुर्वीवहि	कुर्वीमहि इ.
कुरुष्व	कुर्वायाम्	कुरुध्वम्			
कुरुताम्	कुर्वाताम्	कुर्वताम्			

वरीळ रूपावरून असे दिसून येईल की, 'कृ' चें अजादि पित् प्रत्ययापूर्वी 'करो-करव्' असे रूप होतें, व हलादि पित् प्रत्ययापूर्वी 'करो' असे होतें. 'व्-म्' ने आरंभ झालेल्या अपित् प्रत्ययापूर्वी 'कुरु' असे होतें, इतर हलादि अपित् प्रत्ययापूर्वी 'कुरु' असे होतें व अजादि अपित् प्रत्ययापूर्वी 'कुर्व्' असे होतें.

५-८ गणाच्या धातूंची वर्त. धातु. विशेषणें

(आ) यत्नं कुर्वाणो नरः सम्पदं लभते । यद्वांस्तन्वानान्देवानपीडयन्
राक्षसाः । पुष्पाण्यवचिन्वाना दासो राश्याऽऽहृता । राज्यं
वितन्वता नृपेण शश्वो निर्जिताः । राज्यं कुर्वति रामे प्रजास्व-
फालमृत्युर्नाभवत् । विजयं साध्नुवन्तं वीरं जनाः सहर्षमभ्य-
नन्दन् ।

वरील वाक्यात कुर्वाणः, तन्वानान्, अवचिन्वाना, वितन्वता, कुर्वति व साध्नुवन्तम् हीं कृ, तन्, चि व साध् या धातूंची वर्त. धातु. विशेषणें योजलेली आहेत.

कुर्वाण - कुर्वते - अते + आन । चिन्वान - चिन्वते - अते + आन ।

कुर्वत् - कुर्वन्ति - अन्ति + अत् । साध्नुवत् - साध्नुवन्ति - अन्ति + अत् ।

तन्वान - तन्वते - अते + आन । तन्वत् - तन्वन्ति - अन्ति + अत् ।

वरील पृथक्करणारूपून असें दिसून येईल कीं ५-८ गणाच्या धातूंची वर्त. धातु. विशेषणें करण्याची रीति १-४-६-१० गणाच्या धातूंच्या रूपांप्रमाणेंच आहे. मात्र आत्मनेपदी धातूंना 'मान' वद्दल 'आन' हा प्रत्यय जोडावा लागतो.

कुर्वत् - पुं. - कुर्वन् कुर्वन्ती कुर्वन्तः इ., न. कुर्वत् कुर्वती कुर्वन्ति इ., स्त्री. कुर्वती कुर्वत्यौ कुर्वत्य इ.

परस्मैपदी रूपें 'गच्छत्' प्रमाणें पुलिगामध्ये, 'जगत्' प्रमाणें नपुंसक-लिगामध्ये व नपुं. प्रथमा द्विवचनी रूप मूल शब्द समजून 'नदी' प्रमाणें स्त्रीलिगामध्ये वेळी जातात.

आत्मनेपदी रूपें अकारान्त विशेषणांप्रमाणें पुं. मध्ये व न. मध्ये अनुक्रमें 'देव व वन' प्रमाणें व 'आ' जोडून स्त्री. मध्ये 'माता' प्रमाणें वेळीं जातात.

टीप - कं. धातु. विशेषणाच्या उपयोगाकरिता सं. - भाषाप्रदीप - पुस्तक १ पाठ २४ आणि सं. - वाक्यरचना पाठ २६ पहा.

टीप - द्वितीय गणानुवर्तीत आत्मनेपदी धातूंची वर्त. धातु. विशेषणें 'अन' हा प्रत्यय जोडून वेळीं जाण.

अष्टमगणाचे धातु

कृ (उ. प.)-करणे, तयार करणे
अङ्गी-उरी-स्वी-स्वीकारणे
अधि-आधिकार देणे

*अनु (प. प.)-अनुकरण करणे

अलम्-सुशोभित करणे
आधिस्-प्रादुस्-उघड करणे
उप-उपकार करणे
तिरस्-धिक्-तिरस्कार करणे
नमस्-नमस्कार करणे

प्रति-प्रतिकार करणे, भरपाई करणे
वि + प्र-वास देणे

सम् (संस्करोति)-संस्कार करणे,
शुद्ध करणे

क्षण्-क्षिण् (उ. प.)-इजा करणे,
मारणे

तन् (उ. प.)-पसरणे, तयार करणे,
आचरणे

आ-प्र-धि- " "

मन् (आ. प.)-जाणणे, विचार करणे

घन् (आ. प.)-याचना करणे, भागणे

नवीन शब्द

आपराधिक (वि.)-
दुपार नंतरचे
क्रतुः (पुं.)-यज्ञ
खाण्डवधनम्-इन्द्राचे
आवटले वन

जरासन्धः-चेदि व मगध
देशाचा राजा, कृष्णाचा शत्रु
दुरुक्तम्-अपशब्द
पात्रम्-योग्य मनुष्य

पूर्वाह्नः-दिवसाचा
पहिला भाग
मञ्जु (वि.)-गोड
राजसूयः-यज्ञाचे नांव

* अनु+कृ याचा उपयोग ज्याचे अनुकरण करावयाचे त्याची पत्नी किंवा द्वितीया योजून करतात.

† उप+कृ याचा उपयोग ज्यावर उपकार करावयाचा त्याची पत्नी योजून करतात.

‡ हा धातु 'याच्' झालेले दिवसेंही आहे.

प्रश्न

१ कंसालील धातूंची योग्य ती रूपे योजून पुढील वाक्यें पुरीं कराः—

- १ वसिष्ठेन आदिष्टः दशरथः पुत्रप्राप्तये यज्ञम् (तन्) ।
 - २ पात्रेभ्यः दानं नरस्य कीर्तिं (वि + तन्) ।
 - ३ जयद्रथः पादप्रहारेण अभिमन्युम् (क्षिण्) ।
 - ४ नरः मित्राणां हृदयानि दुरक्तैः न (क्षण्-विध्यर्थ) ।
 - ५ वर्षासु चातकं श्यामान् मेघान् जलं (वन्) ।
 - ६ दरिद्रः नरः भिक्षा (वन्) गृहान् गृहं भ्रमति ।
 - ७ वार्यस्य आरम्भं (कृ) नरेण परिणामः विचारणीयः ।
 - ८ जनरालेः आश्रमे मुनयः पुण्याः कथाः (ध्रु) न्यपोदन् ।
 - ९ व्याघ्रः खगानां ग्रहणाय भूमौ जालं (वि + तन्) ।
 - १० श्व. कार्यम् अद्य (कृ-विध्यर्थ) पूर्वाह्नि च आपराह्निकम् ।
- २ पुढील धातूंची वर्त. धातु. विरोपणें तयार करून त्यांची योग्य रूपें पुढील वाक्यात योजाः—

उप + कृ, कृ, सम् + वि, आविस् + कृ, वि + वृ.

- १ मधु ————— मधुकराः मधु गुञ्जन्ति ।
 - २ अन्यस्य दोषान् एव ————— नरस्य लघुत्वं दृश्यते ।
 - ३ शास्त्रार्थं सम्यक् ————— आचार्यान् सम्मानयन्ति छात्राः ।
 - ४ पार्ष्णि ————— नराणां चित्तं शक्तिं वर्तते ।
 - ५ दीनानाम् ————— जनैः पुण्यं लभ्यते ।
- ३ ' कृ ' धातूला निरनिराले पाच उपसर्ग लावून वाक्यात उपयोग करा.

पाठ ४

स्वरान्त नामें (अनियमित).

(अ) यदा यदा भू राक्षसैः पीडिताऽभवत्तदा तदा सा गोरूपेण घां गत्या श्रियो भर्तारं विष्णुं राक्षससंहारं प्रार्थयत् । विष्णुरपि विविधै रूपैर्द्यौरवातरद् भुयं दुष्टानां दण्डनाय । एवं रामरूपेण स रावणस्यान्येषां च राक्षसानां संहाराय भुवि रघुकुले जातः । राज्यश्रिया भुयो भर्ता रामो गर्हितो नामवत् । स प्रजानां हितायैव प्रायतत । प्रजाभिरनुभूतं सुखं च्यपि दुर्लभम् ।

वरील उताप्यात श्री, भू, गो व द्यो या नामाची निरनिराळी रूपें योजलेली आहेत. हे शब्द चालविताना व्यंजनान्त नामाना लागणारे प्रत्ययच बहुधा योजले जातात. परंतु याची काही रूपें अनियमित आहेत. म्हणून त्यांची सर्व रूपें राला दिली आहेत.

टीपः—प्रत्ययः—स् ओ अस् प्र., अम् ओ अम् द्वि., आ भ्याम् भिस् त्., ए भ्याम् भ्यस् च., अत् भ्याम् भ्यस् प., अस् ओम् आम् प., इ ओस् स स.,—ओ अस् स.

श्री (स्त्री.)-लक्ष्मी, सम्पत्ति, सौन्दर्य	भू (स्त्री.)-पृथ्वी.
श्रीः	प्र. सं. भू
श्रियौ	भुवी
श्रिय	भुवः
श्रियम्	द्वि. भुवम्
श्रिया	तृ. भुवा
श्रिये-श्रियै	च. भुवे-वै
श्रिय-श्रियाः	पं. भुव.-वाः
श्रियो	ष. " "
श्रियाम्-श्रीणाम्	स. भुवोः भुवाम्-भूताम्
श्रियि-श्रियाम्	भूय

श्री-शुद्धि, ह्री-लाज, मी-भीति हे 'श्री'प्रमाणे व भू (भुवर्द) हा 'भू' प्रमाणे चालवावा.

द्यो (द्यौः)-आकाश, स्वर्ग

दिव् (द्यौः)-आकाश, स्वर्ग

द्यौ	द्यावौ	द्याव	प्र. सं.	द्यौः	दिवी	दिवः
द्याम्	"	द्या	द्वि.	दिवम्	"	"
द्यक्ष	द्योभ्याम्	द्योभि	तृ.	दिवः	द्युभ्याम्	द्युभि
द्यवे	"	द्यौभ्य	च.	दिवे	"	द्युभ्य
द्यो	"	"	पं.	दिव	"	"
"	द्यवो	द्यवाम्	प.	"	दिवो	दिवाम्
द्यवि	"	द्योषु	स.	दिवि	"	द्युषु

द्यो (द्यु)-द्वैल व (द्यौः)-गाय, पृथ्वी, इन्द्रिय हा शब्द 'द्यो' प्रमाणे चालवावा.

(भा) भुवः पत्युः श्रौरामस्य भार्या सीता स्त्रीषु रत्नमासीत् । सा लङ्कायाः पत्या रावणेनापहृता । अतो रामेणात्मनः स्त्रिया अन्वेपणाय सुग्रीवेण सह सख्यं कृतम् । रामस्य सखा सुग्राह्यस्तस्य साहाय्यमन्वरोत् । रावणं हत्वा सीतां च गृहीत्वा रामः पुष्पकविमानेन सर्वैः सखिभिर्गन्धर्वैश्च सहायोध्या निवृत्तः । पश्चाद् भुवः पतिः श्रौरामो नयेन राज्यं कृत्वा स्त्रीणां श्रेष्ठया सीतया सह सुखमन्वभवत् ।

बरील उतान्यांत पति, सखि व स्त्री या नागाधी रूपें आलेली आहेत. त्याची रूपें पुढालप्रमाणें होतात

पति. (द्यु)-नवर, स्वामी

स्त्री (द्यौः)

पतिः	पती	पतय	प्र.	द्वी	द्वियौ	द्विय
पतिम्	"	पतीन्	द्वि.	द्वियम्-द्वीम्	"	द्विय-द्वी
पत्या	पतिभ्याम्	पतिभि	तृ	द्विया	द्वीभ्याम्	द्वीभिः
पत्ये	"	पतिभ्यः	च.	द्विये	"	द्वीभ्यः
पत्युः	"	"	पं.	द्वियाः	"	"
"	पत्यो	पतानाम्	प.	"	द्वियो	द्वीणाम्
पत्यौ	"	पतिषु	स.	द्वियाम्	"	द्वीषु
पत्ये	पती	पतय	सं.	द्वि	द्वियौ	द्विय

सखि (पुं.)—मित्र या शब्दाची प्रथमा, द्वितीया व संबोधन यांची रूपे सखा सखायौ सखाय प्र. । सखायम् सखायौ सखीन् द्वि । सखे सखायौ सखायः सं. । अशी होतात व इतर विभक्तींची 'पति' प्रमाणे होतात.

सखी (स्त्री)—मैत्रीण हा शब्द 'नदी' प्रमाणे चालवावा.

टीप — 'पति' शब्द समासात शेकरी आला तर तो 'कवि' प्रमाणे चालवावा असे मूपति, अधिपति. सीमा लष्कापतिना रावणेनापहता ।

(६) जरया जरसा चाऽऽक्रान्तस्य नरस्याक्षिणी मन्दे भवतः ।

केचिन्नरा एकेनैवाक्ष्णा द्रष्टुं समर्याः सन्ति ।

जरायां-जरसि वा नराणां गात्राणि विकलानि भवन्ति ।

अक्ष्णोस्तेजसा नरस्य चातुर्यं ज्ञायते ।

वरील वाक्यात जरा व अक्षि या शब्दाचीं रूपे आली आहेत.

जरा (स्त्री)—म्हातारपण, वार्धन्य

जरा	जरे-जरसौ	जरा-जरस	प्र.	जराया-जरस	जराभ्याम्	जराभ्य	पं.
जराम्-जरसम्	„	„	द्वि.	„	जरयो-जरसो	जराणाम्	जरसाम् प
जरया-जरसा	जराभ्याम्	जराभि	तृ.	जरायाम्-जरसि	„	जरासु	स.
जरयै-जरसे	„	जराभ्य च.	जरे	जरे-जरसौ	जरा-जरस	सं	

'जरा' शब्द 'माला' प्रमाणे चालवतात, मात्र स्वरांभी प्रत्ययापूर्वी 'जरस्' असा समजून 'चन्द्रमस्' प्रमाणे रूपे केली जातात.

'निर्जरः (पुं.)—देव' हा शब्द मुळां 'देव' प्रमाणे चालवून शिवाय स्वरांभी प्रत्ययापूर्वी 'निर्जरस्' समजून रूपे केली जातात. 'अजर (वि.)—म्हातारपण नसलेला' हा शब्दहि वरीलप्रमाणे विकल्पाने रूपे करून चालवतात.

अक्षि (न.)—जेव्हा

अक्षि	अक्षिणी	अक्षिणि	प्र.	अक्ष्ण	अक्षिभ्याम्	अक्षिभ्य	पं.
„	„	„	द्वि.	„	अक्ष्णो	अक्ष्णाम्	प.
अक्ष्णा	अक्षिभ्याम्	अक्षिभि	तृ.	अक्षि-अक्षिणि	„	अक्षिषु	स.
अक्ष्णे	„	अक्षिभ्य च.	अक्षे-अक्षि	अक्षिणी	अक्षिणि	सं.	

दधि (न.)—दही, अस्थि (न.)—हाड, सक्थि (न.)—मांडी हे शब्द अक्षि प्रमाणे चालवतात.

नवीन शब्द

अन्तरालम्-पृथ्वी व स्वर्गं कामधील जागा	नयः-नीति.
अचनत (अव+नम् चें कर्मणि भू. घा. वि.)-वाकलेला	फलोदयः-फलाचा लाभ
अयस्थानम्-राहाणें	ययातिः-चन्द्रवंशातील राजा
उद्भूत (उद्+भू चें कर्म. भू. घा. वि.)-उत्पन्न झालेला	वि+सृज् (६ प. प.)-सोडणें, पाठविणें
किमुत (अव्यय)-किती ज्यास्त-कर्म	विसृष्ट (वि+सृज् चें क. भू. घा. वि.)-सोडलेला
तृणविन्दुः (पुं.)-ऋषींचें नाव	वेणुः (पुं.)-पावा, चाम्बूची काटी
त्रिशङ्कुः (पुं.)-सूर्यवंशातील राजा	वैतरणी-पाताळातील नदीचें नाव
	शक्रः-इन्द्रः
	सहोदरः-सहखा भाऊ

प्रश्न

१. गवाम्, अक्षीणि, सृष्टि, भुवि व जरायाम् हीं रूपें ओळखून त्याच वाक्यांत उपयोग करा.
२. पुत्राल वाक्यांत केंमांतील शब्दांची शोग्य रूपें थोडाः—
 - १ वेणुं नादयन् कृष्णः (गो) सवेंदा परिशुनः अभवत् ।
 - २ ऋष्यशृङ्ग (र्ही) नात्रः अपि अपरिचितः । त्रिमुत दर्शनस्य ।
 - ३ एकदा वैश्विन् मूरांपण्डितैः (अस्थि) सगय. दृष्टः ।
 - ४ (दधि) युक्तम् अन्नं प्रवासकाले अर्नाव उपयुक्तं भवति ।
 - ५ दया पुत्रेण तथा (पति) वियोगं न सहन्ते (र्ही) ।
 - ६ तरस्य (भू) भात. मनस धोमं सूचयति ।
 - ७ पुरा प्रादग्नाः (भू) मुस. इय मताः ।
 - ८ त्रिशङ्कुः (यो) न गतः दिन्तु अन्तराले विषत. ।
 - ९ मदा (अत्रर) भवितव्यम् इति ययातेः इच्छा ।
 - १० क्षीरगागण् उद्भूतया (र्ही) महोदरेभ्यः दुर्गुणाः विधिता. ।

३ पुढील वाक्यातील जाड अक्षरातील शब्दांबद्दल या घड्यातील शब्द सोचा —

- १ कपिशल अवदत् मित्र पुण्डरीक न एतद् युक्त ज्ञानिन तव ।
- २ रावणेन देवाः अपि स्वप्रासादे दासत्व नीता ।
- ३ सूर्य सहस्रेण नयनैः पृथ्वा प्रकाशयति ।
- ४ तृणविन्दो भयेन शक्र हरिणी नाम सुराज्ञना तस्य तपस भ्रात्रय व्यसृजत् ।
- ५ यथा नारीणां तथा वाचा साधुत्वे दुर्जन जन ।
- ६ बुद्धेः प्रकयं महते फलोदयाय कल्पते ।
- ७ अर्जुन रणाङ्गणे मित्राणि बान्धवान्गुरुन् च युद्धाय उद्यतान् अपश्यत् ।
- ८ जना धेनूनां प्रदान कुर्वन्ति वैतरण्या पार गन्तुम् ।
- ९ साहस विना सम्पद्ः लाभ अशक्य इति केचित् मन्यन्ते ।
- १० लज्जया आक्रान्तस्य नरस्य मुखम् अवनत भवति ।

पाठ ५

नवम गण.

(अ) आसीत्कस्यापि घणिकोऽश्वविपणिर्हयग्रामे । सोऽश्वान् व्यक्री-
णति कुट्टुम्बं चापुष्पात् । बहवो जना अश्वानक्रीणंस्तस्मा-
द्विपणिकात् । एकदा स सुलक्षणाढ्यं हयं विक्रयार्थमापणं
नीत्वा तं स्तम्भेऽवध्नात् । तदैव प्रातस्तत्र कोऽपि राज-
कुमारः । सोऽश्वाना लक्षणानि सम्यगजानात् । अश्वस्य रूपेणा-
दृष्टः स तमवदत् । भो घणिक् क्रीणामि हयमिममहम् ।
किमस्य मूल्यमिति । तदा स घणिकवदत् । परीक्ष्यैव क्रीणानु
भवानिति । तदा स राजपुत्रो जानाम्यहमश्वपरीक्षां रश्मीन्दं

गृह्णामि पश्चात्तमारोहामित्युक्त्वा रश्मीनगृह्णादारोहञ्च । एतद्
 दृष्ट्वा सोऽश्वविक्रय्यमन्यत । अयं सम्यग्जानात्यश्वपरीक्षाम् ।
 विक्रीणीयेमं सुवर्णशतेनेति । अत्रान्तरे राजपुत्रोऽपृच्छत् कियता
 *मूल्येन विक्रीणीये त्वमिमं ह्यम् । बहु रोचतेऽयं मह्यमिति ।
 तदा स घणिगवदसुवर्णशतेनेति । स राजपुत्रो मूल्यं दत्त्वा
 ह्यमक्राणात्प्रासादं च न्यचर्तत ।

वरील उतान्यातील अधोरोक्षित क्रियापदाचें पुढीलप्रमाणें पृथक्करण करतां येईल.

‘पित्’ प्रत्यययुक्त

‘अपित्’ प्रत्यययुक्त

अपुष्पात् - अ + पुष् + ना (णा) + त्	}	विक्रीणीये - वि + क्री + ना (नी-णी)
क्रीणामि - क्री + ना (णा) + मि		+ ये
अवघ्नात् - अ + अन्ध् (धध्) + ना		विक्रीणीय - वि + क्री + ना (न्-ण्)
+ त्		+ ईय
क्रीणातु - क्री + ना (णा) + तु		व्यक्रीणीत - वि + अ + क्री + ना (नी-णी) + त्
		अक्रीणन् - अ + क्री + ना (न्-ण्) + अन्

यावरून असें दिसून येईल की ‘ना’ हे नवम गणाचें विकरण आहे. पित् प्रत्ययापूर्वी ‘ना’ च राहिला आहे. इलादि अपित् प्रत्ययापूर्वी ‘ना’ चें ‘नी’ असें रूपांतर झाले आहे व अजादि अपित् प्रत्ययापूर्वी ‘ना’ चें ‘न्’ असें रूपांतर झाले आहे. जरूर तीथे ‘न्’ चा ‘ण्’ फेरेला आहे.

क्री (उ. ष.) घर्तमानकाद्ध

परस्मैपद्

आत्मनेपद्

क्रीणामि	क्रीणीवः	क्रीणीमः	}	क्रीणे	क्रीणीवहे	क्रीणीमहे
क्रीणाति	क्रीणीथः	क्रीणीथ		क्रीणीये	क्रीणाथे	क्रीणीथे
क्रीणाति	क्रीणीत.	क्रीणीत		क्रीणीते	क्रीणाते	क्रीणीते

*‘वि + क्री’ हा वाच्य आत्मनेपदी आहे. ज्या विक्रीणीय विसाव्याथे अप्यता विसाव्याव्याथे ते विक्रीणाथक उचरू शकितेन योग्यात.

प्र. भूतकाल

परस्मैपद

अक्रीणाम्	अक्रीणीव	अक्रीणामि
अक्रीणाः	अक्रीणीतम्	अक्रीणीत
अक्रीणात्	अक्रीणीताम्	अक्रीणन्

आत्मनेपद

अक्रीणि	अक्रीणीवहि	अक्रीणीमहि
अक्रीणीया	अक्रीणीयाम्	अक्रीणीष्वम्
अक्रीणीत	अक्रीणीताम्	अक्रीणीत

आज्ञार्थ

क्रीणानि	क्रीणाव	क्रीणाम		क्रीणै	क्रीणावहे	क्रीणामहे
क्रीणीमहि	क्रीणीतम्	क्रीणीत		क्रीणीष्व	क्रीणीयाम्	क्रीणीष्वम्
क्रीणानु	क्रीणीताम्	क्रीणन्तु		क्रीणीताम्	क्रीणीताम्	क्रीणीताम्

विध्यर्थ

क्रीणीयाम् क्रीणीयाव इ. | क्रीणीय क्रीणीवहि इ.

बरील रूपाकरिता 'क्री' धातूचा पुढीलप्रमाणे अंगे होतात. पित् प्रत्ययापूर्वी-क्रीणा, हलादि अपित् प्रत्ययापूर्वी-क्रीणी व अजादि अपित् प्रत्ययापूर्वी-क्रीण्. यावरून कोणत्याहि नवम गणाच्या धातूची बरीलप्रमाणे तीन अंगे बनवली म्हणजे रूपे करता येतील.

ज्ञा (जा)—जाना—जानी—जान् । पुष्—पुष्णा—पुष्नी—पुष्न् ।
 ग्रह् (गृह्)—गृह्णा—गृह्णी—गृह्न् । वन्ध् (बध्)—बध्ना—बध्नी—बध्न् ।

नवम गणाच्या धातूंचे तीन प्रकार होतात —

१ फरक न होणारे.—

अश् (प. प.)—खाणें; प्र+अश्-पिणें		क्षुम् (प. प.)—प्रक्षुब्ध होणें, चव- ताळणें
क्री (उ. प.)—विकत घेणें		पुष् (प. प.)—पोसणें
परि+क्री (आ. प.)—वेतन देऊन घेणें, केडणें		प्री (उ. प.)—संतुष्ट करणें
वि+क्री (आ. प.)—विकणें		मुष् (प. प.)—चोरणें
निस्+क्री (निष्क्री—उ. प.)—वैसे देऊन सोडवणें		मृद् (प. प.)—चेंगरणें, बुराडा करणें

टीपः—क्षुम् याचीं अंगे क्षुप्ता-क्षुप्ती-क्षुप्न् अर्थाचे होतात. 'न्'चा 'ण्' होत नाही.

२ अन्त्य दीर्घ स्वर ह्रस्व होणारे.—

क (उ. प.)-ठार मारणें, इजा करणें
 ख (प. प.)-बृद्ध होणें, क्षय होणें
 व (वि. प. प.)-फाडणें, फोडणें
 घू (उ. प.)-हालणें, हालवणें
 पू (उ. प.)-पवित्र करणें
 पू (प. प.)-भरणें, रक्षण करणें
 ली (प. प.)-वितळणें, भिक्कटणें

प्र+ली-एकरूप होणें
 वि+ली-वितळणें
 लू (उ. प.)-तोडणें, सुटणे
 वि, प्र+लू- ,, ,,
 वृ (उ. प.)-निवडणें
 शू (वि-प. प.)-तुरूडे करणें, उभें
 फाडणें
 स्तू (उ. प.)-बाध्यादणें, पसरणें

३ अनियमित फरक होणारे:—

अन्ध् (मध्-प. प.)-जोडणें, जोडणें
 अह् (गृह्-उ. प.)-घेणें, पडणें
 अनु-अनुग्रह करणें
 उद्-उचलणें
 नि-नियमन करणें
 प्रति-स्वीकारणें, घेणें
 वि-भावणें
 सम्-जमविणें
 मन्ध् (मध्-प. प.)-धुसळणें
 क्षा (जा-उ. प.)-जाणणें

अनु-परवानगी देणें
 अभि, प्रत्यभि-ओढखणें, जाणणें
 अच-अपमान करणें
 प्रति-प्रतिज्ञा करणें, कबूल करणें
 यन्ध् (वध्-प. प.)-बाधणें
 अनु-आग्रह धरणें, अनुसरणें
 निर्-आग्रह धरणें
 नि-पट बाधणें, रचणें
 स्तम्भ् (स्तम्-प. प.)-आधार देणें,
 अडविणें, गर्बिष्ठ होणें

टीपः—आशाधीं द्वितीयपुरुषी परवचनी प्रत्यय परस्मैपदी व्यञ्जनात् धातूना 'भान्' असा लक्षणा व ती लक्षणा 'ना' हे विवरण ओटीत जाईल. भाव जरूर तेंच 'न्' वा 'ण्' करावा.

अन्-अज्ञान, डिन्-डिज्ञान, यन्-यथान, कन्-कथाम, मन्-मथान, मुप्-मुषाण, पुप्-पुषाण, सम्-सामान, मृद्-मृदान.

* 'प्रति+क्ष' या धातूना उपयोग प्याख्या जवळ प्रतिज्ञा करावयाची त्याची स्तुषी योजून बरवाव.

(आ) ईशातत्त्वं जानन्तः - जानानाः चा नराः संसारभावेभ्यः विरक्ताः भवन्ति ।

स्वप्रभया राशां मनांसि चक्षुषि च मुष्णती दमयन्ती रङ्गं प्रविष्टा ।
क्षीरसागरं मथनद्भिः सुरासुरैः चतुर्दश रत्नानि लब्धानि ।
पाप्मनः पुनाना भार्गिरथी भक्तैः स्तूयते ।

वरील वाक्यात अधोरोलित शब्द वर्त. काल. धातु. विशेषणं आहेत. जानन्तः, मुष्णती व मथनद्भिः ही परस्मैपदी आणि जानानाः व पुनाना ही आत्मनेपदी धातूंची आहेत. तीं बनविण्याची व चालविण्याची तऱ्हा पंचम किंवा अष्टम गणाच्या वर्त. धातु. विशेषणासारखीच आहे.

ज्ञा - जानन्ति - अन्ति + अत् - जानत् पुं. प्र. व. व. - जानन्तः
मन्थ् - मथन्ति - अन्ति + अत् - मथन्त् पुं तु. व. व. - मथनद्भिः
मुष् - मुष्णन्ति - अन्ति + अत् - मुष्णत् स्त्री. प्र. ए. व. - मुष्णती
ज्ञा - जानते - अते + आन - जानान पुं. प्र. व. व. - जानानाः
पू - पुनते - अते + आन - पुनान स्त्री. प्र. ए. व. - पुनाना

नवीन शब्द

अङ्गुलीयकम् - आगटी	दधि (न.) - दही	रङ्गः - सभामण्डप
अध्वगः - प्रवासी, वाटसर	घोचरः - कोळ	रन्ध्रम् - कमीपणा, दोष
अश्वविपणिः (पु.) - घोडे विकण्याचें दुकान	नवनीतम् - लोणी	रश्मिः (पुं) - लगाम
आढ्य (वि) - संपन, युक्त	निष्कः - ष्कम् - सोन्याचें नाणें	वणिज् (पुं) - वाणी
आपणः - णम् - बाजार, दुकान	परोक्षम् (अ) - दृष्टीआढ	विपणिकः - दुकानदार
केसरः - आयाळ	पाप्मन् (पु) पापी मनुष्य	विमृश्यकारिन् (वि.) - विचार करून वागणारा
	प्रमञ्जनः - सोसाट्याचा वारा	स्तम्भः - स्तव

प्रश्न

२. पुढील वाक्यांत वसातील शब्दाची योग्य ती रूपे योजा —

- १ (अनु+ज्ञा) मा तात गमनाय इति चन्द्रापीड पितर (प्र+अर्थ्) ।
- २ घौवरेण आनीतम् अह्वलीयक दुष्यन्त (अभि+ज्ञा) शकुन्तलाया च
- ३ दधि (मन्थ्) गोपीना परोक्षं नवनीत (मुप्) कृष्ण । [वस्मरत् ।
- ४ कालिदास शकुन्तलाम् उद्दिश्य नाटक (नि+वन्ध्) ।
- ५ शत्रो रन्ध्राणि (ज्ञा) नृपेण विजय लब्ध ।
- ६ शौभ्रकाले सूर्यातपेन तप्त हिम (वि+ली) ।
- ७ प्रमज्जन तुहान् वृक्षान् अपि (धू) उन्मूलयति च ।
- ८ विष्णो नामस्मरण पापिन (वृ) (पू) ।
- ९ अरण्ये व्याघ्रा मार्गेण गच्छत अध्वगान् (वि+ट्) ।
- १० (वृ) द्वि विमृदयकारिण गुणलुब्धा स्वयमेव सम्पद ।

२. पुढील रूपे ओळखून त्यांचे पृथक्करण करा व ती वाक्यात योजा —
व्यकीर्णत । यधान । अप्रीणन् । आधात् । निगृह्णन्तु । पुनीत ।

३. पुढील वाक्यात वसातील घातूना योग्य ते उपसर्ग जोडून त्यांची रूपे योजा —

- १ रागसा परस्पर — (प्रह्) । २ स्वामी निष्कदराकेन मृत्यु — (धी) ।
- ३ बाल अनुज्ञा लघु मातरम् — (वन्ध्) । ४ पुन पित्रा वृत्तम् ऋण — (त्री) ।
- ५ मूपक सिंहस्य केसर — (लृ) । ६ साधव दीनान् — (प्रह्) ।

४. पुढील वाक्यातील ल्यबन्त शब्दांच्याबद्दल क्रियापदांनी रूपे योजा —

दशस्य शारात् आनृत्य काष्ठिष्ठ गृह गच्छतु । मालाकार माला प्रथित्वा स्वामिने शयच्छत् । जना घोष निवृत्त्य स्वास्थ्य लभेरत् । योधा शत्रून् पूर्वां मुदमाभन्ताम् । व्याध तण्डुलानाम् उपरि जाल विस्तीर्णं दूरे एव स्थित ।

* 'हृत्-रोगिणी' आठवण होत' या अर्थी वदाची माठवण शत्रूवाची स्वाभ्यांभ्यां शत्रूपायी वरी योजना

पाठ ६

व्यंजनान्त शब्द (अनियमित).

- (अ) १ पुंसामसमर्थानामुपद्रवायात्मनो भवेत्क्रोपः ।
 २ सहते क्लेशयाहुल्यं सर्वदा धैर्यवान्पुमान् ।
 ३ सन्तीर्यते सुखेनैव धीरैः पुम्मिर्मघोदधिः ।
 ४ घर्म्यं पन्थानमुत्सृज्य नरो भवति दुःखभाक् ।
 ५ आपदां काथेतः पन्था इन्द्रियाणामसंयमः ।
 ६ न्याय्यात्पथः प्रविचलन्ति पदं न धीराः ।
 ७ सम्पूज्यते जनैः श्वाऽपि घनिकस्य गृहे स्थितः ।
 ८ मकरः प्रच्युतः स्यानाच्छुनापि परिभूयते ।
 ९ व्याधो विध्यति याणेन श्वभिः परिवृतं मृगम् ।

धरील वाक्यात पुंस्, पथिन् व श्वन् या शब्दाचीं निरनिराळीं रूपें आलीं आहेत. त्याचीं सर्वें रूपें पुढें दिलीं आहेत.

पुंस् (पुं.)—पुरुष

पुमान्	पुमासौ	पुमास	प्र.	पुंस	पुम्भ्याम्	पुम्भ्यः	पुं.
पुमासम्	,,	पुंस	द्वि.	,,	पुंसो	पुसाम्	प.
पुंसा	पुम्भ्याम्	पुम्मि	तृ.	पुंसि	,,	पुंसु	स.
पुसे	,,	पुम्भ्यः	च.	पुमन्	पुमासौ	पुमास	सं.

धरील रूपावरून व्यंजनान्त नामाच्या रूपाचे तीन विभाग धरता येतात. १ प्रथमा, सम्बोधन व द्वितीया ए. व. आणि द्वि व., २ द्वि बहुवचनपामून पुढील स्वरारंभी प्रत्यय, ३ व्यंजनारंभी प्रत्यय, म्हणून कोणत्याहि शब्दाचीं प्रथमेचीं सर्वें रूपें, द्वितीया व संबोधन एकवचन, द्वितीयेचें बहुवचन, तृतीयेचें द्विवचन व सप्तमी बहुवचन एवढीं रूपें दिलीं म्हणजे इतर रूपें सहज तयार करता येतील.

पथिन् (पु.)—मार्गं

पन्था	पन्थानौ	पन्थान	प्र. सं.	पथ	पथिभ्याम्	पथिभ्य	पं.
पन्थानम्	„	पथ	द्वि.	पथ	पथो	पथाम्	प.
पथा	पथिभ्याम्	पथिभि	तृ.	पथि	पथो	पथिषु	सं.
पथे	„	पथिभ्य	च.				

‘पथिन्’ प्रमाणे मथिन् (पु)—‘धुसळप्याची रवी’ हा शब्द चालवावा.
 ऋभुक्षिन् (पु)—इन्द्र हा शब्दहि ‘पथिन्’ प्रमाणे चालवावा. मात्र प्रथमा,
 सवोधन आणि द्वितीया एरुवचन व द्विवचन यामध्ये अनुनासिक नसते

ऋमुक्षा	ऋमुक्षाणौ	ऋमुक्षाण	प्र.
ऋमुक्षा	„	„	स
ऋमुक्षाणम्	ऋमुक्षाणौ	ऋमुक्षा	द्वि

श्वन् (पु)—कुत्रा

श्व	श्वानौ	श्वान	प्र.	शुन	श्वभ्याम्	श्वभ्य	पं.
श्वानम्	„	शुन	द्वि.	„	शुनो	शुनाम्	प.
शुना	श्वभ्याम्	श्वभि	तृ.	शुनि	शुनो	श्वसु	सं.
शुने	श्वभ्याम्	श्वभ्य	च.	श्वन्	श्वानौ	श्वान	सं.

‘श्वन्’ प्रमाणे युवन् (पु)—तरुण मनुष्य व मघवन् (पु)—इन्द्र हे
 शब्द चालवावे मात्र द्वितीयाबहुवचनापासून स्वरासि प्रत्ययापूर्वी यून व
 मघोन् अशी हपें होतात यून+अस्-यून, मघोन्+अस्-मघोन्

श्वन् चें स्त्रीलिंगी हप शुनी, युवन् याचें यूनी व मघवन् याचें मघोनी
 अशीं होऊन ‘नदी’प्रमाणे चालविली जातात ‘युवन्’ याचा युवतिः व
 युवती अशींहि होतात, परंतु युवतिः हें ज्यास्त प्रकारात आहे

(भा) १ दुर्योधनेन सैन्यस्य कर्णो धुरि नियोजितः ।

२ न भवन्ति हि साधूनां कदाप्यधितया गिरः ।

३ देशान्तरं प्रतिष्टेरञ्जुमेऽहनि सदा नरः ।

४ अहानि नव रामस्य क्रियते जननोत्सवः ।

५ रसोद्गमस्तु कौन्तेय प्रभाऽस्मि शशिसूर्ययोः ।

६ सृष्टिनिर्माणचेलायामप आदायसृजद्विधिः ।

बरील वाक्यात धुर्, गिर्, अहन् व अप् या व्यंजनान्त शब्दाची रूपे योजलेली आहेत. त्याची रूपे पुढीलप्रमाणे होतात.

धुर् (धी.)—जं, जोरठ, जबाबदारी (समासांत)

धूः धुरी धुर. प्र. सं. धुरे धूर्भ्याम् धूर्भ्यः च. धुरि धुरोः धूर्धुं स.
धुरम् " " द्वि. धुर " " पं.
धुरा धूर्भ्याम् धूर्भि. त्. " धुरोः धुराम् प.

गिर् (ली.)—वाणी, शब्द व पुर (ली.)—शहर हे शब्द धुर् प्रमाणे चालवावे. प्रः ए. व.-गी, पू । त्. द्वि. व.-गीर्भ्याम्, पूर्भ्याम् । स. व. व.-गीर्धुं, पूर्धुं.

अहन् (न.)—दिवस

अहः अही-अहनी अहानि प्र. द्वि. सं.
अहा अहोभ्याम् अहोभि. त्. अहः अहो अहाम् प.
अहे " अहोभ्य. च. अहि-अहनि " अह सु स.
अह. " " पं.

अप् (ली.)—पाणी-बहुवचनात चालविला जातो.

आप.—प्र. सं., अप -द्वि, अद्भि -त्., अद्भ्यः-च. पं., अपाम्-प, अप्ठु-स.

(इ) १ अष्टासु दिक्षु तिष्ठन्ति लोकपालाश्च वारणाः ।

२ उदयेन रचेः प्रातः पूर्वा दिक् खलु शोभते ।

३ श्वा यदि क्रियते राजा स किं नाश्नात्युपानहम् ।

४ पतादशः सुपुण्यस्य फलं भवति शाश्वतम् ।

५ यादृशी (यादृशं) भावनां कुर्यात् सिद्धिर्भवति तादृशी ।

६ स्वदेशे पूज्यते राजा विद्वान् सर्वत्र पूज्यते ।

७ आरमथ्रेयसि नित्यमेव विदुषा कार्यः प्रयत्नो महान् ।

वरील वाक्यात दिश, उपानद् व एताद्दश, याद्दश असे सर्वनामानां 'दश' प्रत्यय लावून झालेले शब्द आणि विद्दस् हे योजलेले आहेत. त्याची रूपे पुढे लिहिल्याप्रमाणे होतात

दिश (स्त्री.)—दिशा

दिक्-न्	दिशी	दिश	प्र. सं.	दिश	दिग्भ्याम्	दिग्भ्य	पं.
दिशाम्	"	"	द्वि.	"	दिशो	दिशाम्	प.
दिशा	दिग्भ्याम्	दिग्भि	तृ.	दिशि	"	दिशु	स.
दिशे	"	दिग्भ्य	च.				

'दिश' प्रमाणे दश (स्त्री.)—दृष्टि, डोळ्या व एताद्दश, ताद्दश, याद्दश, कीद्दश, ईद्दश, माद्दश व त्वाद्दश वगैरे 'याच्यासारखा, त्याच्यासारखा' अशा अर्थाची विशेषणे पु व स्त्री. मध्ये चालवावी

हीं सार्वनामिक विशेषण नपु मध्ये 'ताद्दक्-न् ताद्दशी ताद्दंशि' अशीं प्र. द्वि. व स. यामध्ये चालतात व इतर विभक्तीत पुलिंगाप्रमाणे चालतात.

विद्दस् (पु)—पण्डित, विद्वान् मनुष्य

विद्वान्	विद्वाम्	विद्वान्	प्र.	विदुष	विद्दद्भ्याम्	विद्दद्भ्य	पं.
विद्वान्	"	विदुष	द्वि.	"	विदुषो	विदुषाम्	प.
विदुषा	विद्दद्भ्याम्	विद्दद्भि	तृ.	विदुषि	"	विदुषु	स.
विदुषे	"	विद्दद्भ्य	च.	विद्वन्	विद्वान्	विद्वान्	सं

स्त्रीलिङ्गामध्ये 'विद्दस्' या विशेषणाचे विदुषी असे रूप व्हाव नंतर ते 'नदी' प्रमाणे चालवावे

नपु. मध्ये 'विद्दद् विदुषी विद्वान्' प्र द्वि. व स इतर रूपे पु प्रमाणे.

नवीन शब्द

अवितथ (वि)—सत्य	च्युतः (च्यु १ आ. प.)	परि+भू (१ प. प.)—
असंयमः—तावा नसणे	वर्माणि भू घा. वि)—	अपमान करणे
उद् + सृज् (६ प. प.)—	भ्रष्ट, पडलेला	चारणः—दत्ती
सोडणे	तमस्विनी (वि.)—	विधिः (पु)—ब्रह्मदेव
उपद्रवः—नाश, भीड	काळोखी	सृज् (६ प. प.)—उत्पन्न
	नक्रः—मगर, सुसर	करणे

प्रश्न

१ पुढील रूपें ओळखून त्याचा वाक्यात उपयोग करा —

दिशाम्, पुम्य, धुरि, शुनि, युवभि, अद्भ्य ।

२ पुढील वाक्यात दिलेल्या शब्दांची योग्य ती रूपें योजा —

१ (पुम्) श्रेष्ठ अर्जुन कृष्णस्य (सखि) आसात् ।

२ राज्यस्य (धुर) पुत्रे निक्षिप्य रघु अरण्य गत ।

३ परमात्मान (गिर) वणशितु मनुजा न (शक्) ।

४ (श्वन्) चण्डाले च पण्डिता समदर्शिन सन्ति ।

५ मृगयाया (श्वन्) व्याधानां साहाय्य कुर्वन्ति ।

६ विचारवान् पाणिनि (श्वन्) (युवन्) (मघवन्) च एकसूत्रे (ग्रन्थ्) ।

७ अस्मिन् (जगत्) विश्वासाहर्ता (पुस्) विरला ।

८ (दुर्वासस्) हरिश्चन्द्रम् अवदत् (त्वाद्द्) सत्त्वशील वृष पृच्छ्या भूषणम् इति ।

९ अभिमन्यो पराक्रम दृष्ट्वा वीरा अवदन् (एताद्द्) पौरुषम् अर्जुनस्य अपि अशक्यम् इति ।

१० (अप्) वर्षेण नद्य पूरिता भवन्ति ।

३ पुढील वाक्यातील जाड अक्षरांतील शब्दाबद्दल या धड्यातील शब्द योजा —

१ उद्योगिन पुरुषं लक्ष्मा आश्रयति । २ सारमेयाणा भयनेन चोरा पलायन्ते । ३ इन्द्रस्य सभाया गन्धर्वा गायन्ति । ४ बहूनि दिनानि मित्र न दृष्टम् । ५ मोक्षस्य प्राप्ति विविधै मार्गैः भवति । ६ तमस्विन्या रात्रौ दृष्ट्या न किमपि दृश्यते ।

पाठ ७

द्वितीय गण.

(आकारान्त, शी, इ, अधि + इ, जागृ, स्तु-नु, मू-सू)

(अ) दुनोति स्म पुरा पौलंस्य इन्द्रादीन्सर्वान्देवान् । अतस्ते पर-
स्परमद्बुधन् । यो विष्णुः सागरे शोते तमेव घषमधुना यामेति ।
एवं विविन्त्योदन्वन्तमयुस्ते सर्वे । आदिपुरुषो विष्णुः शेष-
मध्यशेत* तदा । तेषामागमनेन प्रबुद्धो भूत्वा स शेषे न्यपीदत् ।
लक्ष्मीरपि स्वाङ्गे विष्णुचरणौ गृहीत्वा पक्षे न्यपीदत् तत्रैव ।
अतो देवाः प्रबुद्धस्य विष्णोः समीपमयानर्ष्याभिश्च स्तुतिभि-
स्तमस्तुवन् । स्तुतिभिः प्रीतो विष्णुस्तान्ब्रवीत् । किमर्थं यूयं
'मा स्तुवीथ । ब्रूध्वं च आगमनप्रयोजनमिति । तदा ते
प्रत्यद्बुधत् । घयं राचणेनातीव पीडिताः । त्वद्धते न कोऽप्य-
स्माकं प्राता । अतो घयं त्वां शरणमयामेति । पतच्छ्रुत्वा विष्णु-
स्तेभ्योऽभयं प्रत्यश्नुषोत्ते च सन्तुष्टा निरयान् स्वं स्वं स्थानम् ।

वरील उतान्यातील अधोरेखित शब्द द्वितीय गणाचीं क्रियापदे आहेत.

अद्बुधन्-अ+ब्रू+अन् । अस्तुवन्-अ+स्तु+अन् । शोते-शी+ते ।
जास्त-आ+आस्+त् । ब्रूध्वम्-ब्रू+ध्वम् । याम-या+आम् ।

* 'अधि + शी, अधि + आस्, अधि + स्था' याचा उपयोग स्थलवाचक शब्दाची द्वितीया बोजून करितात.

† 'प्रति-आ + श्रु' याचा उपयोग ज्याला वचन दावयाचें त्याची चतुर्थी बोजून करितात.

यावरून असे दिसून येईल कीं द्वितीय गणाच्या धातूंना प्रत्ययापूर्वी विकरण लागत नाही. बरील उताऱ्यात आलेल्या निरनिराळ्या क्रियापदाचीं रूपे पुढें दिलीं आहेत.

या (२ प. प.)-जाणें

वर्तमानकाळ

प्र. भूतकाळ

यामि	याव	याम	अयाम्	अयाव	अयाम
यासि	याथ	याथ	अया	अयातम्	अयात
याति	यात	यान्ति	अयात्	अयाताम्	अयान्-अयुः

आज्ञार्थ—यानि याव याम । याहि यातम् यात । यातु याताम् यान्तु ।

विध्यर्थ—यायाम् यायाव यायाम इ.

बरील रूपें 'या' धातूला सन्धिनियमानुसार प्रत्यय जोडून केलेली आहेत. मात्र प्र. भूत. वृ. पु. व वचनात 'अन् व उस्' असे दोन प्रत्यय जोडून दोन रूपें होतात. 'उस्' पूर्वी मागील 'भा' चा लोप होतो. अ + या + उस् - अ + य् + उस् - अयु ।

द्वितीय गणाचे आकारान्त धातु 'या' प्रमाणें चालवावे. ते सर्व परस्मैपदी आहेत. ख्या-सागणें, दा-काणें, पा-रक्षण करणें, भा-प्रकाशणें, वाटणें, भा-भोजणें, रा-देणें, छा-वेणें, वितळणें, चा-वाहाणें, स्ना-स्नान करणें.

शी (आ. प.)-पडून असणें, निजणें

वर्तमानकाळ

प्र. भूतकाळ

आज्ञार्थ

शये	शेवहे	शेमहे	अशयि	अशेवहि	अशेमहि	शयै	शयावहे	शयामहे
शेये	शयाये	शेध्वे	अशेयाः	अशयायाम्	अशेष्वम्	शेष्व	शयायाम्	शेष्वम्
शेते	शयाते	शेरते	अशेत	अशयाताम्	अशेरत	शेताम्	शयाताम्	शेरताम्

विध्यर्थ—शयीय शयीवहि शयीमहि इ.

शये - शी + ए - शे + ए - शय् + ए । शेते - शी + ते - शे + ते ।

शये - शी + ऐ - शे + ऐ - शय् + ऐ । शेरते - शी + अते - शे + अते - शे + र् + अते ।

- १ 'ही' शब्दा अन्त्य स्वराणां सर्वे प्रत्ययापूर्वी 'ए' झाला आहे.
- २ स्वरारम्भी प्रत्ययापूर्वी 'शे'चा 'शय्' झाला आहे.
- ३ विभ्वर्थाशिवाय इतर वाक्यांचे तु पु घ. वचनी रूप 'शे' व प्रत्यय सामर्थ्ये 'रू' योजून केलेले आहे.

स्तु (२ उ १)—स्तुति करणे

वर्तमानकाल—परस्मैपद्

स्तौमि—स्तवीमि	स्तुव—स्तुवाव	स्तुम—स्तुवीम
स्तीषि—स्तवाषि	स्तुथ—स्तवाथ	स्तुथ—स्तुवीथ
स्तीति—स्तवीति	स्तुत—स्तुवीत	स्तुपति
आ. प. स्तुवे	स्तुवहे—स्तुवीवहे	स्तुमहे—स्तुवीमहे
स्तुपे—स्तुवीपे	स्तुवाथे	स्तुवे—स्तुवीध्वे
स्तुते—स्तुवाते	स्तुवातं	स्तुवते

प्रथमभूतकाल—परस्मैपद्

अस्तवम्	अस्तुव—अस्तुवाव	अस्तुम—अस्तुवीम
अस्ती—अस्तवा	अस्तुतम्—अस्तुवीतम्	अस्तुत—अस्तुवीत
अस्तीत्—अस्तवीत्	अस्तुताम्—अस्तुवाताम्	—अस्तुवन्
आ. प —अस्तुषि	अस्तुवहि—अस्तुवीवहि	अस्तुमहि—अस्तुवामहि
अस्तुषा—अस्तुवीषा	अस्तुवाधाम्	अस्तुष्वम्—अस्तुवाष्वम्
अस्तुत—अस्तुवीत	अस्तुवाताम्	अस्तुत

वरील ह्यावस्तुन अर्थ दिवून केदल पी—

- १ ह्यादि भिन् प्रत्ययापूर्वी अगाचे रूप—स्ती (शक्ति) किंवा स्तवी (गुण + ई)
- २ अनादि " " " —स्तो—स्तव् (गुण)
- ३ ह्यादि अफित् " , —स्तु किंवा स्तुवी (उच् + ई)
- ४ अनादि " " " —स्तुव् (उच्)

आज्ञार्थ—प. घ.—स्तवानि स्तवाय स्तवाम । स्तुहि—स्तुवीदि स्तुतम्—स्तुवीतम् स्तुत—स्तुवीत । स्तीतु—स्तवीतु स्तुताम्—स्तुवीताम् स्तुवन् ।

आ. प.—स्तवे स्तवावहे स्तवामहे । स्तुष्व-स्तुवीष्व स्तुवाधाम् स्तुष्वम्-
स्तुवीष्वम् । स्तुताम्-स्तुवीताम् स्तुवाताम् स्तुवताम् ।

विध्यर्थ—प. प. स्तुयाम्-स्तुवीयाम् स्तुयाव-स्तुवीयाव इ.

आ. प. स्तुवीय स्तुवीवहि स्तुवीमहि इ.

रु (२ प प) हा 'स्तु' प्रमाणे चालवावा

नु (२ प. प.)—स्तुति करणे

वर्त. —नौमि नुव नुम । नौपि नुय नुय । नौति नुत नुवन्ति ।

प्र. भू.—अनवम् अनुव अनुम । अनौ अनुतम् अनुत । अनौत् अनुताम्
अनुवन् ।

आशार्थ—नवानि नवाव नवाम । नुहि नुतम् नुत । नौतु नुताम् नुवन्तु ।

विध्यर्थ—नुयाम् नुयाव नुयाम इ.

यु (२ प. प)—जोडणे हा नु प्रमाणे चालवावा, ह्यु (२ आ. प)—
एकविणे हा स्तु (आ. प.) प्रमाणे चालवावा.

मू (२ उ. प.)—बोलणे

वर्त. प प. म्रवीमि म्रूव म्रूम । म्रवीपि म्रूय म्रूय । म्रवीति म्रूत म्रुवन्ति ।

आ. प. म्रुवे ष्वहे म्रूमहे । म्रूये म्रुवाथे म्रूष्वे । म्रूते म्रुवाने म्रुवते ।

प्र. भूतकाल

प. प.

आ. प.

अम्रवम्	अम्रव	अम्रूम	अम्रुवि	अम्रुवहि	अम्रूमहि
अम्रवी	अम्रूतम्	अम्रूत	अम्रुवा	अम्रुवायाम्	अम्रूष्वम्
अम्रवीन्	अम्रूताम्	अम्रुवन्	अम्रूत	अम्रुवाताम्	अम्रुवत

आशार्थ—प. प. म्रवाणि म्रवाव म्रवाम । म्रूहि म्रूतम् म्रूत । म्रूवितु म्रूताम्
म्रुवन्तु ।

आ. प.—म्रुवे म्रवावहे म्रवामहे । म्रूष्व म्रुवायाम् म्रूष्वम् । म्रूताम् म्रुवाताम्
म्रुवताम् ।

विभ्यर्थ—प. प. प्रयाम् प्रयाव प्रयाम इ. आ. प. सुवीवहि सुवीवहि इ. १ इलादि पित् प्रत्ययापूर्वी 'मू'चीं प्रवी (गुण+ई), २ अजादि पित् प्रत्ययापूर्वी व्रच् (गुण व्रो-त्रच्) व ३ अजादि अपित् प्रत्ययापूर्वी 'मुच्' अशीं रूपेण होताव.

टीपः—परस्मैपदी प्र भू. द्वि. पु. व तु. पु. एङ्गवचनामध्ये प्रत्ययापूर्वी 'ई' वा आगम येतो. परस्मैपदी क्वी. द्वि. पु. द्विवचन व बहुवचन भागि वृ. पु. यामर्थे विकल्पान् आहङ् आह । आह आहङ् : आहुः । अशींङि रूपेण जोडली जाताव.

सू (२ आ. प. जन्म देणे) ह्याचीं रूपेण 'मू'च्या आत्मनेपदी रूपाप्रमाणे होतात; मात्र आज्ञार्थे प्रथमपुरुषी रूपेण 'सुवै सुवावहे सुवामहे' अशीं गुण व करता तयार केली जाताव.

(आ) १ या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी ।

२ ये स्वकल्याणमिच्छन्ति ते जाग्रतु दिवा निशि ।

३ वियुक्तं प्रहयाऽधीरं नोपयन्ति नर श्रियः । (उप + यन्ति)

४ राममन्धैन्मुदा सीताऽरण्यं कण्टकसंयुतम् । (अनु + ऐत्)

५ प्राप्नुवन्ति यशश्छात्रा ये स्वाध्यायमधीयते । (अधीयते)

६ अधीष्व शास्त्राणि लभस्व ज्ञानं धुरुष्व भक्तिं च गुरावनन्याम् ।

वरील वाक्यात जागृ (२ प. प.)—जागे वसणे, इ (२ प. प.)—जागे, व अधि+इ (२ आ. प.)—शिकणे, या धातूचीं पित् व अपित् प्रत्यययुक्त रूपेण योजलेली आहेत. त्याचीं रूपेण पुढीलप्रमाणे होताव.

जागृ (प. प.)

वर्तमानकाळ

प्र. भूतकाळ

वर्तमानकाळ			प्र. भूतकाळ		
जागर्ति	जागृव	जागृम	अजागराम्	अजागृव	अजागृम
जागर्षि	जागृथः	जागृथ	अजाग	अजागृतम्	अजागृत
जागर्ति	जागृत	जाग्रति	„	अजागृताम्	अजागृह

आज्ञार्थे—जागराणि जागराव जागराम । जागृहि जागृतम् जागृत । जागर्तु जागृताम् जाग्रतु ।

विध्यर्थ—जागृयाम् जागृथाव जागृथाम इ.

जागृमि—जागृ + मि—जागर् + मि । जाग्रति—जागृ + अति—जाम् + अति ।

अजाग —अ + जागृ + स्-त्-अ + जागर् + स्-त्-अ + जागर् (१)—अजाग ।

अजागरु —अ + जागृ + उस्—अ + जागर् + उस्—अजागरु ।

अनादि अपित् प्रत्ययापूर्वी 'जागृ' च 'जाम्' असौ रूप होतें व पित् प्रत्ययापूर्वी व 'उस्' पूर्वी 'जागृ' च 'जागर्' असौ रूप होतें.

टीप —कॉ., प्र भूत. व आशार्थे याचे या धातूचे प्रत्यय अनुक्रमे 'अति, उस् व अन्' असे आहेत.

इ (२ प. प.)—जाणें

चर्त.	प्र. भूत.	आशार्थ
एमि इवः इम	आयम् ऐव ऐम	अयानि अयाव अयाम
एपि इय इथ	ऐ ऐतम् ऐत	इहि इतम् इत
एति इत यन्ति	ऐत् ऐताम् आयन्	एतु इताम् यन्तु

विध्यर्थ—इयाम् इयाव इयाम इ.

एमि—इ + मि—ए (गुण) + मि । अयानि—इ + आनि—ए (अय्) + आनि ।

यन्ति—इ + अन्ति—य् + अन्ति । आयन्—आ + इ + अन्—आ + य् + अन् ।

आयम्—आ + इ + अम्—आ + ए (अय्) + अम् । ऐ—आ + इ + स्—आ

+ ए + स् ।

इलादि पित् प्रत्ययापूर्वी 'इ' चा 'ए' होतो, अनादि पित् प्रत्ययापूर्वी 'अय्' होतो व अनादि अपित् प्रत्ययापूर्वी 'य्' होतो.

अधि + इ (२ भा. प.)

चर्तमान	प्र. भूतकाळ
अधीये अधीवदे अधीमदे	अधीये अधीवदि अधीमदि
अधीये अधीयाथे अधीध्वे	अधीया अधीयाथाम् अधीध्वम्
अधीते अधीयाते अधीयते	अधीत अधीयाताम् अधीयन्त

आशार्थ—अधीये अधीयावदे अधीयामदे । अधीय्य अधीयाथाम् अधीध्वम् । अधीताम् अधीयाताम् अधीयताम् ।

विध्यर्थ—अधीयीय अधीयीवहि अधीयीमहि इ.

अधीयते—अधि + इ + अते—अधि + इय् + अते ।

अधीयि—अधि + धा + इ + इ—अधि + धा + इय् + इ—अधि + एय् + इ ।

अधीयै—अधि + इ + ऐ—अधि + ए (अय्) + ऐ ।

अत्रादि पित् प्रत्ययापूर्वी 'अधि + इ' याचें 'अधि + अय्' असें रूप होतें.

अत्रादि अपित् प्रत्ययापूर्वी 'अधि + इ' याचें 'अधि + इय्' असें रूप होतें.

नवीन शब्द

अभयम्—रक्षणाचें वचन

अर्था (वि.)—अर्थपूर्ण

अविरतम् (भ.)—एकसारखा

इ (२ प. प.)—जागें

आ—येणें

अच—जाणणें

अप—दूर जाणें

अनु—अनुसरणें

अधि—विचार करणें

उद्—उगवणें

उप—उबट येणें

प्रति—विश्वास ठेवणें

उप—उबट येणें

सम्—एकत्र येणें

इ (अधि-२ धा. प.)—शिक्षणें

उद्वन्धत् (पु)—समुद्र

जनुगृहम्—व्याखेचें घर

जागृ (प प.)—जागें राहणें, दक्ष असणें

जावालिः (पुं.)—कृपाचें नाव

जालमः—नीच मनुष्य

दुकूलम्—रेशमी वस्त्र

नलिनासनः—ब्रह्मदेव

निजोपयोगिता—आपली उपयुक्तता

निशि (निश्-सप्तमी ए. व.)—रात्री

पर्वन् (न)—शुभ दिवस

पौलस्त्यः—रावण

प्रति + श्रु (५ प. प.)—बदल देणें

प्रति + श्रू (२ उ. प.)—उत्तर देणें

रणशिक्षा—सुद्धसाध

शेषः—नागाचें नाव

सचित्री (वि. स्त्री.)—देणारी

स्तु (२ उ. प.)—स्तुति करणें

अभि— " " "

प्र—आरंभ करणें

सम्—परिचय होणें

हरः—शस्त्र

प्रश्न

- १ कसातील शब्दाची योग्य रूपे योजून वाक्ये पुरी करा —
- १ पाण्डवा कुन्त्या सह जतुगृहात् सुरक्षित (निर्+या) ।
 - २ (दारशय्या) (अधि+शी) इति भाष्मेण इच्छा प्रदक्षिता ।
 - ३ उत्तिष्ठत (जाष्ट) प्राप्य वरान् निबोधत ।
 - ४ (अनु+या) साधुपदवीं सेवस्व विद्वन्वनम् इति गुरो उपदेश ।
 - ५ सैनिका समराङ्गण गच्छन्त सेनापतिम् (अनु+इ) ।
 - ६ मुनय जावालाम् अन्य नलिनासनम् इव (स्तु) ।
 - ७ रामलक्ष्मणौ विश्वामित्रात् रणशिक्षाम् (अधि+इ)
 - ८ (द्रु) हि फलेन साधव न तु कण्ठेन निबोधयोगिताम् ।
 - ९ स-य (द्रु) (स्तु) च सवनम् इति स्मृति ।
 - १० मुख शेषे (शी) हरि अविरत च नृत्यतु हर यदि कामाना सवित्री गङ्गा जगति (जाष्ट) ।

२ पुढाल रूपे ओळखून त्याचा पुढाल वाक्यात उपयोग करा —

जान्ति, प्राप्त, अधीशीरन्, स्तुवन्तु, इयु, अयु, अनाग, अपेहि ।

१ चैत्रस्य शुक्लपक्षे नवम्या कौसल्या सुत ————— ।

२ निन्दन्तु नीतिनिपुणा अथवा ————— ।

३ पर्वणि धार्मिका जना गङ्गाजले ————— ।

४ रघो जन्मकाले सुरा मरुत ————— ।

५ बाला गृह ————— नियुक्तान् च पाठान् ————— ।

६ ————— रे जाल्म अथवा धलात् त्वा नि मारयामि ।

७ द्वारपाल अरिपला रात्रिम् ————— रक्षणथम् ।

पाठ ८

द्वितीय गण (अद्, अस्, आस्, रुद्, हन्, ईश्).

(अ) नादन्ति सस्यं खलु वारिवाहाः । परोपकाराय सतां विभूतयः ।
(न अदन्ति)

अत्ति यः सात्त्विकाहारं स जीवति निरामयः ।

वराल वाक्यात 'अद्' (प. प) धातूचीं रूपें योजलेलीं आहेत. त्याचीं पुढील रूपें आहेत

वर्त.-आद्यि अद् अद्य । अत्ति अत्य अत्य । अत्ति अत्त अदन्ति ।

प्र भू.-आदम् आद् अद्य । आद् आत्तम् आत्त । आदत् आत्ताम् आदन् ।

आज्ञार्थ-अदानि अदाव अदाम । अदि अत्तम् अत्त । अत्तु अत्ताम् अदन्तु ।

विध्यर्थ अद्याम् अद्याव अद्याम् इ

१ अद् ला प्रत्यय जोडताना नियम ४ प्रमाणें सन्धि झालेला आहे—अत्ति, अत्य ।

२ प्र भू द्वि पु व तृ पु एकवचनात प्रत्ययापूर्वी 'अ' हा स्वर आला आहे आ+अद्+स्-आ+अद्+अस् आद । आ+अद्+त्-आ+अद्+अत्-आदत् ।

टीप —अस् २ प प या धातूचीं रूपें पहिल्या पुस्तकात दिलेलीं आहेत तीं वरताना पुढील नियम योजलेले आहेत २ आपत् प्रत्ययापूर्वी आद्य 'अ' चा लोप होतो—स्व, स्म, स्ताम् २ 'स्' नें आरभ होणाऱ्या प्रत्ययापूर्वी मूळच्या 'स्' चा लोप होतो—असि ३ प्र मूलकाळ द्वि व तृ पुरुष एकवचनात प्रत्ययापूर्वी 'ई' हा आगत येतो—आसी, आसीत् ४ आज्ञार्थ द्वि पु प वचनी रूप 'पयि' हें अनियमित आहे वेदामध्ये 'अस्' चीं आम्नेपदी रूपेंहि येतात तीं बरील नियमानुसारच होतात, मात्र प्र पु एकवचनी वर्तमान-वादी रूप 'हे' असें आहे

(आ) उपास्त्व त्वं मुनिश्रेष्ठ मोक्षलाभं यदच्छसि । (उप + आस्त्व)
अध्यासते घनं नित्यं मुनयो नियतग्रताः (अधि + आसते)

वरील वाक्यात 'आम् २ आ. प.' या धातूचीं रूपें योजलेलीं आहेत. या धातूचीं सर्व रूपें सामान्य सन्धिनियमानुसार होतात. (नि. ४ व १७).

घर्त.—आसे अस्वहे आस्महे । आस्ते आसाथे आध्वे । आस्ते आसाते आसते ।

प्र. भू.—आसि आस्वहि आस्महि । आस्था, आसाथाम् आध्वम् । आस्त आसाताम् आसत ।

आज्ञार्थ—आसे आसावहे आसामहे । आस्व आसाथाम् आध्वम् । आस्ताम् आसाताम् आसताम् ।

विध्यर्थ—आसाय आसीवहि आसीमहि इ.

'आस्' प्रमाणें 'आ + शास् (२ आ. प.)—इच्छिणें, आशीर्वाद देणें' व 'वस् (२ आ. प.)—नेसणें, परिधान करणें' या धातूचीं रूपें होतात.

(६) रोदित्यनाथवद्बालो विस्त्रुष्टो विजने घने । (रोदिति)

वियुक्तः सीतया रामोऽरोदीत्प्राकृतवच्छ्रुत्वा । (अरोदीत्)

रुद् (२ प प) धातूचीं रूपें वरील वाक्यांत योजलेलीं आहेत.

रुद् (२ प. प)

घर्तमानकाल

प्र. भूतकाल

रोदिमि	रुदिव	रुदिम		अरोदम्	अरुदिव	अरुदिम
रोदिपि	रुदिथ	रुदिथ		अरोद दी	अरुदितम्	अरुदित
रोदिति	रुदित	रुदन्ति		अरोदत्-दीत्	अरुदिताम्	अरुदन्
आज्ञार्थ—रोदानि	रोदाव	रोदाम		विध्यर्थ—रुयाम्	रुयाव	रुयाम इ.
	रुदिहि	रुदितम्				
	रोदित्	रुदिताम्				

रोदिमि - रुद् + मि - रोद् (गुण) + इमि । रुदिम - रुद् + म - रुद् + इम ।

अरोद - दी - अ + रुद् + स् - अ + रोद् (गुण) + अस् - ईम् ।

१ पित् प्रत्ययापूर्वी उपान्त्य 'उ' चा गुण होतो २ 'य' शिवाय इतर पित् च अपित् हलादि प्रत्ययापूर्वी 'इ' हा आगम येतो. ३ प्रथमभूत द्वि च तु.

पुरुष एकवचनाच्या प्रत्ययापूर्वी 'अ' आणि 'इ' असा आगम होतो. 'रट्' प्रमाणे रट् (२ प. प.), अन् (प्र+अन्-प्राण् २ प. प.), श्वस् (२ प. प) व जश् (२ प. प.) या धातूंचीं रूपें वरील २ व ३ हे फरक करून वेळीं जातात.

टीपः—अश् धातूचीं क्ति., प्र. भूत. व आशार्थं त्. पु. बहुवचनी रूपें अनुक्रमेण जश्ति, अशुः व जश्तु अशीं होतात.

'प्र+अन्' याची प्र. भूत. रूपें—प्राणम् प्राणिव प्राणिम । प्राण-णीः प्राणितम् प्राणित । प्राणत्-णीत् प्राणिताम् प्राणन् । अशीं होतात.

(इ) अपहन्ति य आलस्यं स प्राप्नोति धुचं सुखम् । (अप+हन्ति)
रणेऽग्नन्नभिमन्युं ये तेऽर्जुनेन निपूदिताः । (अग्रन्)

वरील वाक्यात 'हन्-२ प. प.' या धातूचीं रूपें योजलेली आहेत.

हन् (२ प. प.) याचीं सर्वं रूपें

वर्त. —हन्मि हन्मि हन्मि । हसि हसि हसि । हन्ति हत प्रन्ति ।

प्र. भू. —अहनम् अहनम् अहनम् । अहन् अहतम् अहत । अहन् अहताम् अग्रन् ।

आज्ञार्थं—हनानि हनाव हनाम । अहि हताम् हत । हन्तु हताम् हन्तु ।

विध्यर्थं—हन्याम् हन्याव हन्याम इ

हथ - हन्+थ - ह+थ । प्रन्ति- हन्+अन्ति - हन्+अन्ति - हन्+अन्ति ।

अहन्-अ+हन्+त्-अ+हन् (१) । अहन्-अ+हन्+त्-अ+हन् (१)

१ 'अ' शिवाय इतर हलादि अपिन् प्रत्ययापूर्वी अन्त्य 'न्'चा लोप होतो.

२ अजादि अपित् प्रत्ययापूर्वी 'हन्' यातील उपान्त्य 'अ' चा लोप होतो व 'ह्'चा ध् होतो.

३ आज्ञार्थी द्वि. पु ए. वचनी रूप अनियमित आहे.

(७) अर्यानामीशिपे त्वं थयमपि च गिरामीद्महे पाचदर्थम् (इंशिपे, ईमहे)

इष्टां महा* नृपः श्रीमान्सुनीत्या तोपयन्प्रजाः ।

यरील वाक्यांत 'ईश्-२ भा. प.' या घातूचीं रूपें योजलेली आहेत.

ईश् (२ भा. प.)

घर्त.			प्र. भूत.		
ईशे	ईश्वहे	ईशमहे	ऐशि	ऐश्वहि	ऐशमहि
ईशिपे	ईशाथे	ईशिध्वे	ऐष्टा.	ऐशाथाम्	ऐश्वम्
ईष्टे	ईशाते	ईशते	ऐष्ट	ऐशाताम्	ऐशत

आद्यार्थ—ईशे ईशावहे ईशामहे । ईशिध्वे ईशाथाम् ईशिध्वम् । ईष्टाम् ईशाताम्
ईशताम् । विध्यर्थ—ईशाय ईशावहि ईशीमहि इ.

ईशिपे—ईश्+से—ईश्+इपे (९) । ईश्+ते—ईप्+ते (६)—ईप्+टे (११)

ऐष्टा.—आ+ईश्+थाः—आ+ईप्+थाः(६)—आ+ईप्+ठाः(११)—ऐष्टा ।

ऐश्वम्—आ+ईश्+ध्वम्—आ+ईप्+ध्वम्(६)—ऐश्+ध्वम्(१०२)—ऐश्
+ध्वम्(११)

टीप—'स-ध्' नें आरम होणाच्या घर्त. व आशार्थ वाच्या द्वितीयपुरुषी प्रत्ययापूर्वी
'इ' हा आगम येतो.

द्वितीय गणाचे धातु

अद् (प. प.)—खाणें

अन् (प्र. प. प.)—श्वासोच्छ्वास करणें,
जिवंत असणे

आस् (भा. प.)—वसणे
आधि—वसणें

उद्—उदासीन असणें

उप—सेवा करणें, भजणे

ईश् (आ. प.)—सत्ता चालवणें

जश् (प. प.)—खाणें

रुद् (प. प.)—रडणें

श्वस् (प. प.)—श्वासोच्छ्वास करणें
आ—धीर धरणें, उद्—श्वास घेणें

वि—विश्वास ठेवणें, सम्+आ—
शात राहाणें

स्वप् (प. प.)—शोपणें

हन् (प. प.)—ठार मारणें, प्रहार करणें

आ (आ. प.)—आघात करणें

प्रति (प. प.)—नाहींसे करणें

* 'ईश्' धातूचा उपयोग ज्याच्यावर सत्ता चालवावयाची त्याची बळी योजून करतात.

नवीन शब्द

अनन्य (वि.)-अपूर्व	मुद् (स्त्री.)-आनन्द
कण्टकः—काटा	यावदर्थम् (अव्यय)-सर्वे अर्थामध्ये
त्रिविष्टपम्—स्वर्ग	वासस् (न.)-वल्ल
प्राहृतवत् (अव्यय)-सामान्य मनुष्या	शुच् (स्त्री.)-शौक्
प्रमाणे	संयमिन् (पु)-यति
घुध् (नि-१ ण ष)-जाणणे	संयुत (क. भू भा वि)-युक्त
महाहर् (वि)-मूल्यवान्	सौदामिनी (स्त्री)-वीज

प्रश्न

१ पुढील वाक्ये कसातील शब्दाची योग्य रूपे योजून पूर्ण करा —

- १ वृक्षान् उन्मूल्य वानरा राक्षसान् (हन्) ।
- २ सौदामिन्याः प्रफास चक्षुषो तेज (प्रति + हन्) ।
- ३ अहिंसाव्रतम् आचरन्त जना न क्षुद्रान् अपि प्राणिन (हन्) ।
- ४ रात्रान् (वसुधा) (ईन्) इन्द्रस्तु (त्रिविष्टप) ।
- ५ ध्रावणस्य वधेन तस्य पितरौ दु रोन् (रुद्) ।
- ६ यस्य स्वामिमान न विद्यते स नर वृथा (प्र + अन्) ।
- ७ आपदि साहाय्य कुर्वाणे मित्रे नर (वि + श्वस्) ।
- ८ नृपस्य पथात् रात्रपुत्र सिंहासनम् (आधि + आन्) ।
- ९ सीते निमन्यद् (धा + शास्) वयम् । केवल वीर (सू) इति शुराय अवदन् ।
- १० महाहर्षिणि वासासि (क्स्) राजसभा च (या) ।

२ पुढील रूप ओळखून ता पुढील वाक्यात योग्य ठिकाणी योजा —

अध्यास्त । जक्षतु । जहि । स्वपन्ति । विश्वस्यु ।

१ मा मा ————— इति मूपकेण सिंह प्रार्थित ।

२ आन्ता पान्था अरण्ये वृक्षस्य छायायाम् —————

३ इन्द्रस्य अर्धासनं दुष्यन्तः ————— ।

४ प्रियवादिनि दुर्जने जनाः न ————— ।

५ निपीदन्तु अत्र वृक्षतले ————— च फलानि क्षुविताः बालाः ।

३ पुढील व क्षयातील क्रियापदे उलट सुलट झाली आहेत. ती बरोबर करा.

१ देवं भक्त. उदास्ते ।

५ सेनापतिः सैनिकान् भरवीत् ।

२ मात्रा वियुक्त बाल. अब्रवीत् ।

६ अपयान्तु सर्वसम्पदः उद्योगिनं नरम् ।

३ उत्सवदिने जनाः दुकूलानि आसीरन् । ७ स्वामिन पुरतः सेवका. न वसीरन् ।

४ आयान्तु सङ्ग्रहानि ईश्वरेच्छया ।

८ दु खित. नरः सततम् उपास्ते ।

पाठ ९

(अ) क्रमवाचक संख्याविशेषणं व (आ) तरतमवाचक रूपं.

(अ) क्रमवाचक संख्याविशेषणं

(१) १ ते १९ या संज्ञावाचकांचीं रूपं व उपयोग प्रथम पुस्तकात ११ व २२ पाठात देण्यात आला आहे. आता पहिला, दुसरा ... ते १९ वा अशा अर्थाची क्रमवाचक रूपं कधी होतात ते पाहू.

१ कुल्याः प्रथमः पुत्रः युधिष्ठिरः द्वितीयः भीमः तृतीयः च अर्जुनः । नकुलः पाण्डवानां चतुर्थः सहदेवः च पञ्चमः ।

२ धाम्ये कर्तृपदं प्रथमायां विभक्तौ वर्तते, कर्मपदं द्वितीयायां-द्वितीयास्यां, साधनपदं तृतीयायां-तृतीयस्यां, सम्प्रदानपदं चतुर्थ्यां, अपादानपदं पञ्चम्याम्, अधिकरणपदं च सप्तम्याम् ।

३ द्वयोः नामपदयोः सम्यन्धः पष्ठ्या विभक्त्या प्रदर्श्यते ।

४ चैत्रमासे शुक्लपक्षे नवम्यां तिथौ श्रीरामः जातः, श्रीकृष्णः तु श्रावणस्य कृष्णपक्षे अष्टम्याम् । आश्विनस्य शुक्लपक्षे नवम्यां दुर्गात्सवः समाप्तः भवति दशम्यां च सीमोल्लङ्घनं क्रियते ।

परील उदाहरणात् १ ते १० पर्यंतची क्रमवाचक सर्याविशेषणे दोनलेली आहेत ती पुढीलप्रमाणे होतात

प्रथम (ना), द्वितीय (या), तृतीय (या), चतुर्थ (र्था) पञ्चम (मी), षष्ठ (ष्ठी), सप्तम (मी), अष्टम (मी), नवम (मी), दशम (मी) यांची रूपे पु व न यामध्ये ' देव व वन ' यांप्रमाणे होतात व वसात दर्शवित्याप्रमाणे फरक करून स्त्रीलिंगामध्ये ' माला किंवा नदी ' प्रमाणे होतात

टीप — प्रथम यावद्दल अमिम (ना), आदिम (मा) आणि चतुर्थं यावद्दल तुयं (र्था), तुरीय (या) अशां रूपेहि होतात

' द्वितीय व तृतीय ' यांची चतुर्थी ए व ते सप्तमी ए व यामध्ये सर्वनामाप्रमाणे हि रूपे होतात

द्वितीय (पु न)—द्वितायाय—यस्मै (च.), द्वितीयात्—यस्मात् (प), द्वितीये—यस्मिन् (स) द्वितीय (स्त्री)—द्वितीयायै यस्मै (च), द्वितायाया—यस्या (प प), द्वितीयायाम्—यस्याम् (स)

(२) षोडश. पाठः । अष्टादशः अध्याय । चतुर्दशी तिथिः । द्वादशं दिनम् । त्रयोदशम् अक्षरम् । एकादशी तिथिः ।

एकादशान् ते नवदशान् यांची क्रमवाचक रूपे अन्त्य ' न् ' चा लोप करून करतात हे शब्द पु व न मध्ये ' देव व वन ' यांप्रमाणे आणि अन्त्य ' अ ' वद्दल ' ई ' जोडून स्त्रीलिंगामध्ये ' नदी ' प्रमाणे चालवतात.

(३) १ सृष्टपठितमीश्वरस्य नाम पापं नाशयति । सताहस्य पञ्चसृष्टौ वयं संसृष्टं पठामः । दिवसस्य त्रिंशत् सन्ध्या-धन्दनं कुर्यात् ।

२ विष्णुस्त्रेधा पदानि न्यक्षिपत् । तस्य नरस्य धनं चतुर्धा कृतम् । षोडशधा भक्ता ईश्वरं पूजयन्ति ।

३ वाला मार्गेण एकैरुशो गच्छन्ति । कदाचित् ते द्विशस्त्रि-
शश्चतुःशोऽपि गच्छन्ति । वाला दशशः परीक्षिताः ।

बरोल वाक्यात निरनिराळ्या प्रस्तरचा सरयावाचक क्रियाविशेषणं योजलेली
आहेत. १ मध्ये 'मिती वेला' या अर्थाची, २ मध्ये 'मिती प्रकारानी' या
अर्थाची व ३ मध्ये 'एकेक, दोन दोन, दहा दहा' या अर्थाची रूपे योजलेली
आहेत ।

१ सङ्घत्-एकदा, द्विः, त्रि, चतु, पञ्चत्वं, षट्त्वं, सप्तत्वं ...

२ एकधा, द्वि-द्वेषा, त्रि-त्रेषा, चतुर्धा, पञ्चधा, षट्धा-षोढा, सप्तधा...

३ एकश, द्विश, त्रिश, चतुश, पञ्चश, षट्श, सप्तश ...

टीप —द्वयम्-द्वियम्, त्रयम्-त्रियम्, चतुष्पम्, पञ्चम्, षट्म्, सप्तम्... इत्यादी
समुदायवाचा नपुंसवर्लिंगो नाम्ने योजण्यात येतात.

(आ) तारतम्यवाचक रूपे ।

- (१) १ मोक्षस्य जलाद्गुण्यमभिमततमम् । २ जलाद्गुण्यमभिमततमम् । ३ जलाद्गुण्यमभिमततमम् ।
च भक्तिमा
दीर्घतरा ।
तमा । ३
सागरो विशालतमः । ४ जलाद्गुण्यमभिमततमम् ।
सर्वेषु यस्तुषु जगति प्राणिना ऊहितमभिमततमम् ।

मध्ये श्रेष्ठ अथा अर्थ दर्शनावयवाच्चा अमेल त्या शब्दाची पण्टी किंवा सप्तमी विभक्ति योजतात. जसें ज्ञानमार्गात्, जलात्, दमुनाया व तडागात्; सर्वेषु खर्वयाम्, सर्वासा सर्वासु इत्यादि.

यलित् (वि.)—यलित्तर-बलित्तम, महत् (वि.)—महत्तर-महत्तम, लघु (वि.)—लघुतर-लघुतम, शुचि (वि.)—शुचित्तर-शुचित्तम, पाचर—पाचरतर-पाचरतम, दातृ—दातृतर-दातृतम, समत—समततर-समततम.

टीप — ' तर-तम ' प्रत्यय जोडताना शब्दाचे रूतीवा द्वितचनी प्रत्ययापूर्वी होणारे रूप व्वावे.

(२) दुर्घचनं नरस्य हृदयमग्नोरपि दहतितराम् । कदाचिन्निदाघे सूर्यस्तपतितमाम् ।

मेघा इच्चैस्तमां गर्जन्ति । पण्डितः शास्त्राणि सुतमां जानाति ।

क्रियापदाची किंवा क्रियाविशेषणाची तुलनात्मक रूपे करताना तराम् व तमाम् हे प्रत्यय जोडतात.

टीप — ' तर-तम ' प्रत्ययान्त शब्द अर्थाची तीव्रता दर्शविण्याकरताडे योजतात तुलनात्मक अर्थ पाहिजेच असें नाहीं.

नवीन शब्द

अयस् (न.)—लोखंड

उष्टः—उट

रघोतः—काजवा

ताम्रम्—तांबे

नारिकेलः—नारळ्याचे झाड

पन्नसः—पणसाचे झाड

पिपीलिका—मुंगी

महूरकः—अखळ

मशकः—माशी

रूप्यम्—रुपे

हर्म्यम्—वाडा, मोठे घर.

प्रश्न

२ पुढील वाक्यात कसातील शब्दाबद्दल योग्य संस्कृत शब्द बोजा —

१ तेन नरेण (१६ व्या) दिने अन्न भक्षितम् । मया तु (६ व्या) ।

२ विभीषण रावण (तीनदा) उपादिशत् । स तस्य उपदेश (एकदाहि) न अन्वसरत् ।

३ अस्य प्रश्नस्य उत्तर (६ प्रकारांनी) दातु शक्यम् ।

४ बालवीरा (आठ आठ) मार्गेण अचलन् । अन्ये छात्रा (चार चार) ।

५ (पहिल्या) इयत्ताया बहव छात्रा सन्ति । (सातवीत) तेषा सङ्ख्या क्षीयते ।

६ मम मित्रस्य ज्वर (चौदाव्या) रात्री अशाम्यन् ।

७ मासस्य (चार वेळां) गुरव अस्मान् परीक्षन्ते ।

८ (केशव) नारायण (चतुर) । (सब) तु गोपाल (चतुर) ।

९ (सर्वे) (पाण्डव) भीम (प्रबल) सामर्थ्येन ।

१० गीताया (१८ व्या) अध्याये अर्जुनस्य मोह नष्ट इति ज्ञायते ।

२ संस्कृतमध्ये लिहा —

१६ व्या षर्षी, षर्षांतून १५ वेळां, अधिक जवळच्या पाटेने, ९ प्रकारांनी, सर्वांत शीघ्र गतीने, तिराती पद्धति, सहाव्या अध्यायाचा

३ कसातील शब्दांबरोबर दिलेल्या विशेषणांची तुलनात्मक रूपे योजून वाक्ये घनवा —

१ (सर्वे जन्तव, विप्रादिना) शुद्ध ।

२ (नारिकेल, पनम) शुद्ध ।

३ (उग्र, अश्व) विरुप ।

४ (सर्वे पर्वता, हिमालय) उष्ण ।

५ (सर्वाणि वासुदेवाणि, प्रासाद) भव्य ।

६ (सर्वे धातव, सुवर्णम्) मूल्यवर ।

७ (अदम्, सुवर्णम्) उपयुक्त ।

८ (वाञ्छिता, भवभूति) विख्यात ।

९ (सर्वे पनव, मिष्ट) गन्तव्य ।

१० (सूय, दीप) प्रकाशते ।

पाठ १०

द्वितीय गण.

(द्विप्, शास्, विद्, मृज्, दुह्) व २ गणाच्या धातूंची
वर्त. धा. सा. वि.

(अ) १ यो न शोचति न द्वेष्टि स भवेदोभयरमियः ।

२ मा द्विपन्तु नराः कश्चिदाचरन्तं विपक्षवत् ।

द्विप् (२ उ. प.) या धातूची द्वेष्टि हे पित्-प्रत्यययुक्त व द्विपन्तु हे अपित्-प्रत्यययुक्त अशी रूपे बरोळ गणनांत आहेत.

वर्त. प. प.—द्वेषि द्विष्यः द्विष्मः । द्वेषि द्विष्टः द्विष्ठ । द्वेष्टे द्विष्टः द्विपन्ति ।

आ. प.—द्विषे द्विष्यहे द्विष्महे । द्विषे द्विषाथे द्विड्ध्वम् । द्विष्टे द्विषाते द्विपते ।

प्र. भू. प. प.—अद्वेषम् अद्विष्य अद्विष्म । अद्वेष्ट्-द्ध्व् अद्विष्टम् अद्विष्ट ।
अद्वेष्ट्-द्ध्व् अद्विष्टाम् अद्विपन्तुः

आ. प.—अद्विषि अद्विष्वहि अद्विष्महि । अद्विष्टाः अद्विषायाम् अद्वि-
ड्ध्वम् । अद्विष्ट अद्विषाताम् अद्विपत ।

आज्ञार्थे प. प.—द्वेषाणि द्वेषाव द्वेषाम् । द्विष्टि द्विष्टम् द्विष्ट । द्वेष्टु द्विष्टम्
द्विपन्तु ।

आ. प.—द्वेषे द्वेषावहे द्वेषामहे । द्विष्व द्विषायाम् द्विड्ध्वम् । द्विष्टाम्
द्विषाताम् द्विपताम् ।

विध्यर्थे प. प.—द्विष्याम् दिष्याव ह् । आ. प. द्विषीय द्विषीवहि ह् ।

द्वेषि-द्विप्+मि-द्वेष (गुण)+मि । द्वेषि-द्विप्+सि-द्वेष (गुण)+सि-
द्वेष+सि (१० अ)-द्वेष+मि (९) । द्विष्ट्वे-द्विप्+ध्वे-द्विष्ट+ध्वे (१० इ) ।
द्विष्ट+ह्वे (११) । द्विष्टि-द्विप्+मि-द्विष्ट+मि (१० इ) । द्विष्ट+ठि (११) ।
द्वेष्ट्-द्ध्व-अ+द्विप्+स्-अ+द्वेष (गुण)+स्-अ+द्वेष्ट (१० इ) (१) ।

टीप — या धातूचा आशार्थी प प प्रत्यय धि व प्र मू तृ पु व व प्रत्यय अन् आणुि उस् आदे.

(आ) १ प्रजास्तस्मै न द्रह्मन्ति सम्यग् यः शास्ति ता नृप' ।

२ कर्ममार्गमशात्कृष्णो जिष्णुं तूर्ष्णा स्थित रणे ।

३ अनुशिष्यात् प्रियांश्छान्गुरुः शास्त्रं यथाविधि ।

वरील वाक्यात शास् (२ प प) या धातूची पित् व अपित् प्रत्यययुक्त रूपे आहेत

वर्त.—शास्मि शिष्व शिष्म । शास्ति शिष्ठ शिष्ठ । शास्ति शिष्ठ शासति ।

प्र. भू.—अशासम् अशिष्व अशिष्म । अशा-त् अशिष्टम् अशिष्ट । अशात् अशिष्टाम् अशासु ।

आहार्य—शासानि शासाव शासाम । शावि शिष्टम् शिष्ठ । शास्तु शिष्टम् शासतु ।

विध्वर्थ—शिष्याम् शिष्याव शिष्याम इ

१ आशार्थी द्वि पु एकवचनी रूपाशिवाय इतर हलादि अपित् प्रत्ययापूर्वी शास् चें शिप् असे रूप होते. २ आहार्य द्वि. पु एकवचनी प्रत्यय वि आहे. ३ वर्त, प्र भू व आहार्य याचे तृ पु बहुवचनी प्रत्यय अनुक्रमे अति, उम् व अतु असे आहेत

शिष्ठ — शास् + थ — शिप् + थ — शिष् + ठ (११) । शधि — शाम् + धि — शा + धि (सू च्वा शोप) । अशा — त् इ — अ + शाम् + स् — अ + शाम् (१) — अ + शा — शात् — शाद् (१६) । अशात् — इ — अ + शास् + त् — अ + शाम् (१) — अ + शात् — शाद् (१६)

(६) १ यो वेत्ति सर्वशास्त्राणि स सर्वैरिह पूज्यते ।

२ तद् (ज्ञानं) विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया ।

३ येऽविदुः परमं ब्रह्म तीर्णस्तैर्भवसागरः । (अविदु)

वरील वाक्यांत (विद् २ प. प.) या धातूची पित् व अपित् प्रत्यययुक्त रूपे आहेत

घर्त.—वेदि विद्दः विद्यः । वेत्ति वित्यः वित्य । वेत्ति वित्तः विदन्ति ।

प्र. भू.—अवेदम् अविद्द अविद्य । अवेः-त्-द् अवेत्तम् अवित्त । अवेत्-द् अवित्तम् अविदुः ।

आज्ञार्थ—वेदानि वेदाव वेदाम । विद्धि पितम् वित्त । वेत्तु वित्तम् विदन्तु ।

विध्यर्थ—विद्याम् नियाग विद्याम द् ।

१ पित् प्रत्ययापूर्वा उपान्त्य ह्रस्व इ चा गुण होतो. २. प्र. भू. वृ. पु. व. वचनी प्रत्यय उस् आटे व आज्ञार्थी द्वि. पु. ए. वचनी प्रत्यय धि आटे.

अवेः-त्-द्-अ+विद्+स्-अ+वेद्+स्-अ+वेद् (१) - अ+वेः-त्-द् (१६) । अवेत्-द्-अ+विद्+त्-अ+वेद्+त्-अ+वेद् (१) - अ+वेत्-द् (१६) ।
वित्यः-विद्+थः-वित्+थः (४)

टीपः—विद् धातूचीं वने. व आज्ञार्थं यामभ्ये पुढीक रूपेहि होतात.

घर्त.—वेद विद्द विद्य । वेत्ति वित्युः विद । वेद विदतुः विदुः ।

आज्ञार्थ—विदाक्ष्वरवाणि । विदाक्ष्वरवाव । विदाक्ष्वरवाम द्. छ धातूचीं आज्ञार्थी प. प. रूपे विदाम् याला जोड्ढन तयार वेनीं जातात.

(उ) १ धवलयति समग्रं चन्द्रमा जीवलोके

किमिति निजकलङ्कं नात्मसंस्थं प्रमाष्टि ।

*२ प्रमृजयुरयशो वीरा जित्वा शत्रुं सुदुर्जयम् ।

वरील वाक्यात प्र+मृज् (२ प. प.) या घातूचीं पित् व अपित् प्रत्यय-युक्त रूपे योजलेली आहेत. पित् प्रत्ययापूर्वी मृज् बहल मार्ज् असा फरक होतो. वृ. पु. बहुवचनी प्रत्ययापूर्वी (विध्यर्थाशिवाय) मृज् व मार्ज् अशा दोन्ही रूपे होतात.

घर्त.—मार्ज्जि मृज्वः मृज्म. । मार्शि मृष्टः मृष्ट । मार्ष्टि मृष्ट मृजन्ति-मार्जेन्ति ।

प्र. भू.—अमार्जम् अमृज्व अमृज्म । अमार्ष्टि अमृष्टम् अमृष्ट । अमार्ष्टि-ई अमृष्टाम् अमृजन्-अमार्जेन् ।

आज्ञार्थ—मार्जानि मार्जाव मार्जाम । मृष्टि मृष्टम् मृष्ट । मार्ष्टु मृष्टाम् मृजन्तु मार्जेन्तु ।

विध्यर्थ—मृज्याम् मृज्याव मृज्याम इ.

माष्टि—मृज् + ति—मार्ज् + ति—मार्प् + ति (६ अ)—मार्प् + टि (११)

मृषः—मृज् + थः—मृष् + थ् (६ अ)—मृष् + ठ् (११)

अमार्ष्टि—अ + मृज् + स्-त्—अ + मार्ज् + स्-त्—अमार्प् + स्-त् (६ अ)—अमार्प्
(१)—अमार्ष्टि (१० इ)

मृष्टि—मृज् + धि—मृष् + धि (६ अ)—मृष्ट् + धि (१० इ)—मृष्ट् + षि (११)

(ऊ) १ यावद्गुग्धमधोऽन्नाता तावत्कृष्णोऽपिवन्मुदा । (अघोक्)

२ परोपकाराय वहन्ति नद्यः । परोपकाराय दुहन्ति गावः ।

दुह (२ उ प.) या धातूचीं पितृ व आपितृ प्रत्यययुक्त रूपे वरील वाक्यात योजलेली आहेत.

प. प.

वर्त.—दोक्षि दुह दुक्ष् । धोक्षि दुग्धः दुग्ध । दोग्वि दुग्ध दुहन्ति ।

प्र. भू. अदोहम् अदुह अदुह्य । अघोक् ग् अदुग्धम् अदुग्ध । अघोक्ग्
अदुग्धाम् अदुहन् ।

आ. दोहानि दोहाव दोहाम । दुग्धि दुग्धम् दुग्ध । दोग्धु दुग्धाम् दुहन्तु ।

चि. दुह्याम् दुह्याव दुह्याम इ

आ. प.

वर्त.—दुहे दुहहे दुह्यहे । धुक्षे दुहाथे धुग्ध्वे । दुग्धे दुहाते दुहते ।

प्र. भू. अदुहि अदुह्यहि अदुह्यहि । अदुग्धा अदुहाथाम् अधुग्ध्वम् । अदुग्ध
अदुहाताम् अदुहते ।

आ. दोहै दोहावहै दोहामहै । धुक्व दुहाथाम् धुग्ध्वम् । दुग्धाम् दुहाताम्
दुहताम् ।

चि. दुहीय दुहीवहि दुहीमहि इ.

दोधि—दुह् + ति—दोह् (गु ण) + ति—दोष् + ति (१२)—दोष् + ति (१३) ।

धुक्षे—दुह् + से—दुष् + से (१२)—धुष् + से (१५)—धुष् + से (४)—धुष् + से
(९) । धुग्ध्वे—दुह् + ध्वे—दुष् + ध्वे (१२)—धुष् + ध्वे (१५)—धुष् + ध्वे (५) ।

अघोह्—ग्—अ + दुह् + स्-त्—अ + दोह् (गुण) + स्-त्—अ + दोष् + स्-त्
(१२) अघोष् + स्-त् (१५)—अघोष् (१)—अघोष्-ग् (२)

वर्तमानकान्वाचक धातुसाधित विशेषणं

- (६) १. एतान् हन्तुमिच्छामि प्रतोऽपि मधुसूदन। (अत्रुन कृष्णवदति)
 २. रामे राज्य शासति प्रजास्वकालमृत्युर्नाचरत् ।
 ३. धेनूदुग्ध दुहाना गोपाला श्रीकृष्णाय तदारपयन् ।
 ४. प्रतिदिन राजान स्तुवाना नरा घैतालिका इति यर्ष्यन्ते ।

परीठ वाक्यात् मत्, शासत्, दुहान व स्तुवान अर्थां वर्त काल
 धातु विशेषणं योज्यन्ती आहते

हन्—(मृति—अन्ति + अत्)—मत् । शास्—(शासति—अति + अत्)
 —शासत् ।

दुह—(दुहते—अते + आन)—दुहान । स्तु—(स्तुवते—अते + आन)
 —स्तुवान ।

यावस्म अस दिसूत यद्दु की वत धातु विशेषणं धनविषयाच्चा द्वितीय
 गणाच्या धातुर्चा पदति इतर गणाप्रमाणन आह यात्काल व पदी रूपे
 चालविषयाच्चा पदति पुनीलप्रमाणे आहे

१. मत्—स्वान् च इतर आत्तरान्त धातुर्धी पद्य गणाच्या वत धा वि प्रमाणे
 २. व मत् शासत्—मत्त पु मध्ये सम्पद् प्रमाणे नपु मध्ये प्र द्वि स—
 शासत् शासता शासति शासति । इतर रूपे पु प्रमाणे आ मध्ये—
 शासती मूल रूप तमद्न नदीप्रमाण
 ३. स्तुवत् सत् रुदत्—यत् विदत् इ पु मध्ये शब्दत् प्रमाणे नपु मध्ये
 जगत् प्रमाण व स्त्री मध्ये इ नाद्न नदीप्रमाणे
 आ पदा—पु व न म य देव व वन प्रमाणे आणि आ जोद्न आ मध्ये
 मालाप्रमाणे

टीप —शा वै शयान मान् आस् वै आसान अर्थां अनियमित रूप आहते

नवीन शब्द

अकालमृत्युः (पुं.)—अवेळी मरण	प्रपन्न—(प्र+पद्+भृ. धा. वि.) —शरण आलेला
अयशस् (न.)—अपकीर्ति	भवसागरः—ससाररूपी समुद्र
आत्मसंस्थ (वि.)—स्वतः वर धरलेला	मालिन्यम्—मलिनपणा
जिष्णुः (पुं.)—अर्जुनाचें नाव	मृज्—(२ प. प.)—घाळवणें, पुमून टाकणें
तिमिरः—म्—काळोख	परि—नाहीसैं करणें
तूष्णीम् (अ.)—स्तब्ध, गप्प	सम्—साष्टून साफ करणें
दुह् (२ उ. प.)—घार काढणें, दूध देणें	विद् (२ प. प.)—जाणणें, समजणें
द्विप् (२ उ. प.)—द्वेष करणें	सम् (आ. प.)—ओढणें
धवलमति—(धवलपासून नाम-धालु)—शुभ्र करतो	विपद्भवत् (अ.)—सन्ममानें
निकपप्रावन्—(पु.)—कसाचा दगड	घेतालिङ्गः—स्तुतिपाठक, भाट
पथ्यम्—हितार्था गांठ	शास् (२ प. प.)—शिकारिणें, उप-देश करणें, राज्य करणें
परिमशः—सुख मश	प्र-अनु—उपदेश करणें, राज्य करणें
	समद्र (वि.)—सर्व, पूर्ण

प्रश्न

१ कसार्तील शब्दाची योग्य तीं रूपें बोला —

१ शिष्यः ते अहं (शास्) मा त्वा प्रपन्नम् ।

२ चन्द्रमा तिमिरे कृत मालिन्यं (मृज्) ।

३ दुर्धनं भीमं जन्मन प्रहृति (द्विप्) ।

४ उद्यमशील नर (विद्) अभ्युदयस्य मार्गम् ।

५ राजान वगुथा नयेन (शास् भाज्ञार्थं) धर्मै स्थिता स्वयेदा ।

६ सद्गुण धैर्यस्य निकपप्रावा इति जना. (विद् भाज्ञार्थं) ।

७ साधून् (उप+आस्) नरा विरक्षाः भवन्ति ।

८ सञ्चना (द्विप्) नरान् अपि न *अभिद्रुशन्ति ।

९ परोपस्यारिण एव यथायतं जीवन्ति अन्ये केवल (उत् + श्वस्) ।

१० सावधानम् (अधि + इ) बालान् गुह्र सम्यक् (शास्) ।

२ पुटौल रूपे ओळसा व दिलेल्या वाक्यात त्यांना उपयोग करा —
सम्भारुं । परिमृज्यु । द्विद्वि । विदु । इद्वन्तु ।

१ सध्याकाल सचात । गोपाला अधुना गा ——— ।

२ अग्न वयन्तोत्सव । सेवक गृह परित भूमि ——— ।

३ भेकानाम् आरटनेन जना वर्षगम ——— ।

४ पाप्मान तीर्थं गत्वा स्वपाप ——— ।

५ मा ——— अप्रियस्य अपि पथ्वस्य वक्षतारम् ।

३ पुटौल धातूची वर्त धातु विशेषणें लिहून त्याची तीन्ही लिंगाची प्रथमेची रूपें दा —

स्तु, इ, विद्, आम्, वस्, वि + श्वस्, मृत्

*टीप — 'अभि + द्रुश्' याचा उपयोग द्विगितेकरीबर करतात 'द्रुश्'चा चतुर्थीकरीबर करतात

पाठ ११

समास.

- (अ) रामलक्ष्मणौ (राम लक्ष्मण च) सीतया सह वनं प्रस्थितौ ।
तत्रा सखला नरनार्यौ (नरा नार्य च) दु खिता अभवन् ।
रामस्याज्ञया लक्ष्मण उदज व्यरजयत् । प्रतिदिने (दिने दिने)
कन्दमूलफलानि (कन्दान् मूलानि फलानि च) तेऽभक्षयन् ।
अरण्ये मुनयो यथाविधि (यथा विधि आसात् तथा त्रिका विधिम्
अनतिवन्ध्य) यज्ञानकुर्वन् । अतस्ते साहाय्य लब्धुमुपरामम्
(रामस्य सनीपम्) अगच्छन् । रामस्तेषां साहाय्यमकरोत् ।

वरील उताऱ्यात सामासिक शब्द त्याच्या विग्रहासह योजलेले आहेत. त्याचे दोन भाग होतील. १ रामलक्ष्मणौ, नरनार्यः, कन्दमूलफलानि. २ प्रति-दिनम्, यथाविधि, उपरामम्

१ विग्रहातील पदें 'च'ने जोडलेली आहेत व सर्व पदें समान महत्त्वाची आहेत. समासाचें लिंग अन्त्यपदाच्या लिंगाप्रमाणें झालें आहे व वचन सर्व पदाचें भिन्नून झालें आहे. जसें—रामलक्ष्मणौ (पुं. प्र. द्वि. व.), नरनार्य (स्त्री. प्र. व. व.) व कन्दमूलफलानि (न. द्वि. व. व.). या समासाना द्वन्द्व समास म्हणतात. हा उभयपदप्रधान असतो.

२ समासातील प्रथमपद अव्यय आहे, जसें प्रति, यथा व उप. सर्व समासाचा उपयोग अव्ययासारखा केलेला आहे. म्हणून समासाचें रूप नपुं. द्वि. ए. वचना-प्रमाणें झालेलें आहे. या समासाना अव्ययीभाव म्हणतात.

टीप—समासाचा विग्रह करणें म्हणजे समासाचा अर्थ शक्य पदानांच स्पष्ट करणें. अव्ययीभाव समासाशिवाय इतर समासाचा विग्रह करताना समासाचें प्रथमान्त रूप घेऊन विग्रह करावा.

(आ) वसिष्ठाज्ञया (वसिष्ठस्य आज्ञया) विश्वामित्रेण सह दशरथो रामलक्ष्मणौ यज्ञरक्षणाय (यज्ञस्य रक्षणाय) प्राहिणोत् । यज्ञकुण्डे (यज्ञस्य कुण्डे) अग्निज्वालाः (अग्नेः ज्वाला) ऋत्विक्प्रसिक्तेन (ऋत्विग्भिः प्रसिक्तेन) घृतेनोदगच्छन् । घृततृतं (घृतेन तृतम्) प्रज्वलितमग्निं दृष्ट्वा मुनयः सन्तुष्टा अभवन् ।

वरील उताऱ्यात वसिष्ठाज्ञा, यज्ञरक्षणम्, यज्ञकुण्डम्, अग्निज्वालाः, ऋत्विक्प्रसिक्तम्, घृततृतः हे सामासिक शब्द योजलेले आहेत. याच्या वंसातील विग्रहाकडे पाहिल्यास अस दिसून येईल की १ द्वितीय पद मुख्य आहे व २ प्रथम पद प्रथमेशिवाय इतर विभक्तित असून तें द्वितीय पदाचा अर्थ मर्यादित करतें, जसें वसिष्ठाज्ञा यातील आज्ञा हें पद मुख्य आहे परंतु ती आज्ञा कोणाची तरी नव्हे तर वसिष्ठाची असा प्रथम पदानें अर्थ मर्यादित झालेला आहे ३ समासाचा अर्थ पूर्ण आहे व ४ समासाचा उपयोग अन्त्यपदाच्या जातीप्रमाणें केला जातो, जसे वसिष्ठाज्ञा यातील अन्त्य पद नाम आहे म्हणून त्याचा नामासारखा उपयोग केलेला आहे व ऋत्विक्प्रसिक्तम् यातील अन्त्य पद विशेषण

असल्यामुळे समासाचा उपयोग 'घृत्तम्' या नामाच्या विशेषणप्रमाणे केलेला आहे. अशा समासाना तत्पुरुष समास म्हणतात व प्रथम पद विग्रहाने ज्या विभक्तीत योजता येते त्या विभक्तीचा तत्पुरुष असे म्हणतात.

- (३) १ मेघस्य गम्भीरनादं (गम्भीरः नादः तं) श्रुत्वा सिंहस्तं प्रार्थयते । गम्भीरनादं (गम्भीरः नादः यस्य तं) मेघं दृष्ट्वा चातका दृष्यन्ति ।
 २ राक्षसानां घोरदर्शनेन (घोरं दर्शनं तेन) मुनीनां मनसि भीतिरुत्पन्ना । घोरदर्शनान् (घोरं दर्शनं येषां तान्) राक्षसान् दृष्ट्वा मुनयो भीताः ।
 ३ चन्द्रस्य धवलप्रकाशेन (धवल प्रकाशः तेन) भूतलं शोभते । धवलप्रकाशं (धवल प्रकाश यस्य तं) चन्द्रं दृष्ट्वा जना मोदन्ते ।

वरील वाक्यात गम्भीरनाद, घोरदर्शन व धवलप्रकाश हे समास दोन निरनिराळ्या अर्थां योजलेले आहेत हे केंसातील विग्रहावरून ध्यानात घेईल. त्यातील पहिल्या प्रकारामध्ये अर्थ पूर्ण आहे व दुसऱ्या प्रकारात समासातील पदामध्ये अर्थ पूर्ण होत नाहीत तर समासाचा तृतीय नामाकडे संबंध आहे व समास त्या तृतीय नामाचे विशेषण आहे. असे गम्भीरनादं (मेघम्), घोरदर्शनान् (राक्षसान्), धवलप्रकाशं (चन्द्रम्).

पहिल्या प्रकारातील समासाना कर्मधारय किंवा समानाधिकरण तत्पुरुष म्हणतात; कारण (१) समासातील द्वितीय पदाचा अर्थ प्रथम पद मर्यादित करतो, (२) समासात अर्थ पूर्ण आहे व (३) समासातील पदे प्रथमा विभक्तीतच विग्रहात योजता येतात.

दुसऱ्या प्रकारातील समासाना बहुव्रीहि म्हणतात; कारण (१) समासाच्या पदामध्येच समासाचा अर्थ पूर्ण नाही, (२) समासाच्या अर्थाचा संबंध विशेषणरूपाने तृतीय नामाकडे असतो व (३) त्यामुळे विग्रहात यद् या संज्ञेची सर्वनामाचे योग्य त्या विभक्तीचे रूप योजावे लागते व त्या रूपानुरूप समासाला द्वितीया ते सप्तमी बहुव्रीहि अशा नावे दिली जातात. जने-प्राप्तम् उद्कं सं-प्राप्तोदकः (प्राप्त) द्वि व. । कृतः मिथय येन स. कृतनिधयः (रामः) वृ. व. । दत्तम् आसन्नं चरमं सः दत्तासनः (मुनिः) च. व. । निःसारिताः

चोरा यस्मात् स नि सारितचोर (ग्राम) प ष । बहव पर्वता यस्मिन् स
बहुपर्वत (देश) स ष ।

नवीन शब्द

अवसानम्-शेवट
आढ्य (वि)-सपन्न, युक्त
उन्मूलिनम्-उपडणें
कुमुदम्-चन्द्रविकासी कमळ
कारा (स्त्री)-तुष्ट
प्रस्त (क भू धा वि)-भ्यालेला
निकरः-समुदाय, रास

भूमिका-सोंग
महिष.-रेडा
वराह.-डुकर
शशक -ससा
सारङ्ग.-ठिपके असलेला हरिण
समय.-ठराव
हिरण्यम्-सोने

प्रश्न

१ पुढाल समासांचा विग्रह करून नावे सांगा व त्याचा वाक्यात उपयोग करा—
स्वामिसवकी, आदित्यचन्द्रौ, यथाकालम्, प्रतिस्वल्म्, सारङ्गवराहमहिष-
शशका, यथाबलम्, हिरण्यधान्यरत्नानि, आदिमध्यावसानानि, उपविष्णु,
रात्रपुना, कर्मगति, भयत्रस्ता, न्यायप्रवृत्त, मदान्ध, बालकानिकर, गन्धा-
ल्यम्, श्वश्रुति, कमलकुमुदोन्मूलनम्, वारामुक्ता, परोपहार, कृतप्रतिज्ञ,
विशाललोचन, चतुर्मुख, दशानन, दत्तपारितोषिका, शीतोदकम्, स्थिर
चित्तम्, दार्ढ्यप्रवास, दृढनिश्चय ।

२ पुढाल वाक्यात अधोरेखित शब्दाबद्दल समास थोडून नाव सांगा —

- १ यस्य कीर्तिं धवला स नृप प्रजानां हिताय प्रवर्तते ।
- २ यस्य कोपं शीघ्रं स दुर्वासा कण्वस्य दुहितरं शकुन्तलाम् अशपत् ।
- ३ मतिम् अनुसृत्य अहं शास्त्राणाम् अर्थं विदुषामि इति आचार्ये उक्तम् ।
- ४ पात्रं पात्रे भूमिकानां विभागं कतव्यं सूत्रधारेण प्रयत्नत ।
- ५ धर्मं अर्थं कामं मोक्षं च चत्वारं पुरुषार्थां सन्ति ।

- ६ सताम् उपदेशेन नरः सद्गतात् रक्षितः भवति ।
 ७ कर्षे वर्षे यात्रिकाः पवित्राणि तीर्थानि गच्छन्ति ।
 ८ यथा समयः वर्तते तथा यस्य वचनं सत्यं सः व्यवहरति ।
 ९ वृष्णस्य समीपे गोपानां समूहः अतिष्ठत् ।
 १० येन धनं लब्धं सः ह्येगं युक्तं ददते ।

पाठ १२

सप्तम गण.

- १ रामोपदिष्टो भरतो राज्यं न्यासमिवाभुनक्तु । (अभुनक्तु)
 भुञ्जते ते त्वघं पापा ये पचन्त्यात्मकारणात् ।
 तस्मात्प्रयुक्तिष्ठ यशो लभस्व जित्वा शत्रून्मुद्दक्ष्य राज्यं
 समृद्धम् ।
- २ वृष्णां छिन्दि भज क्षमां जहि मदम् ।
 छिनत्ति संशयं शास्त्रे शिष्याणां सर्वदा गुरुः ।
 नैनं छिन्दन्ति शास्त्राणि नैनं दहति पापकः । (एतन्-
 आत्मानम्)
- ३ अभिनो दुर्गं स्थित्वा शत्रुं रन्धन्ति सैनिकाः ।
 वृष्णमिव लघुं लक्ष्मीर्नैघं तान् संरुणद्धि । (तान्-कपीन्)

वरीस वाच्येन भुञ् (उ. प.), छिद् (उ. प.) व रुण् (उ. प.) का सप्तम
 गणाध्या धातून्वी पित् व क्षिप् प्रत्यययुक्त रूपे योजनेनी आहेत. पित्-प्रत्यय-
 युक्त—अभुनक्तु, छिनात्ति, रुणद्धि व क्षिप्-प्रत्यययुक्त—भुञ्जते, भुङ्क्ष्य,
 छिन्दि, रन्धन्ति, छिन्दन्ति. कावस्त अगे दिस्तुन येदल की 'पित्'
 प्रत्ययपूर्णे धातून् अन्य म्यंत्रन व उपान्त्य स्वर वामये 'व' धातुस्य जातो

व 'अपिन्' प्रत्ययापूर्वी 'न्' घातला जातो. 'न्' चें पुढील व्यंजनाच्या वर्णाच्या अनुनासिकात रूपान्तर होतें व ऊष्म वर्णापूर्वी अनुस्वार होतो.

टीपः—धातूच्या मूळ अनुनासिकाचा लोप होतो.

भुज् (उ. प.)

(१)	प. पद	आ. पद
घर्त.	मुनजिम भुज्ज्व. भुज्जमः	मुझे भुज्ज्वहे भुज्जमहे
	मुनक्षि भुज्ज्व. भुज्ज्व	भुज्जक्षे भुज्जाथे भुज्ज्वे
	मुनक्ति भुज्ज्वतः भुज्जन्ति	भुज्ज्वते भुजाते भुज्जते
प्र.भू.	अभुनजम् अभुज्ज्व अभुज्जम्	अभुज्जि अभुज्ज्वहि अभुज्जमहि
	अभुनक्-न् अभुज्ज्वम् अभुज्ज्व	अभुज्ज्वया अभुज्जाथाम् अभुज्ज्वम्
	” अभुज्ज्वम् अभुज्जन्	अभुज्ज्व अभुज्जाताम् अभुज्जत
आज्ञा.	मुनजानि मुनजाव मुनजाम	मुनजै मुनजावहे मुनजामहे
	भुज्ज्वि भुज्ज्वम् भुज्ज्व	भुज्ज्व भुजाथाम् भुज्ज्वम्
	भुज्ज्वि भुज्ज्वम् भुज्जन्तु	भुज्ज्वम् भुजाताम् भुज्जताम्
वि.	भुज्ज्वाम् भुज्ज्वव इ.	भुज्ज्वीय भुज्ज्वहि इ.

पिन् प्रत्ययापूर्वी अंग - मुनज् - अपिन् प्रत्ययापूर्वी - भुज्ज्व

मुनक्षि - मुनज् + सि - मुनक् + सि (६) - मुनक् + पि (९)

मुनक्ति - ,, + ति - मुनक् + ति (६) - मुनक्ति

भुज्ज्वे - भुज्ज्व + ध्वे - भुज्ज्व + ध्वे (६) - भुज्ज्व + ध्वे (५)

(२) छिद् - पित् प्रत्ययापूर्वी अंग - छिनद् । अपित् प्रत्ययापूर्वी - छिन्द् ।

घर्त. प प. - छिनधि छिन्द्व छिन्य । छिनत्ति छिन्यः छिन्य ।
छिनत्ति छिन्यतः छिन्दन्ति ।

आ. प. - छिन्दे छिन्द्वहे छिन्यहे । छिन्से छिन्दाथे छिन्द्वे । छिन्ते
छिन्दाते छिन्दते ।

प्र. भू. प. प - अछिन्दम् अछिन्द्व अछिन्द्य । अछिन्द - त् - द्
अछिन्दन्ताम् अछिन्दन्त । अछिन्दत - द् अछिन्दन्ताम् अछिन्दन् ।

भा. प.—अच्छिन्दि अच्छिन्दहि अच्छिन्द्यहि । अच्छिन्द्याः अच्छिन्दा-
याम् अच्छिन्द्वम् । अच्छिन्त अच्छिन्दाताम् अच्छिन्दत ।

आहार्यं प. प.—छिनदानि छिनदाव छिनदाम । छिन्दि छिन्तम्
छिन्त । छिनतु छिन्ताम् छिन्दतु ।

भा. प.—छिनदै छिनदावद्दे छिनदामद्दे । छिन्स्य छिन्दायाम् छिन्द्वम् ।
छिन्ताम् छिन्दाताम् छिन्दताम् ।

विधयर्थं प. प.—छिन्याम् छिन्याव इ. । आ. प. छिन्दीय छिन्दीवहि इ.

छिन्द् + ति - छिन्त् + ति (४)

अच्छिन्तः - छ् + अ + छिन्द् + स - अ + छिन्तः - छ् + इ (१६) (२)

(३) रुध् (उ. प.)—पित् प्रत्ययापूर्वी अंग - रुणध् - अपित् प्रत्ययापूर्वी-
रुन्ध् । वर्त. प. प.—रुणधि रुन्ध्व. रुन्ध्वः । रुणसि रुन्धः रुन्ध ।
रुणद्दि रुन्धः रुन्धन्ति ।

भा. प.—रुण्ये रुण्यद्दे रुन्धद्दे । रुन्से रुण्यथे रुन्ध्ये । रुन्धे रुण्यते
रुन्धते ।

प्र. भू. प. प.—अरुणधम् अरुण्व अरुण्वम् । अरुणः - त् + अरुन्धम्
अरुन्ध । अरुन्ध अरुण्यताम् अरुण्यत ।

भा. प.—अरुन्धि अरुन्ध्वहि अरुन्धमहि । अरुन्धाः अरुन्धायाम्
अरुन्ध्वम् । अरुन्ध अरुन्धाताम् अरुन्धत ।

आहार्यं प. प.—रुणधानि रुणधाव रुणधाम । रुन्दि रुन्धम् रुन्ध ।
रुणतु रुन्धाम् रुन्धतु ।

भा. प.—रुण्ये रुण्यद्दे रुण्यद्दे । रुन्स्य रुण्ययाम् रुन्ध्वम् ।
रुन्धाम् रुण्यताम् रुण्यताम् ।

विधयर्थं—प. प. रुन्ध्याम् रुन्ध्याव इ. । आ. प. रुन्धीय रुन्धीवहि इ.

भुञ् प्रमाणे—अञ् (प. प. अनञ्-अञ्), पृच् (प. प. पृणच्-पृञ्),
 भञ् (प. प. भनञ्-भञ्), युञ् (उ. प. युनञ्-युञ्), रिच् (उ. प.
 रिणच्-रिञ्), वृञ् (प. प. वृणञ्-वृञ्) हे चालवावे. छिद् प्रमाणे—धुद्
 (उ. प. धुणद्-धुन्द्), खिद् (आ. प. खिनद्-खिन्द्), मिद् (उ. प.
 मिनद्-भिन्द्), विद् (आ. प. विनद्-विन्द्) हे चालवावे.

रुध् प्रमाणे—इन्ध् (आ. प.-इनध्-इन्ध्) चालवावा.

४ हिनस्ति दुष्कृतं नित्यं सूनृता चागसंशयम् । (नाहीसैं करते)

पीडितोऽपि दयालुर्ना न हिंस्यात्प्राणिनं क्वचित् । (टार मारु नये)

५ सदाचाराद्वराचारं विशिष्यादेव मानवः । (फरक करावा)

असिद्धिरोन्वितार्थस्य विशिनष्टि मनोव्यथाम् । (वाढवते)

वरील वाक्यात हिंस् (प. प. हिनस्-हिंस्) व वि+शिप् (प. प.
 शिनप्-शिप्) या घातुंशीं 'पित् व आपत्' प्रत्यययुक्त रूपे येजलेली आहेत.

(४) हिंम् (प. प.)-वर्त.—हिनस्मि हिंस्व हिंस्म । हिनस्ति हिंस्यः
 हिंस्य । हिनस्ति हिंस्तः हिंसन्ति ।

प्र. भू.—अहिनसम् अहिंस्व अहिंस्म । अहिन.-त्-द् अहिंस्ताम्
 अहिंस्त । अहिनन्-द् अहिंस्ताम् अहिंसन् ।

आज्ञार्थ—हिनसानि हिनसाव हिनसाम् । हिन्धि हिंस्ताम् हिंस्त ।
 हिनधु हिंस्ताम् हिंसन्तु ।

विध्यर्थ—हिंस्याम् हिंस्याव इ.

अहिनः-न्-द्-अ+हिनस्+स्-अहिनन्-त् इ (१६) (१) । विन्धि-हिंस्+धि-
 हिन्धि+धि (१७)-विन्धि । अहिनन्-द्-अ+हिनस्+त्-अहिनन्-द् (१६) (१) ।

(५) शिप् (प. प.)-वर्त.—शिनष्टि शिष्वः शिष्व । शिनष्टि शिष्टः शिष्ट ।
 शिनष्टि शिष्ट शिपन्ति ।

प्र. भू.—अशिनपम् अशिष्व अशिष्य । अशिनद्-द् अशिष्टम् अशिष्ट ।
 अशिनद्-द् अशिष्टाम् अशिपन् ।

१ पुढील वाक्य कर्तातील शब्दाची योग्य रूपे योजून पुरी करा—

- १ चक्रव्यूह (भिद्) अभिमन्यु श्रेण (प्रति+रुध्) ।
- २ वृष सखिवाद् युक्तेषु कार्येषु (नि+युज्) ।
- ३ उद्योगं (कृ) नरा मुत्त (उप+मुज्) ।
- ४ भीम अमोपया गदया (मप्) सुबोधनस्य ऊरुम् ।
- ५ अशरीरिण्या वाचा उपदिष्ट राम (छिद्) शम्भूतस्य दीर्घम् ।
- ६ न (हिस्) प्राणिन कश्चित् इति अहिंसाधर्मं ।
- ७ स दीन याचक आत्मन कष्टाम् ध्ववस्थाम् धनिकस्य पुर
(वि+अध्) ।
- ८ समाधी आत्मान (युन्) नर प्रथम इन्द्रियाणि (नि+रुध्) ।
- ९ यदि दुर्बल प्रवृत्तान् (वि+रुध्) तर्हि तस्य एव नाश भवेत् ।
- १० कल्याण (साध्) नर व्याजस्तुते स्तुतिं (वि+शिप्) ।

२ पुढील रूपे ओढवून त्याचा वाक्यांत योग्य ठिकाणी उपयोग करा—

छिन्दन्तु इघते, वृणक्तु, भुङ्क्षीत, पर्यहन्यन्.

- १ सेनापतिना आदिष्टा सैनिका शत्रो राजधानीं ——— ।
 - २ वृष सखाविधि राज्यं कृत्वा सुखं ——— ।
 - ३ पण्डिता जनानां शास्त्रेषु सशयान् ——— ।
 - ४ ऋत्विजं कुण्डे घृतं प्रक्षिप्य अग्निम् ——— ।
 - ५ रत्नानां सङ्घतिं ——— सुचरितं नर ।
- ३ सप्तमगणाची विशिष्ट स्त्री वीणती ? पितृ व अपितृ प्रत्ययापूर्वी त्यां लुणेमध्ये कसा बदल होतो हे सोदाहरण दाखवा

पाठ १३

तृतीय गण.

- (अ) १ अपकीर्तेर्जगत्यस्मिन् विभेति मुञ्जनः खलु ।
 २ विजहाति सदा कामान् यतिर्नियतमानसः ।
 ३ हारान् विभ्रति कण्ठेषु मनुजा भूपणप्रियाः ।
 ४ यो ददाति दरिद्रेभ्यो धनं पुण्यं स विन्दते ।
 ५ रणाग्नाधजुहोद्देहं देशत्राणाय भूपतिः ।
 ६ विनष्टां प्रलये पृथ्वीं निर्मिमीते पुनर्विधिः ।
 ७ सहसा विदधीत न क्रियामविवेकः परमापदां पदम् ।
 ८ धनलोभं जहाहि त्वं मनःशान्तिं यदाच्छसि ।

वरील वाक्यांतील विभेति, विजहाति, विभ्रति, ददाति, अजुहोत्, निर्मिमीते, विदधीत व जहाहि हीं भी, हा, भू, दा, हु, मा, धा व हा या तृतीय गणाच्या धातूंचीं रूपे आहेत. त्यांचें सूक्ष्म निरीक्षण केल्यास असें दिसून येईल कीं धातूंनील आद्य व्यंजन व स्वर यांचें द्वित्त्व वेलेले आहे. यालाच संस्कृत व्याकरणात 'अभ्यास' असेंहि म्हणतात. तृतीय गणाची हीच विशिष्ट सून आहे.

तृतीय गणातील धातूंना अभ्यास करण्याचे नियमः—

१ भी—भीभी—मिभी—बिभी । धा—धाधा—धधा—दधा । हा (प. प.)—
 हाहा—हहा—जहा ।

अभ्यासात चतुर्थे वर्गव्यंजनावद्दल तृतीय व्यंजन येतें व 'ह' वद्दल 'ज्' येतो व दीर्घ स्वर ह्रस्व होतो.

२ मा—मामा—ममा—मिमा । हा (आ. प.)—हाहा—हहा—जहा—जिहा ।

'मा व हा (आ. प.)' या धातूंच्या अभ्यासात 'अ' वद्दल 'इ' असा स्वर येतो व अनुनासिकाचा अभ्यासात बदल होत नाहीं.

आज्ञार्थ—शिनधाणि शिनधाव शिनधाम । शिण्डु शिष्टम् शिष्ट । शिनडु
शिष्टाम् शिपन्तु ।

चिन्त्यर्थ—शिष्याम् शिष्याव शिष्याम् ६.

शिनद्धि- शिनध् + सि- शिनह् + सि (१० अ)-शिनह् + पि (९) । शिनष्टि- शिनर् +
ति-शिनध् + टि (११) । अशिनद्-इ-अ + शिनध् + प्-त्-अशिनद्-इ (१० इ) (१) ।
शिष्ठः- शिष् + थः- शिष् + ठः (११) । शिण्डु- शिष् + धि- शिण्ड् + वि (१० इ)-
शिण्ड् + टि (११)

पिप् (प. प. पिन्प्-पिप्) हा 'शिप्' प्रमाणे चालवावा.

वर्तमानकालवाचक धातुसाधित विशेषणें

६ जालस्य पाशांश्छिन्दता मूपकराजेन कपोतराजः उपकृतः ।
परस्वं भुञ्जाना नरा मनःस्वास्थ्यं न लभन्ते ।

राजधानीं रुन्धतां-रुन्धानानां सैनिकानामुपरि राज्ञः सेना
शरवर्षमवाकिरत् ।

वरील वाक्यात छिन्दतः, रुन्धताम् ही प. पदी व भुञ्जानाः व
रुन्धानानां ही वा. पदी वर्त. धा. विशेषणाचीं रूपें योजलेली आहेत.

तीं पुढील तऱ्हेने तयार केलेली आहेत.

रुध्-रुन्धन्ति-अन्ति+अत्-रुन्धत् ।

छिद्-छिन्दन्ति-अन्ति+अत्-छिन्दत् ।

रुध्-रुन्धते-अते+आन-रुन्धान ।

भुज्-भुञ्जते-अते+आन-भुञ्जान ।

रुन्धत् व छिन्दत् हीं प. पदी रूपें अष्टम, पद्म, किंवा नवम गणाच्या
वर्तमान का. धा. रूपाप्रमाणें तीन्ही लिंगात चालवितात. रुन्धान व भुञ्जान हीं
वा. पदी रूपें अकारान्त विशेषणाप्रमाणें पुंलिंग व नपुंसकलिंग यामध्ये 'देव व
वन' याप्रमाणे आणि स्त्रीलिंगात 'आ' जोडून 'माला' प्रमाणें चालवितात.

रुन्धत्-पुं. रुन्धन् रुन्धन्तौ रुन्धन्तःइ., न. रुन्धत् रुन्धती रुन्धन्ति इ., स्त्री.
रुन्धती रुन्धत्यौ रुन्धत्यः इ.

रन्धान - पुं. रन्धानः रन्धानी रन्धानाः इ, न. रन्धानम् रन्धाने रन्धानानि इ, स्त्री. रन्धाना रन्धाने रन्धाना इ.

सप्तम गणाचे धातु

अञ्ज् (प. प.) - लेप देणे, स्पष्ट करणे	अनु (धा. प.) - विचारणे, परीक्षा घेणे
वि „ - स्पष्ट करणे	नि („) - नेमणे, जोडणे
इन्ध् (भा. प.) - पेटवणे	वि („) - विभागणे, सोडून देणे
उन्द् (प. प.) - भिजवणे	सम् (उ. प.) - जोडणे
धुद् (उ. प.) - कुटणे, चुरडणे	रुध् (उ. प.) - अडपळा करणे, वेडणे
खिद् (आ. प.) - खेद होणे, त्रास होणे	रुध् (अनु-उ. प.) - अनुसरणे, याचना करणे
छिद् (उ. प.) - कापणे, नाश करणे	नि-धावणे
रिच् (प. प.) - रिकामे करणे	प्रति वि-अटकाव करणे
‡ अति „ - ज्यादा असणे	विच् (वि-उ. प.) - विभागणे, वेगळा करणे
पिप् (प. प.) - दडणे, पूड करणे	विज् (उद्-प. प.) - मिथे, त्रासणे
पृच् (सम् प. प.) - मिसळणे, संगत धरणे	वृज् (प. प.) - दाळणे
भञ्ज् (उ. प.) - फोडणे	शिप् (प. प.) - भेद जाणणे
मुज् (प. प.) - रक्षण करणे, रज्य करणे (धा. प.) - टाणे, उपभोगणे	वि (प. प.) - „ वाडवणे
युज् (उ. प.) - जोडणे	हिस् (प. प.) - थार मारणे

नवीन शब्द

अचम्-पाप	कुण्डम्-दंडकुण्ड
अमोघ (वि) - सकल, परिणामकारक	न्यासः-ठेव
अय + कृ (इ. प.) - फेंकणे, मारा करणे	परस्वम्-दुसऱ्याचे धन
अशरीरिणी घाक् (स्त्री) - आकाश-वाणी	व्याजस्तुतिः (स्त्री) - खोटी स्तुति, निन्दा
इंसितार्थः - मिळविण्याची इच्छा	सुनुता घाक् (स्त्री) - सभ्य शब्द, विनवर्तील मोड बोलणे

† 'अतिरिच्यते' हे कर्मणि रूप कर्मणि अर्थ दाखविण्याकरिता योजनक.

३ हु—हुहु—हुहु । निन्—निनिन् ।
अभ्यासात् एत्व स्वर यदस्तु माही.

४ ही—हीही—हिही—जिही ।

अभ्यासात् ओडाक्षरातील पहिल्या व्यंजनाचें द्वित्व होतें.

५ गृ—गृगृ—वृगृ—बिगृ । पृ—पृ—पृपृ पृ—पिपृ पृ । परंतु ऋ—ऋऋ—इऋ—इऋ । अभ्यासान् मुळांतल 'ऋ' पहिले 'इ' हा स्वर येतो व 'ऋ' या घातूच्या अभ्यासात् त्याचा 'इम्' होतो

भृ (उ. प.) यतमानकाल

प. प.

आ. प.

बिभर्षि	बिभृवः	बिभृम	प्र. पु	बिभ्रे	बिभृवहे	बिभृमहे
बिभर्षि	बिभृथ-	बिभृथ	द्वि. पु	बिभृथे	बिभ्राथे	बिभृथे
बिभर्षि	बिभृत्	बिभ्रति	तृ. पु	बिभृते	बिभ्राते	बिभ्रते

प्र. भूतकाल

प. प.

आ. प.

अविभारम्	अविभृत्	अविभृम	प्र. पु.	अविभि	अविभृवहि	अविभृमहि
अविभ	अविभृत्म्	अविभृत्	द्वि. पु.	अविभृथा	अविभ्राथाम्	अविभृथ्वम्
„	अविभृताम्	अविभृत्	तृ. पु.	अविभृत्	अविभ्राताम्	अविभृत्

आक्षार्ये

प. प.

आ. प.

बिभराणि	बिभराव	बिभराम	प्र. पु	बिभरै	बिभरावहे	बिभरामहे
बिभृहि	बिभृत्म्	बिभृत्	द्वि. पु.	बिभृथ	बिभ्राथाम्	बिभृथ्वम्
बिभर्तुं	बिभृताम्	बिभ्रतु	तृ. पु	बिभृताम्	बिभ्राताम्	बिभ्रताम्

विध्यर्थे—बिभृयाम् बिभृयाव इ बिभ्राम बिभ्रीवहि इ

वरील रूपांशे लक्ष दिल्यास पुढील गोष्टी कळून येतील—

१ वर्त., प्र. भूत व आक्षार्ये यांचे प. पदी तृ. प्र. बहुवचनी प्रत्यय अति,
उत्, उ अतु असे आहेत. उत् पूर्वी अन्य स्वराचा गुण होतो.

२ आशार्थ द्वि. पु एरुवचनी प. पदी प्रत्यय स्वरान्त धातुवा ' द्वि ' आदे.

३ धातू री पित् व अपित् प्रत्ययापूर्वीची अगें तयार केल्यानें रूपें वरणें सोपें होतें जसें—विष्ट-विभर् (पित् प्र चयापूर्वी), विष्ट (हलादि अपित् प्रत्ययापूर्वी) व विभ्र् (अजादि अपित् प्रत्ययापूर्वी).

१ ष्ट (प. प)—पिष्ट-पिपर् (पित् प्र पूर्वी), पिष्ट (हलादि अपित् प्र पूर्वी व पिष् (अजादि अपित् प्र पूर्वी)

२ दा (उ. प)—ददा (पित् प्र पूर्वी), दद् (अपित् प्र पूर्वी).

घर्त. —प. प.—ददामि दद्व दद्य । ददासि दत्थ दत्थ । ददाति दत्त ददति । आ. प.—ददे दद्वहे दद्यहे । दत्से ददाथे दद्व्थे । दत्से ददाने ददते ।

प्र. भू.—प. प अददाम् अदद्व अदद्य । अददा अदत्तम् अदत्त । अददात् अदत्ताम् अददु । आ. प.—अददि अदद्वहि अदद्यहि । अदत्या अददायाम् अदद्व्वम् । अदत्त अददाताम् अददत ।

आशार्थ—प. प ददानि ददाव ददाम । देहि दत्तम् दत्त । ददातु दत्ताम् ददतु । आ. प.—ददे ददावहे ददामहे । दत्से ददायाम् दद्व्वम् । दत्ताम् ददाताम् ददताम् ।

विध्यर्थ प. प.—दयाम् दयाव इ, आ. प ददीय ददीवहि इ.

टीप —आशार्थ द्वि. पु एरुवचनी प. पदी रूप ' देहि ' अनिश्चित आदे

३ धा (उ. प)—दधा (पित् प्र. पूर्वी), दध् (अपित् प्र. पूर्वी—अजादि प व्—म् नें आरभ होणारे)—धद् (हतर हलादि अपित् प्र. पूर्वी)

घर्त. प. प.—दधामि दध्व दध्म । दधासि धत्थ धत्थ । दधाति धत्त दधति । आ. प.—दधे दध्वहे दध्वहे । धत्से दधाथे धद्व्थे । धत्से दधाते दधते ।

प्र. भू.—प. प.—अदधाम् अदध्व अदध्म । अदधा अधत्तम् अधत्त । अदधात् अधत्ताम् अदधु । आ. प.—अदधि अदध्वहि अदध्महि । अधत्या अदधायाम् अधद्व्वम् । अधत्त अदधाताम् अदधत ।

आशार्थ—प. प.—दधानि दधाव दधाम । धेहि धत्तम् धत्त । दधातु

धत्ताम् दधतु । आ. प.—दधै दधावहे दधामहे । धत्स्व दधायाम्
धध्वम् । धत्ताम् दधाताम् दधताम् ।

विध्यर्थ—प. प.—दध्याम् दध्याव इ, आ. प. दधीय दधीवहि इ.

टीका—‘धेहि’ हे आशयी द्वि. पु. एकत्रचनी प. पदी रूप अनियमित आहे.

४ मी (प. प.)—विमी-विमे (हलादि पित् प्रत्ययापूर्वी)-विमि (अजादि
पित् प्र. व उस् पूर्वी) विमि व विमी (हलादि अपित् प्र. पूर्वी)-
विम्य् (अजादि अपित् प्र पूर्वी).

वर्त.—विमेमि विमिष-विमीवः विमिम-विमीम । विमेपि विमिष-
विमीष-विमिष-विमीष । विमेति विमित-विमीत विम्यति ।

प्र. भू.—अविमयम् अविमिष-अविमीव अविमिम-अविमीम । अविमेः
अविमितम्-अविमीतम् अविमित-अविमीत । अविमेत् अविमिताम्-
अविमीताम् अविमयुः ।

आशार्थ—विमयानि विमयाव विमयाम् । विमिहि-विमीहि विमितम्-
विमीतम् विमित-विमीत । विमेतु विमिताम्-विमीताम् विम्यतु ।

विध्यर्थ—विमियाम्-विमीयाम् विमियाव-विमीयाव इ.

५ ही (प. प.)—जिही-जिहे (हलादि पित् प्र. पूर्वी), जिह्य् (अजादि
पित् प्र. व उस् पूर्वी), जिही (हलादि अपित् प्र. पूर्वी) व जिहिय्
(अजादि अपित् प्रत्ययापूर्वी).

वर्त.—जिहेमि जिहीव-जिहीम । जिहेपि जिहीष जिहीष । जिहेति
जिहित जिहियति । प्र. भू.—अजिहयम् अजिहीव अजिहीम । अजिहे-
अजिहीतम् अजिहीत । अजिहेत् अजिहीताम् अजिहयुः ।

आशार्थ—जिह्याणि जिह्याव जिह्याम् । जिहीहि जिहीतम् जिहीत ।
जिहेतु जिहीताम् जिहियतु ।

विध्यर्थ—जिहीयाम् जिहीयाव इ.

६ हु (प. प.)—जुहु-जुहो (हलादि पित् प्र पूर्वी), जुह्व् (अजादि
पित् प्र व उस् पूर्वी), जुहु (हलादि अपित् प्र. पूर्वी), जुह् (अजादि
अपित् प्र. पूर्वी).

चर्त.—जुहोमि जुहुव जुहुम । जुहोपि जुहुथ जुहुथ । जुहोति
जुहुत जुहति ।

प्र. भू.—अजुहवम् अजुहुव अजुहुम । अजुहो अजुहुवम् अजुहुत ।
अजुहोत् अजुहुताम् अजुहयु ।

आज्ञार्थ—जुहवानि जुहवाव जुहवाम । जुहुधि* जुहुतम् जुहुत । जुहोतु
जुहुताम् जुहयु ।

विध्यर्थ—जुहुयाम् जुहुयाव इ

७ मा (आ प)—मिमा (पित् प्र पूर्वी), मिमी (हलादि अपित्
प्र पूर्वी) व मिम् (अत्तादि अपित् प्र पूर्वी)

चर्त—मिमे मिमीवहे मिमीमहे । मिम पे मिमाये मिमाध्वे । मिमीते
मिमाते मिमते ।

प्र. भू—अमिमि अमिमीवहि अमिमीमहि । अमिमाया अमिमायाम्
अमिमाध्वम् । अमिमीत अमिमाताम् अमिमत ।

आज्ञार्थ—मिमै मिमावहे मिमामहे । मिमीध्व मिमायाम् मिमीध्वम् ।
मिमीताम् मिमाताम् मिमताम् ।

विध्यर्थ—मिमाय मिमीवहि मिमीमहि इ

८ हा (आ प)—जिहा (पित् प्र पूर्वी), जिहो (अपित् हलादि
प्र पूर्वी) व जिह् (अत्तादि अपित् प्र पूर्वी) या धातूचीं रूपे
'मा' प्रमाणे करावी

९ हा (प प)—जहा (पित् प्र पूर्वी), जहि-ही ('य'शिवाय हलादि
अपित् प्र पूर्वी) व जह् (अत्तादि अपित् व यने आरभ शालेले
विध्यर्थां प्रत्यय)

चर्त—जहामि जहिव-जहीव जहिम-जहीम । जहासि जहिय-
जहीय जहिय-जहाय । जहाति जहित-जहीत जहति ।

प्र. भू—अजहाम् अजहिव-अजहीव अजहिम-अजहीम । अजहा
अजहितम्-अजहीतम् अजहित-अजहीत । अजहात् अजहिताम्-
अजहीताम् अजहु ।

आज्ञार्थ-जहानि जहाव जहाम । *जहाहि-जहिहि-जहीहि जहितम्-
जहीतम् जहित-जहीत । जहातु जहिताम्-जहीताम् जहतु ।

विध्यर्थ-जह्याम् जह्याय जह्याम इ.

वर्तमानकालवाचक धातुसाधित विशेषणें

- (आ) १ सावित्र्या आशीर्वादं ददता यमेन परिणामो न लक्षितः ।
२ दधिभाण्डानि विभ्रत्यो गोप्यः कृष्णेन प्रतिरुद्धा मार्गे ।
३ जटाभारे गङ्गां विभ्राणं पतिं दृष्ट्वा पार्यती । तमभिक्रुद्धा ।
४ वर्णानामाचारं विदधतीनां स्मृतीनां विचारः सर्वेषा-
मावश्यकः ।

वरील वाक्यात 'ददता, विभ्रत्यः, विभ्राणं व विदधतीनाम्' हीं
दा, भृ व धा या धातूनीं वर्त. धातु. विशेषणें योजलेली आहेत.

त्यावरून असें दिसून येईल की ५, ७, ८ व ९ या गणाच्या वर्त. धातु.
रूपाप्रमाणेच हीं बनविलेली आहेत.

मृ-प. प. विभ्रति-अति + अत्-विभ्रत् । आ. प. विभ्रते-अते + आन-
विभ्राण ।

दा-प. प. ददति-अति + अत्-ददत् । आ. प. ददते-अते + आन-ददान ।

भी-प. प. विभ्रति-अति + अत्-विभ्रत् ।

प. प. सुंलिगी रूपे-विभ्रत् विभ्रती विभ्रत इ. (तकारान्त पुं. नामाप्रमाणें)
नपुं. रूपे-विभ्रत् विभ्रती विभ्रति-विभ्रन्ति (प्र. द्वि. सं. इतर
विभक्ति पुं प्रमाणें)

स्त्री. रूपे-विभ्रती विभ्रत्यौ विभ्रत्य इ. (नदीप्रमाणे) मूळ रूप
नपुं. प्रथमा द्विवचनाप्रमाणें समजावें.

*अनियमित रूप.

† 'क्षु व द्रुद्' याना उपसर्ग जोडला असता त्याचा उपयोग द्वितीयांता शब्दावरोक्त
वरणत.

आ प. पुलिगी रूपें—ददा ददानी ददाना (देव प्र), न. ह —ददानं
ददाने ददानानि (वन प्र), स्त्री ह्—ददाना ददाने ददाना (माता प्र)

तृतीय गणाचे धातु

कृ (प. प.)-जाणें	वि-करण अमलात आणणें
दा (उ. प.)-देणें	श्रद्-विध्वंस टेंवणें
आ (आ प)-घेणें	सम्-जोडणें
प्र (उ. प)-देऊ करणें	पृ-प (प. प)-भरणें, रक्षण करणें
प्रति („)-परत फेड करणें	भी (प. प.)-भिणें
व्या (प प)-उघडणें	भृ (उ प)-धारण करणें, रक्षण करणें.
घा (उ प)-धारण करणें, टेंवणें, घाळणें	मा (आ प)-मोवणें
अभिसं-अतिसं-फसवणें	अनु-तर्क करणें
अपि पि-बद करणें	उप-उपमा देणें, तुलना करणें
अभि-बोलणें	निर्-निर्माण करणें
अव-लक्ष देणें	हा (प प)-सोडणें, टाकणें
अन्तर्-तिरस्-लपवणें	अप, परि, वि, प्र- „ „
तिरस् (आ प)-अदृश्य होणें	हा (आ प)-नाणें
नि-टेंवणें	उद्-वर जाणें
परि-नेसणें	हु (प प) रक्ष करणें आहुति देणें
	ही (प प)-साच वाटणें

नवीन शब्द

अध्ययुः (पु)-मुख्य उपाध्याय	बल्लम्-सालीचें बळ
अर्थिन् (पु)-याचक	विधि. (पु)-ब्रह्मदेव
उपायनम् बक्षीस नगराणा	सदृत् (अ)-एन्ददा
कोऽपि (सर्व)-अवर्णन य	हविस् (न)-आहुति
नियत (क भू वा वि नि+यम्)- साव्यात टविलला	हुतभुज् (पु)-अभि

१ पुढील वाक्यें कसातील शब्दाची योग्य ती रूपें योजून पुढें करा —

- १ अश्वर्यव यथाशास्त्र (हुतभुज्) हवीधि (हु) ।
- २ अन्यस्मै सकल दत्त वस्तु न पुन (आ + दा) नर ।
- ३ मृगयाया रत नृप सचिवेषु (नि + धा) सकल राज्यभारम् ।
- ४ यथा मुजन लोनापवादात् (भी) तथा (मृत्यु) अपि न ।
- ५ मय पाण्डवाना कृते दिव्या सभा (निर् + मा) ।
- ६ कापि वृद्धा स्त्री मत्तमात् (भी) बालक च अरण्ये (हा) ।
- ७ नभसि (उद् + हा) धूम (यशकर्मन्) धार्ता सर्वत्र (वि + तन्) ।
- ८ आपद्गत साधु आत्मन गुणान् न कदापि (वि + हा) ।
- ९ रणाङ्गणे योधा (मृ) आयुधानि हस्तेषु ।
- १० पुत्रस्य जन्ममहोत्सवे तारापीड मृत्येभ्य उपायनानि (दा) ।

२ पुढील वाक्यांत कसाट दिलेल्या धातूना योग्य उपसर्ग जोडून त्याची रूपें लिहा —

- १ अलून जयदध हन्तु धनुषि अमोघ बाण (धा) ।
- २ कियान् अर्थ त्वया इष्यते इति रघु अर्थिनम् (युच्) ।
- ३ आतर काऽपि हेतु इह प्राणिन (युच्) ।
- ४ नर अन्येन कृतम् उपकार युक्तेन मार्गेण (दा) ।
- ५ पुरा अरण्यवासिन जना बल्कलानि (धा) ।

३ सृताय गणाच्या पुढील धातूची अभ्यासयुक्त अर्गे देऊन पित् व अपित् प्रत्ययापूर्वी काय फरक होतो तो सोदाहरण दाखवा —

मा, हा (उ, प.), ऋ, मृ, धा.

४ पुढील रूपें ओळखून वाक्यात योजा —

न्यदधु । विभायात् । जुहुधि । पिप्राति । जहति ।

पाठ १४

कर्तरिभूतकालवाचक धातुसाधित विशेषणं.

१ ऋष्यशृङ्गो द्वादशवार्षिकं सत्रं व्यतनोत्-विततवान् ।
माता बालरुस्य रक्षणमकरोत्-कृतवती ।
नृपस्य सैन्यं शत्रुमहन्-हतवत् ।

बरील वाक्यात वितत, कृत व हत या कर्मणि भू. धा. विशेषणाना वत् प्रत्यय लावून होणारी कर्तरि भू. धा. विशेषणें प्रथमभूतकाली कर्तरि क्रियापदाबद्दल योजलेली आहेत. त्यामुळे वाक्याची रचना कर्तरि प्रयोगाप्रमाणेंच झाली आहे. हीं सर्व रूपें सकर्मक धातूंची आहेत.

ऋष्यशृङ्गः-पु. प्र. ए. व. — विततवान्-पु. प्र. ए. व.
माता-स्त्री. प्र. ए. व. — कृतवती - स्त्री. प्र. ए. व.
सैन्यं-न. प्र. ए. व. — हतवत् - न. प्र. ए. व.

यावरून असें दिसून येतें की, १ कर्तरि भू. धा. विशेषणाचीं रूपें कर्तृपदा-प्रमाणें लिंग, विभक्ति व वचन यामध्ये होतात, २ याचीं रूपें वत्-प्रत्ययान्त स्वत्वदर्शक विशेषणाप्रमाणें वेळीं जातात.

२ देवा अपि राघणादविभ्युः-भीताः-भीतवन्तः ।
माना वियुक्तो बालोऽरोदीत्-रदितः-रदितवान् ।
जना गोदावर्यामस्नान्-स्नाताः-स्नातवन्तः ।
राजानोऽध्यासत सिंहासनानि-अध्यासिताः-अध्यासितवन्तः ।
इन्द्रादयो देवा दमयन्त्याः स्वयंचरार्थं कुण्डिनपुरमयान्-याताः-
यातवन्तः ।

यावरून असें दिसून येतें की (१) वाक्यातील क्रियापदें अकर्मक व गत्यर्थक आहेत, (२) त्यामुळे वाक्यातील कर्तरि प्र. भूतकाळी क्रियापदाबद्दल कर्मणि

भूत. धा. विशेषणे व वत्-प्रत्ययान्त कर्तरि भू. धा. विशेषणे योजलेली आहेत, (३) र्याची रूपे लिंग, विभक्ति व वचन यामध्ये कर्तृपदाप्रमाणे झालेली आहेत.

टीपः—गत्यर्थक व अकर्मक धातूंची वत्-प्रत्ययान्त कर्तरि भू. धा. विशेषणे बहुधा उपयोगात आणित नाहींत; कारण त्यांचे कार्य कर्मणि भू. धा. विशेषणे करू शकतात.

३ राघवं हतवन्तं रामं प्रजा अभ्यनन्दन् ।

नष्टं पुत्रं चिराद्दृष्टवती माता हर्षेणोन्मत्ताभवत् ।

पारितोषिकं लब्धवन्तं छात्रं गुरुः प्राशंसत् ।

वरील वाक्यात कर्तरि भू. धा. विशेषणे सामान्य विशेषणाप्रमाणे नामापूर्वी योजलेली आहेत.

टीपः—विशेष माहितीसाठी सं वाक्यरचना पाठ २७ पहा.

वरील सर्व विवरणावरून हे कळून देईल की धातूने कर्मणिभूतकालवाचक धातुसाधिन विशेषण माहीत असले की त्याला घत् प्रत्यय लावून कर्तरिभूत. धा. विशेषणे तयार करता येतात.

२, ३, ५, ७, ८ व ९ या गणाच्या काही महत्त्वाच्या धातूंची (१) कर्मणि-भू. धा. विशेषणे, (२) ल्यवन्त अव्यये, (३) लुपन्त अव्यये व (४) तव्य-प्रत्ययान्त कर्मणि विध्यर्थक धा. विशेषणे अनुक्रमाने दिलेली आहेत.

स्वरान्त धातु

धातु-गण-पद	कर्मणि भू. धा. वि.	ल्यवन्त अव्यय	लुपन्त अव्यय	कर्मणि वि. धा. वि.
दा (२ प. प.) ख्या, पा, भा, या, रा, ला, व ला या २ गण प. प. धातूंची रूपे वरीलप्रमाणे होतात.	दात	दात्वा (अवदाय)	दातुम्	दातव्य
दा (३ ल. प.)	दत्त	दत्त्वा (प्रदाय)	दानुम्	दातव्य
धा (३ ल. प.)	हित	हित्वा (निर्णय)	धातुम्	धातव्य
मा (३, २ आ. प.)	मित	मित्वा (निर्माण)	मानुम्	मातव्य
शा (९ ल. प.)	शात	शात्वा (अभिज्ञाय)	शतुम्	शातव्य
इ (२ प. प.)	इत	इत्वा (उपेत्य)	एतुम्	एतव्य
अधि + इ (२ आ. प.)	अधीत	अधीत्य	अध्यतुम्	अध्येतव्य

धातु गण-पद	कर्मणि भू धा. वि.	ल्यबन्त वाच्य	तुबन्त वाच्य	कर्मणि वि. धा. वि.
चि, हि (५ उ. प.)	चित्, हित्	चित्वा, हित्वा (सञ्चित्य) (प्रहित्य)	चेतुम्, हेतुम्	चेतव्य, हेतव्य
की (९ उ. प.)	क्रीत्	क्रीत्वा (विक्रीय)	क्रेतुम्	क्रेतव्य
प्री (९ प. प.), ली (९ प. प.)	प्री (३ प. प.) लीत्	प्रीत्वा (विक्रीय) लीत्वा (विक्रीय-विलाय)	लातुम्-लेतुम्	लातव्य-लेतव्य
शी (२ आ. प.)	शयित्	शयित्वा (अधिशय्य)	शयितुम्	शयितव्य
ही (३ प. प.)	हीत्	हीत्वा (प्रतीय)	हेतुम्	हेतव्य
वृ (२ प. प.)	वृत्	वृत्वा (प्रणुत्य)	नवितुम्	नवितव्य
वृ (२ प. प.), सृ (२ उ. प.)	वृ (२ प. प.) सृत्	वृत्वा (अभिव्यक्त्य) सृत्वा (अभिव्यक्त्य)	स्तौतुम्	स्तौतव्य
धृ (५ उ. प.)	धृत्	धृत्वा (विधुय)	धौतुम्	धौतव्य
धृ (५ उ. प.), सृ (२ आ. प.)	धृ (५ प. प.), सृत्	धृत्वा (विधुय) सृत्वा (प्रसूय)	धु प्रमाणे सौतुम् सवितुम्	सौतव्य सवि- तव्य
धृ (५ उ. प.), धृ (९ उ. प.)	धृ प्रमाणे धृत	धृत्वा (अवधूय)	धौतुम् धवितुम्	धौतव्य-धवि- तव्य
वृ (९ उ. प.), ऋ (३ प. प.)	वृ (९ उ. प.) ऋत्	वृत्वा (समृय) ऋत्वा (समृय)	वर्तुम्	वर्तव्य
वृ (८ उ. प.), वृ (५ उ. प.)	वृ (३ उ. प.) वृत्	वृत्वा (समृय)	वृ (३ प. प.) वृत् (५ उ. प.)	वृ प्रमाणे वरि रीतव्य
जावृ (२ प. प.)	जागरित्	जागरित्वा (प्रजागर्ब)	जागरितुम्	जागरितव्य
कृ (६ प. प.) (९ प. प.)	क्रीर्णै	क्रीर्णैत्वा (विक्रीर्ण्य) क्रीर्णै (")	क्रीर्णै रीतुम्	क्रीर्णै रीतव्य
दृ (९ प. प.), दृ (९ प. प.)	दृत् (९ उ. प.), दृत्	दृत्वा (९ गणा प्रमाणे), दृत् (")	दृ (९ प. प.), दृत् (")	दृ (९ प. प.) दृत् (")
पृ (३, ९ प. प.) पृ (९ उ. प.)	पूर्णे पृ प्रमाणे	पूर्वै (प्रपूर्य) पूर्वै (२ उ. प.)	परि रीतुम्	परि-रीतव्य

या-ची वरील धातुसाधित रूपे होत नाहीत.

व्यंजनान्त धातु

धातु-गण-पद	कर्मणि	ल्यबन्त अव्यय	तुबन्त अव्यय	कर्मणि वि. घा.
शक् (५ प. प.)	शक्त	शक्त्वा (संशक्त्य)	शक्तुम्	शक्तव्य
वच् (२ पु. प.)	उक्त	उक्त्वा (प्रोच्य)	वक्तुम्	वक्तव्य
भञ् (७ प. प.)	भम	भक्त्वा-भङ्क्त्वा (विभज्य)	भङ्क्तुम्	भङ्क्तव्य
भुज् (७ उ. प.)	भुक्त	भुक्त्वा (उपभुज्य)	भोक्तुम्	भोक्तव्य
युज् (७ उ. प.),	रिच् (७ उ. प.),	भुज् प्रमाणे		
भिद् (७ प. प.)	भिन	भित्त्वा (विभिय)	भेत्तुम्	भेत्तव्य
क्षुद् (७ उ. प.),	रिद् (७ आ. प.)	क्षिद् (७ उ. प.),	भिद् प्रमाणे	
रुप् (७ उ. प.)	रुद्ध	रुद्त्वा (निरुप्य)	रोद्धुम्	रोद्धव्य
राष् (५ प. प.)	राद्ध	राद्द्वा (आराध्य)	राद्धुम्	राद्धव्य
साष् (५ प. प.)	राष् प्रमाणे			
हन् (२ प. प.)	हत	हत्वा (विहत्य)	हन्तुम्	हन्तव्य
तन् (८ उ. प.)	तत	तत्वा-तनित्वा (वितत्य)	तनितुम्	तनितव्य
मन् (८ आ. प.),	वन् (८ आ. प.)	क्षण् (८ प. प.)	तन् प्रमाणे	
वन्म् (९ प. प.)	वद्ध	वद्द्वा (उद्भव्य)	वन्दुम्	वन्दव्य
इन्प् (७ आ. प.)	इद्ध	इन्धित्वा (सम्पिष्य)	इन्धितुम्	इन्धितव्य
विद् (२ प. प.)	विदित	विदित्वा (संविद्य)	वेत्तुम्	वेत्तव्य
आप् (५ प. प.)	आप्त	आप्त्वा (प्राप्य)	आप्तुम्	आप्तव्य
अश् (५ आ. प.)	अष्ट	अशित्वा-अष्ट्वा (व्यस्य)	अशितुम्-अष्टुम्	अशितव्य अष्टव्य
„ (९ प. प.)	अशित	अशित्वा (प्रास्य)	अशितुम्	अशितव्य
आम् (२ आ. प.)	आसित	आसित्वा (उपास्य)	आसितुम्	आसितव्य
हिम् (७ प. प.)	हिसित	हिसित्वा (विहित्य)	हिसितुम्	हिसितव्य
पिप् (७ प. प.)	पिष्ट	पिष्ट्वा (सम्पिष्य)	पेष्टुम्	पेष्टव्य
दिप् (७ प. प.),	दिप् (२ उ. प.)	पिप् प्रमाणे		

घटु-गण-पद	कर्मणि भू. पा. वि.	ल्यबन्त अव्यय	तुबन्त अव्यय	कर्मणि वि. धा. वि.
मृज् (२ प. प.)	मृष्ट	मृष्ट्वा-मार्जित्वा (प्रमृज्य)	मार्ष्टुम्-मार्जि- तुम्	मार्ष्टव्य-मार्जि- तव्य
शास् (२ प. प.)	शिश्ट	शिश्ट्वा-शासित्वा (आशास्य)	शासितुम्	शासितव्य
ग्रह् (१ उ. प.)	ग्रहीत	ग्रहीत्वा (अनुग्रह्य)	ग्रहीतुम्	ग्रहीतव्य
दिग् (२ उ. प.)	दिग्ध	दिग्ध्वा (सन्दिह्य)	देग्धुम्	देग्धव्य
दुह् (२ उ. प.)	दिह् प्रमाणे			
प्रन्थ् (१ प. प.)	प्रथित	प्रथि-प्रन्थित्वा (सङ्प्रन्थ्य)	प्रथितुम्	प्रथितव्य
मन्थ् (१ प. प.)	मन्थ् प्रमाणे			
जग् (२ प. प.)	जग्ध	जग्ध्वा (प्रजग्ध्य)	जक्तुम्	जक्तव्य
जञ् (७ प. प.)	जञ्	जञित्वा-जञ्क्त्वा- जञ्क्त्वा (व्यज्य)	जङ्क्तुम्- जञितुम्	जङ्क्तव्य- जञितव्य
धुम् (१ प. प.)	धुञ्च, धुमित क्षोमित	धुमित्वा-क्षोमित्वा (प्रधुञ्च्य)	धोमितुम्	धोमितव्य
ईश् (२. वा. प.)	ईशित	ईशित्वा (समीक्ष्य)	ईशितुम्	ईशितव्य
क्लिश् (१ प. प.)	क्लिष्ट-क्लिशित	क्लिशित्वा-क्लिष्ट्वा (सङ्क्लित्य)	क्लेशितुम्-क्लेशुम्	क्लेशितव्य- क्लेशव्य
मुप् (१ प. प.)	मुषित	मुषित्वा (सम्मुष्य)	नोषितुम्	नोषितव्य

नवीन शब्द

अटची (झं.)-अरण्य

उन्मत्त (उद्+मद् याचं
धा. वि.)-वेडा

ऋष्यशृङ्गः-ऋषींचे नाव

ताडका-राक्षसींचे नाव

तस्करः-चोर

दैन्यम्-गारिबी

वासन्ती-वनदेवतेचे नांव

विलांभनम्-भुलविणे

सन्नम्-मोटा यज्ञ

प्रश्न

३. पुढील वाक्यांत क्रियापदांवद्दल कर्मणि भू, घा. विशेषणें योजाः—

१ लक्ष्मणः रामाशया ताडकायाः शिरः अच्छिन्नन् ।

२ तस्करसमूहः प्रत्यहणत् यात्रिकान् अटव्याम् ।

३ पुरा भारतवर्षे मुनय बहून् कृतून् अतन्वन् ।

४ राजपुरुषाः अपराधिनः अवध्नन् कारागृहे ।

५ बालः प्रह्लादः हिरण्यकशिपोः न अबिभेत् ।

२. वरील प्रश्न १ मधील वाक्यात 'वत्' प्रत्ययान्त कर्तारि भू, घा. वि. योजा.

३. पुढील शब्दांची योग्य तीं रूपें योजून वाक्यें बनवाः—

१ नारद, शेषशास्त्रिन्, विष्णु, स्तुत । २ लवकुश, पराक्रम, वासन्ती, शातवत् । ३ दुर्गत, भिक्षुक्र, आत्मन्, दैन्य, आविष्टत् । ४ ऋषि, धर्म, सत्त्व, स्मृति, विहितवत् । ५ ब्रह्मन्, मेनका, विश्वामित्र, विलोभन, निर्भित ।

४. पुढील धातुसाधित शब्द काय आहेत हें ओळखून वाक्यांत योजाः—

शिष्ट, उपास्य, संवृत्य, रोद्धुम्, अतुम्, गृहीत्वा, दीर्ण, भङ्क्तुम् ।

५. पुढील वाक्यात सति सप्तम्यन्त वाक्यरचना योजाः—

१ यावन् रामः वसुधायाः ऐष्ट तावत् प्रजाः सुखभाजः आसन् ।

२ यदा रामः शिवधनुः अभनक् तदा परशुरामः क्रुद्धः अभवत् ।

३ यावन् रक्षकः जागर्ति तावन् शोरः न आगच्छति ।

४ यावत् सुरामुराः सागरम् अमृतम् अमध्नन् तावत् महान् क्षोभः सञ्जातः ।

पाठ १५

द्विकर्मक क्रियापदै व कर्मणिप्रयोग.

(अ) आचार्याः शिष्यान् धर्मं मृचन्ति—शासति ।

देवासुराः क्षीरसागरममृतममघ्नन्—मथितवन्तः ।

दिलीपो नन्दिनी नाम धेनुं पयोऽधोक्—दुग्धवान् ।

वरील वाक्यात झू, शास्, मन्थ् व दुह् या क्रियापदाचा द्विकर्मक त-हेनें उपयोग केलेला आहे. पहिल्या पुस्तकात पाठ १५-नि. ३ मध्ये याच्, प्रच्छ् व नी याचा द्विकर्मक त-हेनें उपयोग करता येतो असे सांगितलेले आहे. वरील वाक्यातील शिष्यान्, क्षीरसागरम् व धेनुम् ही द्वितीयान्त पदे लिहिणा-याच्या मर्जांनुरूप चतुर्था किंवा पचमी या विभक्तीतहि योजता येतील. म्हणून त्यांना अरवित किंवा गौण कर्मपदे म्हणतात. धर्मम्, अमृतम् व पयः ही द्वितीयान्त पदे अन्य विभक्तीत योजता देणार नाहीत, म्हणून ती कथित किंवा मुरय कर्मपदे समजावी

(आ) आचार्यैः शिष्याः धर्मम् उच्यन्ते—शिष्यन्ते ।

देवासुरैः क्षीरसागरः अमृतम् अमथ्यत—मथितः ।

दिलीपेन नन्दिनी नाम धेनुः पयः अदुह्यत—दुग्धा ।

वरील वाक्ये कर्मणि प्रयोगात योजलेली आहेत हे रचनेवरून दिसून येईल. त्यामध्ये गौण कर्मपदे प्रथमा विभक्तीत योजून त्यांना अनुरूप अशी क्रियापदाची कर्मणि त-हेची रूपे योजलेली आहेत मुरय कर्मपदे द्वितीयेतच आहेत. कर्तृपदांची सामान्य नियमानुसार चतुर्था विभक्ति योजलेली आहे. क्रियापदाची रूपे कर्मणि त-हेची 'य' ने युक्त अशी योजलेली आहेत.

दुह्-याच्-पच्-दण्ड्-रुधि-प्रच्छि-चि-दू-शासु-जि-मन्थ्-मुपाम् ।

कर्मयुक् स्यादकथितं तथा स्यान्नी-ह-कृप्-वहाम् ॥

वरील कारिकेत द्विकर्मक घातु दिलेले आहेत. त्यांतील पच्, दण्ड्, रुध्,

चि, मुप् व ह, कृप्, वह् हे सामान्यपणे द्विकर्मक तन्हेने उपयोगांत येत नाहीत. पहिल्या ओळीतील धातु व इतर समानार्थक धातु यांची अरुधित किंवा गौण कर्मपदे कर्मणि प्रयोगात प्रथमेत योजतात व दुसऱ्या ओळीतील धातूंची मुख्य कर्मपदे कर्मणि प्रयोगात प्रथमेत योजतात.

२, ३, ५, ७, ८ व ९ या गणांतील धातूंचीं कर्मणि रूपे

- १ 'दा' व इतर 'मा' शिवाय द्वितीय गणाचे आकारान्त धातु, ह्य, हा (३ आ. प.) यांचीं रूपे दायते, ज्ञायते, ह्यते अशा 'य' पूर्वी काही फरक न होता तयार होतात. परंतु मा (२ प. प., ३ आ. प.), दा (३ उ. प.), धा (३ उ. प.), हा (३ प. प.) यांच्या 'आ' चा 'य' पूर्वी 'ई' होतो—मीयते, दीयते, धीयते, हीयते.
- २ इ (२ प. प.)—ईयते, अधि+इ-अधीयते, चि-चीयते, हि-हीयते, गु-गूयते, स्तु-स्तूयते, ह-हयते, यु-यूयते, हु-हूयते, धु-धूयते, मु-सूयते, धु-भूयते, दु-दूयते—अन्त्य 'इ-उ' थावा 'य' पूर्वी 'ई-ऊ' होतो.
- ३ कृ-क्रीयते, मृ-म्रियते, वृ-व्रियते, पृ-प्रियते, पंतु ऋ-अर्यते, स्तु-स्तूर्यते, जाणु-जागर्यते—अन्त्य ह्रस्व 'ऋ' पूर्वी एकेरी व्यंजन असल्यात सामान्यतः 'ऋ' चा रि' होतो. परंतु ऋ, स्तृ व जाणु यांच्या 'ऋ' चा 'अर्' होतो.
- ४ कृ-क्रीयते, जृ-जीयते, स्तृ-स्तीयते, गृ-गीयते, वृ-वीयते परंतु पृ-पूर्यते, वृ-वूर्यते—अन्त्य 'ऋ' चा 'ईर्' होतो, परंतु 'ऋ' पूर्वी 'पवर्ग-व्यंजन' 'किवा' 'व' असेल तर 'ऊर्' होतो.
- ५ क्री-क्रीयते, भी-भीयते, ह्री-ह्रीयते, धू-धूयते, लृ-लृयते, परंतु शी-शय्यते—अन्त्य 'ई व ऊ' यामध्ये 'य' पूर्वी बदल होत नाही. मात्र 'शी' याचे शय्यते होते. 'मू'चे रूप होत नाही. त्याबद्दल 'वच्' चे उच्यते हे योजतात.
- ६ धन्-धन्वते, मन्-मन्वते, प्रन्-प्रन्वते, इन्-इन्वते, अज्-अज्जते, भज्-भज्जते या धातूंच्या अनुनासिकाचा 'य' पूर्वी लोप होतो.

- ७ प्रह्-गृह्यते, वच्-उच्यते, वच्-उदयते—या धातूना सप्रसारण होतीं.
 ८ तन्-तन्वते-तायते.
 ९ अस् धातूचीं कर्मणि रूपें होत नाहीत त्याच्याबद्दल 'भू' चीं योजतात.

नवीन शब्द

गुणत्वम्-दोरपणा, दोरीची स्थिति	मत्तदन्तिन् (पुं)-माजलेला हत्ती वि+ङ् (९ प. प.)-काढणे
नखरः-नख	
पयस् (न.)-दूध	

प्रश्न

- १ पुढील वाक्यात योग्य तीं क्रियापदें योजा व त्या वाक्याचा प्रयोग बदला.
 १ गोप्य दाबि नवनीतम् ——— । २ काल्मीकि पुशालवी
वेदार्यम् ——— । ३ मधवा दां पर्वन्यम् ——— । ४ रात्रौ
स्तेना धनिक घन ——— । ५ मृत्या शीर्षे भार ——— ।

- २ पुढील वाक्यांचा प्रयोग बदला —

१ युद्धे सतां वीरा रणभूमिम् अच्यजेरत । २ पदं हि सर्वत्र गुणै
निधीयते । ३ जलविन्दुनिपातेन क्रमशः पूर्वने घट । ४ व्याघ्र हरिणं
नररिरे व्यटणात् । ५ तृणै गुणत्वम् आपन्नि बध्यन्ते मत्तदन्तिनः ।

- ३ पुढील धातूंचीं कर्मणि प्रयोगाचीं रूपें वाक्यात योजा —

प्रह्, वि+धा, वि+हा, धा+स्तु, निग्+चि, धनि+स्तु

- ४ व्यधीर्यत, निरामीयतां, विधीयताम्, इभ्येत, निधीयेरन् ही रूपें ओळखून
त्यांचीं शृणवण करा.

परिशिष्ट (अ)

१ ते ४ गणांतील कांहीं अधिक धातूंचीं रूपें

- १ प्रथम गणः—गुप् (प. प.)—रक्षण करणे—गोपायति । धूप् (प. प.)—उष्णता देणे—धूपायति । पण्, पन् (प. प.)—स्तुति करणे—पणायति—पनायति । पण् (आ. प.)—पणाला लावणे—पणते । गुह् (उ. प.)—लपकिणे—गूहति ते । वम् (आ. प.)—इच्छा करणे—वामदते । धा + चम् (प. प.)—आचमन करणे, पिणे—आचामति । ऋद् (प. प.)—निन्दा करणे—ऋतीदति । ह्रा (प. प.)—विचार करणे—मनति । दश् (प. प.)—चावणे—दशति । सञ् (प. प.)—खिन्नपणे—सजति । रवञ् (आ. प.)—आश्लिग्न देणे—रवजते । रञ् (उ. प.)—रंगवणे—रजति—ते । जम् (आ. प.)—जामई देणे—जम्भते । लस् (आ. प.)—लाजणे—लम्बते । सस् (प. प.)—तयार होणे—सजति ।
- २ प्रथम गणः—न्ति (उ. प.)—बौध्प देणे—नित्सति—ते । गुप् (आ. प.)—निन्दा करणे—गुगुप्सते । तिञ् (आ. प.)—सहन करणे—तितिक्षते । वध् (आ. प.)—तिरस्कार करणे—वीभत्सते । दान् (उ. प.)—सरळ करणे—दीदासति—ते । भन् (आ. प.)—विचार करणे—मीमांसते ।
या १ त्या गणाच्या धातूंचीं रूपें वरील अर्थ असताना इच्छार्थक रूपाप्रमाणें होतात.
- ३ चतुर्थ गणः—शो (प. प.)—घार लावणे—शयति । छो (प. प.)—कापणे—छयति । सो (प. प.)—शेषट करणे—स्यति । दो (प. प.)—कापणे—यति । दिव् (प. प.)—लुगार खेळणे—दीव्यति । सिव् (प. प.)—शिवणे—सीव्यति । छिव् (प. प.)—धुकणे—ध्रीव्यति । रश् (रज्यति—ते) ।
- ४ पष्ठ गणः—गिद् (प. प.)—दु ख सोसणे—गिन्दति । ग (प. प.)—गिळणे—गिरति—गिलति । ग्रस् (उ. प.)—भाजणे—गृह्यति—ते । मस् (प. प.)—बुटणे—मजति । यद् (प. प.)—कापणे—ययति । विष् (प. प.)—जाणे—विष्टायति ।

५ दशम गणः—कथ् (सागणें), क्षप् (पेकणें), गण् (मोजणें), घ्वत् (आवाज करणें), प्रथ् (प्रसिद्ध करणें), मह् (मान देणें), रच् (रनणें), रह् (सोहून देणें), वल् (मोजणें), स्वर (आवाज करणें), स्पृह् (इच्छा करणें), मृग् (शोधणें), वर (निकडणें, शोधणें) या दशम गणाच्या घातूच्या स्वरांमध्ये विभक्त्यापूर्वी बदल होत नाही.

६ दशम गणः—अर्थे, प्रार्थना करणें, इच्छा करणें), चित् (शुद्ध धारणें, विचार करणें), तन्त् (तावा चालवणें), मन्त् (मसलत करणें), तर्ज्—भगत् (धमनावणें), विद् (जाणणें), मृग् (शोधणें), दश् (चावणें) ही दशम गणाची निम्नापदे पक्ष आत्मनेपदान्मध्येच द्योततात.

इतर गणांतील कांहीं अधिक घातूंचीं रूपें

द्वितीय गणः—ईड् (आ. प.)—स्तुति करणें

चक्ष् (आ. प.)—बोलणें. वि+आ+चक्ष्-स्पष्ट करणें
वर्त.—चक्षे चक्ष्वहे चक्ष्महे । चक्षे चक्षाये चक्ष्वहे । चष्टे चक्षाते चक्षते ।
प्र. भू.—अचक्षि अचक्ष्वहि अचक्ष्महि । अचष्टा अचक्षाथाम्
 अचक्ष्वम् । अचष्ट अचक्षाताम् अचक्षत ।

आज्ञार्थ—चक्षे चक्षावहे चक्ष्महे । चक्ष्व चक्षाथाम् चक्ष्वम् । चष्टाम्
 चक्षाताम् चक्षताम् ।

विध्यर्थ—चक्षीय चक्षीवहि चक्षीमहि इ

दरिद्रा (प. प.)—गरीब होणें

वर्त.—दरिद्रामि दरिद्रिव दरिद्रिम । दरिद्रासि दरिद्रिय दरिद्रिम ।
 दरिद्राति दरिद्रित दरिद्रति ।

प्र. भू.—अदरिद्राम् अदरिद्रिव अदरिद्रिम । अदरिद्रा अदरिद्रितम्
 अदरिद्रित । अदरिद्रात् अदरिद्रिताम् अदरिद्रु ।

आज्ञार्थ—दरिद्रणि दरिद्राव दरिद्राम । दरिद्रिहि दरिद्रितम् दरिद्रित ।
 दरिद्रातु दरिद्रिताम् दरिद्रतु ।

विध्यर्थ—दरिद्रियाम् इ.

लिह् (उ. प.)—चाटणें प. पद

वर्त.—लेहि लिह् लिह्य । लेक्षि लीढ लीढ । लेडि लीढ लिहन्ति ।

प्र. भू.—अलेहम् अलिह्य अलिह्य । अलेह्-इ अलीढम् अलीढ ।
 अलेह् इ अलीढाम् अलिहन् ।

आज्ञार्थ—लेहानि लेहान् लेहाम । लीढि लीढम् लीढ । लेडु लीढाम्
 लिहन्तु ।

विध्यर्थ—लिह्याम् लिह्याव लिह्याम इ

आ पद

वर्त.—लिहे लिह्ये लिह्यहे । लिधे लिधाये लीह्ये । लीढे लिहाते लिहते ।

प्र. भू.—अलिहि अलिह्यहि अलिह्यहि । अलीढा अलिहाथाम्
 अलीह्वम् । अलीढ अलिहाताम् अलिहत ।

आक्षार्थ—लेहै लेहावहै लेहामहै । लिक्ष्व लिहाधाम् लीद्वम् । लीढाम्
लिहाताम् लिहताम् ।

विध्यर्थ—लिहीय लिहीवहि लिहीमहि इ

घश् (प प) -इच्छिणें

घर्त.—वदिम उश्व उश्म । वक्षि उष्ट उष्ट । वष्टि उष्ट उशन्ति ।

प्र. भू.—अवशम् औश्च औश्म । अवद्-श् औष्टम् औष्ट । अवद्-श्
औष्टाम् औशन् ।

आक्षार्थ—वशानि वशाव वशाम । उष्टि उष्टम् उष्ट । वष्टु उष्टाम् उशन्तु ।

विध्यर्थ—उश्याम् उश्याव उश्याम इ

दिह् (उ प)—लेप देणें, वाढवणें याचा रूप दुह्च्या रूपाप्रमाणेंच
फरक करून करावा सम्+दिह्-सशय घरणें अनिश्चित असणें

वच् (प प)

घर्त —वच्मि वच्व वच्म । वक्षि वक्ष्य वक्ष्य । वक्ति वक्त ।

प्र. भू —अवचम् अवच्व अवच्म । अवक्-म् अवक्तम् अवक्त ।
अवक्-म् अवक्ताम् अवचन् ।

आ —वचानि वचाव वचाम । वग्मि वक्तम् वक्त । वक्तु वक्ताम्
वचन्तु ।

वि —वच्याम् वच्याव वच्याम इ

टीप —वच् धातूला वर्तें तू पु व वचन्ती रूप नाहीं

कु (प प)—गुणगुणणें, क्षु (प प)—शिकणें, खोक्णें क्षणु (प प)—धार
लावणें, रु (प प)—विरणें, वाहाणें हे धातु 'रु' प्रमाणें चालवावे
पाठ ७ पहा

पृच् (आ प) स्पर्श करणें, वृज् (आ प)—टाळणें, त्याग करणें, निञ्ज्
(आ प)—धुणें हे धातु आत्मनपदी प्रत्यय जोडून व योग्य ते संधि करून
चालवावे

तृतीय गण

८ (१) निञ् (उ. प.) धुणे

वर्तमान काल

प. प.			आ. प.		
नेनेज्मि	नेनिज्व	नेनिज्म	नेनिने	नेनिज्वहे	नेनिज्महे
नेनेक्षि	नेनिक्थः	नेनिक्थ	नेनिक्थे	नेनिजावे	नेनिग्ध्वे
नेनेक्ति	नेनिक्त.	नेनिजति	नेनिक्ते	नेनिजाते	नेनिजते

प्रथम भूतकाल

प. प.			आ. प.		
अनेनिजम्	अनेनिज्व	अनेनिज्म	अनेनिजि	अनेनिज्वहि	अनेनिज्महि
अनेनेद्-न्	अनेनिक्तम्	अनेनिक्त	अनेनिक्था	अनेनिजायाम्	अनेनिग्ध्वम्
”	अनेनिक्ताम्	अनेनिजु	अनेनिक्थ	अनेनिजाताम्	अनेनिजत

आक्षार्य

प. प.			आ. प.		
नेनिजानि	नेनिजाव	नेनिजाम	नेनिजै	नेनिजावहे	नेनिजामहे
नेनिग्धि	नेनिक्तम्	नेनिक्त	नेनिक्थ	नेनिजायाम्	नेनिग्ध्वम्
नेनेक्तु	नेनिक्ताम्	नेनिजतु	नेनिक्ताम्	नेनिजाताम्	नेनिजताम्

विध्यर्थ

प. प.			आ. प.		
नेनिज्याम्	नेनिज्याव	इ.	नेनिजीय	नेनिजीवहि	इ.

(२) ऋटु (प. प.)—जाणे

घर्त.—इयमि इदृव इयुम । इयवि इयुय इयुय । इयति इयुत. इयति ।

प्र. भू.—ऐयरम् ऐयव ऐयुम् । ऐय. ऐयुतम् ऐयुत । ऐय ऐयुताम् ऐयुत ।

आ.—इयराणि इयराव इयराम । इयुहि इयुतम् इयुत । इयुतु इयुताम् इयुतु ।

वि.—इयुयाम् इयुयाव इयुयाम इ.

सप्तम गण

९. तृह् (प. प.)-भारणं

घर्त.—तृणेक्षि तृंहः तृंक्षः । तृणेक्षि तृण्डः तृण्ड । तृणेक्षि तृण्ट. तृंहन्ति ।

प्र. भू.—अतृणहम् अतृह अतृंक्ष । अतृणेद्-ङ् अतृण्डम् अतृण्ड ।
अतृणेद्-ङ् अतृण्डाम् अतृंहन् ।आ.—तृणहानि तृणहाव तृणहाम । तृण्डि तृण्डम् तृण्ड । तृणेडु
तृण्डाम् तृंहन्तु ।

चि.—तृंक्षाम् तृंशाव तृंक्षाम इ.

परिशिष्ट (आ)

निरनिराळ्या गणांचे असणारे कांहीं धातु

टीपः—पुढील धातूंचीं महत्त्वाचीं रूपें आठ ऋकारात दिलीं आहेत.

अश् (५ आ. प.)-(अधुते)—व्यापणें, मिळवणें; (९ प. प.)-(अश्नाति)—
साणेंअस् (१ उ. प.)-(असति ते)—प्रनाशणें, जाणें; (२ प. प.)-(अस्ति)—
असणें; (४ प. प.)-(अस्यति)—फेकणें

इ (१ प. प.)-(अयति)—जाणें; (२ प. प.)-(एति)—जाणें

इष् (४ प. प.)-(इष्यति)—जाणें (प्र, अनु); (६ प. प.)-(इच्छति)—
इच्छा करणेंई (१ प. प.)-(अयति)—जाणे, (२ प. प.)-(एति)—जाणें, (४ आ. प.)—
(ईयते)—जाणें

ऋ (१ प. प.)-(अच्छति)—जाणें; (३ प. प.)-(इयति)—जाणें

कृ (५ उ. प.)-(कृणोति-कृणुते)—भारणें; (८ उ. प.)-(करोति-कुरुते)—
करणें

वृप् (१ प. प.)-(कर्वति)—ओढणें, नागरणें, (६ उ. प.)-(कृपति-ते)—
नागरणें

कृ (६ प. प.)-(किरति)—पसरणें, (९ उ. प.)-(कृणाति-कृणीते)—ठार
मारणें

क्षम् (१ आ. प.)-(क्षमते)—क्षमा करणें, योग्य असणें, (४ प. प.)-
(क्षाम्यति)—क्षमा करणें

क्षि (१ प. प.)-(क्षयति)—कमी होणें, (५ प. प.)-(क्षिणोति)—नाश करणें
खिद् (४ आ. प.)-(खिद्यते)—त्रास होणें, (६ प. प.)-(खिन्दति)—
त्रास होणें, (७ आ. प.)-(खिन्ते)—त्रास होणें

गुप् (१ प. प.)-(गोपायति)—रक्षण करणें, (१ आ. प.)-(जुगुप्सते)—
निन्दणें, (४ प. प.)-(गुप्यति)—गोंघळणें, (१० उ. प.)-(गोपयति-ते)—
बोळणें, लपविणें

गृ (६ प. प.)-(गिरति गिलति)—गिळणें, (९ प. प.)-(गृणाति)—बोळणें
चि (१ उ. प.)-(चिनोति चिनुते)—जमविणें, (१० उ. प.)-(चपयति ते,
चययति ते)—जमविणें

ज (४ प. प.)-(जीर्यति)—रूढ होणें, (१ प. प.)-(जरति)—रूढ होणें,
(९ प. प.)-(जूणाति)—वृद्ध होणें, (१० उ. प.)-(जारयति ते)—
वृद्ध होणें

तप् (१ प. प.)-(तपति)—तापणें, तप करणें, (४ आ. प.)-(तप्यते)—
तप करणें (१० उ. प.)-(तापयति ते)—तापविणें

तृप् (४ प. प.)-(तृप्यति)—सतुष्ट होणें, (५ प. प.)-(तृप्नोति)—सतुष्ट
करणें (६ प. प.)-(तृपति)—सतुष्ट करणें, (१० उ. प.)-(तर्पयति-
ते)—पेटवणें, सतुष्ट करणें

त्रस् (१ प. प.)-(त्रसति)—भिणें, कापणें, (४ प. प.)-(त्रस्यति)—भिणें,
कापणें (१० उ. प.)-(त्रासयति ते)—विरोध करणें

तृट् (४ प. प.)-(तृट्यति)—तोडणें, तुटणें, (६ प. प.)-(तृटति)—
तोडणें, तुटणें, (१० आ. प.)-(त्रोटयते)—तोडणें

दा (१ प. प.)-(यच्छति)—देणें; (२ प. प.)-(दाति)—कापणें;
(३ उ. प.)-(ददाति-दत्ते)—देणें

धू (१ उ. प.)-(धवति-त्ते)—हालणें, हालवणें; (५ उ. प.)-(धूनोति-
धूनुते)—हालणें, हालवणें; (६ प. प.)-(धुवति)—हालणें, हालवणें;
(९ उ. प.)-(धुनाति-धुनीते)—हालणें, हालवणें; (१० उ. प.)-(धून-
यति-त्ते)—हालणें, हालवणें

धृ (१ उ. प.)-(धरति-त्ते)—धरणें; (६ आ. प.)-(धियते)—जिवंत
असणें; (१० उ. प.)-(धारयति-त्ते)—धरणें

पा (१ प. प.)-(पिबति)—पिणें; (२ प. प.)-(पाति)—रक्षण करणें

पुप् (१ प. प.)-(पोषति)—पोसणें, (४ प. प.)-(पुष्यति)—पोसणें;
(९ प. प.)-(पुष्णाति)—पोसणें; (१० उ. प.)-(पोषयति-त्ते)—
पोसणें

पृच् (२ आ. प.)-(पृक्ते)—संघटन होणें; (७ प. प.)-(पृणक्ति)—
संघटन होणें; (१० उ. प.)-(पर्चयति-त्ते)—संघटन होणें

पृ (३ प. प.)-(पिपति)—भरणें; (९ प. प.)-(पृणाति)—भरणें, (१० उ.
प.)-(पारयति ते)—भरणें, शकणें

प्री (४ आ. प.)-(प्रीयते)—संतुष्ट होणें-करणें; (९ उ. प.)-(प्रीणाति-
प्रीणीते)—संतुष्ट होणें-करणें; (१० उ. प.)-(प्रीणयति-त्ते)—संतुष्ट
होणें-करणें

पुष् (१ उ. प.)-(वोधति-त्ते)—जाणणें; (४ आ. प.)-(पुष्यते)—जाणें
होणें

भुज् (६ प. प.)-(भुजति)—वाकवणें, (७ प. प.)-(भुनक्ति)—रक्षण करणें;
(७ आ. प.)-(भुङ्क्ते)—खाणें, उपभोगणें

भृ (१ उ. प.)-(भरति-त्ते)—आधार देणें; (३ उ. प.)-(विभर्ति-
विभृते)—आधार देणें

भ्रम् (१ प. प.)-(भ्रमति)—हिंडणें; (४ प. प.)-(भ्रम्यति भ्राम्यति)—
हिंडणें

- मन् (४ आ. प.)-(मन्यते)—विचार करणें; (८ आ. प.)-(मनुते)—
विचार करणें; (१० आ. प.)-(मानयते)—गर्विष्ठ होणें
- मृज् (१ प. प.)-(मार्जति)—स्वच्छ करणें; (२ प. प.)-(मार्ष्टि)—स्वच्छ करणें
- युत् (१ प. प.)-(योजति)—चोडणें, (४ आ. प.)-(युज्यते)—ध्यान करणें;
(७ उ. प.)-(युनक्ति-युङ्क्ते)—जोडणें; (१० उ. प.)-(योजयति ते)—
जोडणें
- ली (१ प. प.)-(लयति)—वितळणें; (९ प. प.)-(लिनाति)—वितळणें;
(४ आ. प.)-(लीयते)—विरपळणें
- लुप् (४ प. प.)-(लुप्यति)—गोंधळणें; (६ उ. प.)-(लुम्पति-ते)—तोडणें
- वस् (१ प. प.)-(वसति)—राहाणें; (२ आ. प.)-(वस्ते)—पापरणें;
(१० उ. प.)-(वसयति-ते)—राहाणें
- विज् (३ उ. प.)-(वेवेक्ति-वेविक्ते)—वेगळे करणें; (६ आ. प.)-(विजते)—
कापणें, (७ प. प.)-(विनक्ति)—कापणें
- विद् (२ प. प.)-(वेत्ति)—जाणणें, (४ आ. प.)-(विद्यते)—असणें;
(६ उ. प.)-(विन्दति ते)—मिळविणें; (७ आ. प.)-(विन्ते)—
विचार करणें, (१० आ. प.)-(वेदयते)—सागणें
- वृ (५ उ. प.)-(वृणोति वृणुते)—आच्छादणें, (१० उ. प.)—
(व्रयति ते)—निवडणें
- वृज् (१ प. प.)-(वर्जति)—टाकणें, टाळणें; (२ आ. प.)-(वृक्ते)—टाकणें,
टाळणें; (७ प. प.)-(वृणक्ति)—टाकणें, टाळणें; (१० उ. प.)—
(वर्जयति-ते)—टाकणें, टाळणें
- शक् (४ उ. प.)-(शक्यति-ते)—समर्थ असणें; (५ प. प.)-(शक्नोति)—
समर्थ असणें
- सिध् (१ प. प.)-(सिधति)—अडधळा करणें; (४ प. प.)-(सिध्यति)—
तडीस जाण
- सु (१ प. प.)-(सदति)—जन्माला घालणें, (५ उ. प.)-(सुनोति सुनुते)—
सोमरस काडणें

सू (२, ४ धा प.)-(सूते सूयते)—जन्म देणें, (६ प प)-(सुवति)—
हाश्वणे

हा (३ प प)-(जहाति)—टाफणें, (३ धा प)-(जिहीते)—जाणें

परिशिष्ट (३)

कांहीं व्याकरणाविषयक संज्ञा

प्रथमा-Nominative	Case	सप्तम गण (रुधादिगण) Seventh
द्वितीया-Accusative	"	Conj
तृतीया-Instrumental	"	अष्टम गण (तनादिगण) Eighth
चतुर्थी-Dative	"	Conj
पचमी-Ablative	"	नवम गण (क्रयादिगण) Ninth
षष्ठी-Genitive	"	Conj
सप्तमी-Locative	"	द्वन्द्व समास Copulative Com-
सवोधन-Vocative	"	pound
पित् प्रत्यय-(विकारक प्र)	Strong	तत्पुरुष समास Determinative
अपित् "	Weak	Compound
सुबन्तम्-A nominal base		कर्मधारय समास Appositional
तिङन्तम्-A verbal base		Compound
द्वितीय गण (अदादिगण)	Second	बहुव्रीही समास Attributive
Conj		Compound
तृतीय गण (जुहोत्यादिगण)	Third	अव्ययीभाव समास Adverbial
Conj		Compound
पचम गण (स्वादिगण)	Fifth	विग्रह Dissolution
Conj		

भाग २-संस्कृत-पाठ.

मङ्गलपद्यानि ।

ब्रह्मा दक्षः कुबेरो यमवरुणमरुहहिचन्द्रेन्द्ररुद्राः

शैला नद्यः समुद्रा ब्रह्मणमनुजा दैत्यगन्धर्वनागाः ।

द्वीपा नक्षत्रतारारविचसुमुनयो व्योम भूरश्विनौ च

संलीना यस्य सर्वे वपुषि स भगवान् पातु घो विश्वरूपः ॥ १ ॥

येनोत्थाप्य समूलमन्दरगिरिच्छ्रीकृतो गोकुले

राहुर्येन महाबलः सुररिपुः कार्यादशोर्षीकृतः ।

वृत्त्वा श्रीणि पदानि येन वसुधा बद्धो बलिर्लीलया

सोऽयं पातु युगे युगे युगपतिश्रैलोक्यनाथो हरिः ॥ २ ॥

कल्याणानां निधानं कलिमलमथनं पावनं पाधनानाम्

पाथेयं यन्मुमुक्षोः सपदि परपदप्रातये प्रस्थितस्य ।

विध्रामस्यानमेकं कवियरयचसां जीवनं सज्जनानाम्

वीजं धर्मद्रुमस्य प्रभवतु भवतां भूतये रामनाम ॥ ३ ॥

स पातु घो यम्य जटाकल्याणे स्थितः शशाङ्कः स्फुटहारगौरः ।

नीलोत्पलानामिष नालपुञ्जे निद्रायमाणः शरदीय हंसः ॥ ४ ॥

कल्पद्रुमवृक्षामग्निलं भुवनतलं यत्प्रस्तादतः कथयः ।

पश्यन्ति मूढममतयः मा जयति मरस्यती देवी ॥ ५ ॥

द्वीपा

(नाम, विशेषण वगैरे शब्दाच्या अन्य स्वरामध्ये बदल करून त्याला ' कृ व भू ' यांची रूपे जोडून मूळ शब्दाच्या अर्थासारखी स्थिती होणे या अर्थी जीं रूपे बनतात त्यांना ' च्वि ' रूपे म्हणतात).

अश्लेषितः—(अश्लेष या विशेषणापासून ' च्वि रूप ')—पूर्णपणे नाश केला.

निद्रायमाणः—(' निद्रा ' या प. प. क्रियापदाचे वर्त. धातु. कर्मणि वि.)—श्लेषणारा.

प्रश्न

- १ ईश्वराच्या विश्वरूपामध्ये कोणकोणाचा अन्तर्भाव होतो ते स्पष्ट करा.
- २ विष्णूनी कोणकोणतीं कृत्वे दुमन्या श्लोकात वर्णिलेलीं आहेत ?
- ३ रामनामाचा महिमा काय आहे हें स्पष्ट करा.
- ४ चौथ्या श्लोकातील उपमेचे स्पष्टीकरण करा.
- ५ पाचव्या श्लोकात कवि व जग यांचा कोणता संबंध दर्शविला आहे ?

पाठ ?

चक्रव्यूहभेदः ।

भारतीययुद्धस्य दशमे दिने कौरवाणां सेनापतिर्भीष्मो हतः ।
 अतो द्रोणाचार्यस्तत्पद्रे नियुक्तो दुर्योधनेन । दुर्योधनं समाघातुं
 द्रोणेन प्रतिज्ञा कृता यदहमभेद्यं चक्रव्यूहं रचयित्वा श्वः कमपि
 महारथं शत्रुं विगतप्राणं करोमीति । अपरेद्युर्महति प्रत्यूपेऽर्जुन
 आहूतः संशप्तकेर्युद्धाय । अतः स तैः सह योद्धुं गतः । द्रोणेन
 रचितं चक्रव्यूहं भेत्तुमर्जुनं विना न कोऽपि पाण्डवः समर्थः ।
 अर्जुनं त्वसन्निहितं दृष्ट्वा युधिष्ठिरश्चिन्ताकुलोऽभवत् । चिन्तातुरं
 धर्मराजमुपगम्याभिमन्युरवदत् । आर्य का चिन्ता चक्रव्यूहभेदने ।
 अहं जानामि तां युक्तिमिति । प्रथममयं विचारो न सम्मतो युधि-
 स्थिरस्य । किन्तु चक्रव्यूहभेदस्यावश्यकतां दृष्ट्वा सोऽनुज्ञातो

धर्मभोग्याभ्यां तथा कर्तुम् । अतः पितृनभिवाद्य समीमनकुलोऽ-
भिमन्युः प्रस्थितश्चक्रज्यूहं प्रति । द्यूहद्वारे द्रोणः स्वयमेव स्थितः ।
स तस्मिन्वाणवृष्टिमकरोत् । किन्तु पश्यतो द्रोणस्य ज्यूहं भित्त्वा-
भ्यगच्छदभिमन्युः सैनिकाघाशयन् । यद्यप्येवमभिमन्युः प्राविष्ट-
स्तथापि भोग्यकुलादयः पाण्डवघोरा निवारिताः प्रवेशालयद्रथेन ।
अत एवाभ्येवाभिमन्युनिबद्धो व्यूहमध्ये । किन्तु स क्रमेण शल्यं
दुःशासनं कर्णं तथाचान्यान्कौरवयनुर्धरान्पराजित्य विजयवान्
स्थितः । अन्ते दुर्योधनपुत्रं लक्ष्मणं हत्वाभिमन्युना दर्शितमात्मनोऽ-
लौकिकं युद्धकौशलम् । तस्य शरवर्षाद्भ्राताः कौरवा इतस्ततः
प्राद्रवन् । किंकर्तव्यतामूढा अभयन्दुर्योधनादयः ।

कर्णो द्रोणाचार्यमुपगम्यापृच्छदभिमन्युवधोपायम् । चाव-
दभिमन्युरभेघं कवचं परिधाय रथस्थ एव युध्यते तावन्न कोऽपि तं
पराजेतुमिति प्रत्यभापत द्रोणाचार्यः । एतन्निशम्य कर्णस्तथाचान्ये
योधास्तं निःशस्त्रं रथम्रष्टं च कर्तुं प्रायतन्त । यदा चाभिमन्युः
कौरवघोरैस्तथा कृतस्तदा स रथचक्रं शृण्वात्केकाभ्येव योद्धुं प्रारभत ।
तदाशोभत स सुदर्शनवक्रधारी कृष्ण इव । भग्ने चक्रे सोऽश्वत्थाम्ना
सह गदायुद्धं प्रारभत । तं पराजित्य दौःशासनानि सहायुध्यत ।
नामकान्त्येः अन्तःकालेः तौ कर्णोऽभिमन्युः । ततः तौ कर्णः ।
.....

मूर्च्छितोऽभिमन्युनिर्दयं व्यापादितः ।

टीका

‘ पश्यतः द्रोणस्य-द्रोणाचार्यं पाशान् असनानामूढा-सतः पृष्टी. ’ इति रचना सती समी-
प्रमाणे क्रियेच्चा काळ दर्शयित्वा शिवाय अनादर दर्शयित्वा. पुस्तक १, पाठ २४, नि. ७ पदा.

‘ पराजेतुम् अन्म् ’-‘ अन्द्-येत्य भिन्ना वरोवरीच्चा ’ वा अर्वा चतुर्थ्यन्ता नाम भिन्ना
हुवन्त अन्त्य वाचस्योर त्वाच्चा उपसर्ग कल्प्य जाती. ‘ पराजयाव अन्म् ’ इति
धरोवर होईल.

‘ धिक्-निकार कर्मो ’ वा अध्यायाचा उपयोग बहुधा द्वितीयान्त नामावरोवर वरतात.
कर्णा कर्णो प्रथमा किंवा संबोधनरि योजलात. भिगर्थाः अनर्थवारिणः, धिक् मूर्ख.

‘ धर्मराजस्य सम्मता ’—‘ सम्मत-अभिमत ’ वा भूत धा विशेषणाच्या कर्तृपदाच्या षष्ठीत उपयोग करतात

प्रश्न

१ वाक्ये पुरीं करा —

- १ धर्म विन्तातुर अभवत् यत् _____ ।
- २ धर्मभीमौ अभिमन्ववे अनुज्ञाम् अयच्छताम् यत् _____ ।
- ३ अभिमन्यु एकाकी एव व्यूहे निबद्ध यत् _____ ।
- ४ अभिमन्वो पराजय शक्य अभवत् यत् _____ ।
- ५ अभिमन्यु रणाक्षणे मृत यत् _____ ।

२ आहूत, निवारिता, दर्शितम्, हत या शब्दाबद्द त्या त्या वाक्यांत वाक्याची रचना न बदलतां क्रियापदाचीं रूप योजा

३ व्यापादयन्, अलमत, प्रारभत या क्रियापदाबद्द त्या त्या वाक्यांत वर्मणि भू धा विशेषणें योजा

४ सत पष्ठा, धिक्, अलम् याचा उपयोग दर्शविणारी दोन दोन नवी वाक्ये लिहा

पाठ करा — युद्धमायोधन जन्य प्रघन प्रविदारणम् ।

मृधमास्वन्दन सङ्ख्य समीक साम्पराधिकम् ॥

अभ्यामर्दतामापातसङ्ग्रामाभ्यागमाहवा ।

समुदाय द्विय समयसमिश्कानिसमिधुध ॥

पाठ २

पार्थप्रतिज्ञा ।

अभिमन्युवधं श्रुत्वा धर्मप्रमुखाः सर्वे पाण्डववीराः शोकमग्ना
भूत्वावदन् ।

मातुलो यस्य गोविन्दः पिता यस्य धनञ्जयः ।

सोऽभिमन्युर्हतो युद्धे कालो हि दुरतिक्रमः ॥ इति ।

युधिष्ठिर आत्मानमेवानिन्दयतस्तेनैव तस्मै चक्रव्यूहं भेत्तुमनुशा
दत्ता । कथमहमर्जुनं सुभद्रां द्रौपदीमुत्तरां च सान्त्वयामीति तस्य
चित्तं व्याकुलमभवत् । अत्रान्तरे संशतकान् पराजित्य निवृत्तोऽर्जुनः
सर्वत्र स्तब्धतामपश्यत् । कृष्णकथितामभिमन्युवधस्य घातां श्रुत्वा
स परं विपादमगच्छत् । अर्जुनस्य शोकाघेगो यदा प्रदान्तस्तदा स
कथमापतितमिदमिति सर्वं वृत्तमपृच्छत् । तत्सर्वं कथयित्वा
जयद्रथ एवात्र मूलकारणमित्यसूचयद्युधिष्ठिरः । यतो व्यूहद्वारे
जयद्रथेन निरुद्धानां तेषामभिमन्युसाहाय्यार्थं गमनमशक्यं जातम् ।
एतच्छ्रुत्वा पार्थेन प्रतिज्ञातं यदि जयद्रथः कौरवपक्षं न त्यजेत्तर्हि
श्वः सूर्यास्तात्प्रारू स निहतो भवेन्मया । तथा च यथाप्रतिज्ञं स
मया न हन्येत तर्हि मयापि हृतभुक्प्रवेशः क्रियेतेति । एवं प्रतिज्ञां
कृत्वा सोऽभ्रामयत्स्वचापं गाण्डीयमितस्ततोऽधमञ्च स्वशङ्खं देव-
दत्तम् । स मोपणो नादः प्रसृतः सर्वत्र ।

इमां प्रतिज्ञां श्रुत्वा श्रीकृष्णोऽवदत् । हे पार्थ त्वया कोऽप्यविचारः
कृत इति मे भाति । यतो यद्देनां घातां दुर्योधनः थोप्यति तदा सर्वे
कौरवा जयद्रथरक्षणार्थं यथाशक्ति प्रयत्नान् करिष्यन्ति तव जीवितं
च मृषा नद्दृश्यतांति । कृष्णवचनं श्रुत्वा धीरसत्त्वोऽर्जुनोऽभाषत
का कथा कौरववीराणाम् । अहं तान् सर्वाङ्गितुं समर्थ इति । एवं
श्रीकृष्णाङ्गुनी तां रानिं नानयतां सुरेण । कौरववीरा अपि जयद्रथ-

रक्षणविचारमूढा नालभन्त निद्राम् । पाण्डववीरा कथमर्जुनः
प्रतिज्ञासागर यशस्वितया तरिष्यतीति चिन्तयोन्निद्रा आसन् ।

टीपा

‘मे भाति’—मला वाटें ‘भा-वाटें’ २ प प याचा उपयोग ज्याला वाटें त्याची चतुर्थी योजून करतात

‘श्रोष्यति करिष्यति, नक्ष्यति, तरिष्यति’—शु, कृ, नृ व तु यांची भविष्यवादी रूपे
‘प्रतिज्ञासागर—प्रतिज्ञा एव सागर’ प्रतिज्ञारूपी समुद्र’ हा कर्मभात्य समास गाढे प्रथम पद ज्याला उपमा धावयाची तो शब्द व द्वितीय पद ज्याची उपमा धावयाची तो शब्द यांना ‘उपमेवोपमान’ कर्मकरण म्हणतात ‘मुखमल विवसति’—मुखम् एव मालम् । अशा समासान् उपमानपदाला जर प्राधान्य दिले असेल तर दान पदानर्थे एव हा शब्द घालून विग्रह करतात

प्रश्न

- १ सुधिष्ठिरस्य चित्त किमर्थं व्याकुलमभवत् । पार्थेन किं प्रतिज्ञातम् । प्रतिज्ञां ध्रुत्वा श्रीकृष्ण मिमवदत् । पाण्डववीरा केन कारणेनोनिद्रा आसन् ।
 - २ विग्रहं कर्तुं नावं सागा —यथाप्रतिज्ञम् । यथाविधि । शोकमत्ता । कृष्णमधिता । द्रुतभुजप्रवेश ।
 - ३ पुढील वाक्यांत ल्यबन्त अव्यये योना —पाण्डववारा शोकमत्ता अभवत् वदथ । अर्जुनो गाण्डीवमधामयदधमघ स्वशङ्कम् । पुढील वाक्यांत ल्यबन्तावहल क्रियापदे योना —सशक्तान् परानित्या र्जुनो निवृत्त । प्रतिज्ञा ध्रुत्वा श्रीकृष्णोऽवदत् । सर्वं वृत्तान्तं कथयिष्या सुधिष्ठिरोऽमूच्यदिदम् ।
 - ४ भेतुम्, निरुद्ध, परित्यजेत्, जेतुम् हीं रूपे ओळखून यांचा नवान वाक्यांत उपयोग करा.
- पाठ करा —अग्निर्वैश्वानरो वह्निर्वीतिहोत्रो धनञ्जय ।
कृपीटयोनिर्ज्वलनो जागवेदासानूनपात् ॥
रोहिताशो वायुसस्य तिरावानानुपुण्णि ।
दिरम्परेता द्रुतभुजदहनो हव्यवाहन ॥

पाठ ३

प्रतिज्ञापूर्तिः ।

अर्जुनप्रतिज्ञां श्रुत्वा जयद्रथो दुर्योधनमवदत् । अहं स्वप्राणरक्षार्थं
स्वदेशं गच्छाम्यथवा मम रक्षणं युष्माभिरेव कर्तव्यमिति । तदा
दुर्योधनेन तस्मै रक्षणं प्रतिश्रुतम् । द्रोणाचार्योऽपि रक्षणार्थं प्रार्थितः ।
अर्जुनः श्रीकृष्णेन सह कौरवसेनासंमुखोऽतिष्ठत् । द्रोणाचार्येण
जयद्रथरक्षणार्थं शकटव्यूहो रचितो जयद्रथश्च सर्वेषां योधानां
पृष्ठतः स्थापितः । अर्जुनो देवदत्तमाध्नाय योजुं प्रारभत । द्रोण-
बुःशासनौ पराजित्य कौरवसेनाव्यूहं भित्तवान्तः प्रविष्टोऽर्जुनः ।
क्रमशः कौरववीरान् यमसदनं प्रेष्य यत्र जयद्रथः स्थितस्तत्र
प्रातोऽर्जुनः । तदा दुर्योधनप्रमुखा वीरा अर्जुनं सममेवाभ्यद्रवन् ।
तुमुलं घोरं चामवत्तद्युद्धम् ।

एवं युद्धे प्रवर्तमाने सूर्यास्तसमय आसन्नप्रायो जातः । अस्ताच-
लमवरोहन्तं सूर्यं दृष्ट्वा श्रीकृष्णोऽर्जुनमवदत् । त्वरस्य रेऽर्जुन ।
एतान् धनुर्धरानजित्वा जयद्रथं न पश्यसि । अहं तावदाच्छादयामि
मायया सूर्यधिम्बम् । तथा कृते जयद्रथः स्वयमेव बहिरागच्छति
त्वं च तं जहीति । एवमुक्त्वा श्रीकृष्णेन सर्वत्रान्धकारः कारितः ।
तं दृष्ट्वा सूर्यास्तः सज्जात इति कौरवा अमन्यन्त । पाण्डुघवीरा
अप्यर्जुनस्याग्निप्रवेश आशङ्क्यको जात इति विचार्य विपण्णा अभवन् ।
कथमर्जुन आत्मानमग्नी क्षेप्स्यति तद् द्रष्टुं जयद्रथस्तथाचान्ये
कौरववीरा पुरत आगताः । अर्जुनस्तेषु तथा बाणानक्षिपद्यथा सर्वे
घौरा जयद्रथमेकाकिनं विहाय पलायिताः । असिद्धेव क्षणे श्रीकृष्णे-
नान्धकारो निःसारितोऽर्जुनेन च जयद्रथे बाणः प्रक्षितः । तेन
बाणेन विद्धो जयद्रथः पञ्चत्वं गतः । एवं कृष्णसाहाय्येन तीर्णः
प्रतिज्ञासागरोऽर्जुनेन ।

‘प्रति, आ + धृ’—‘वचन देणे’ याचा उपयोग ज्याला वचन वाचयाचें त्याची चतुर्थी योजून करतात.

‘आप्तप्राय’—बहुतेक ‘वळ आला’ बहुताशी क्रिया घडली असा अर्थ दर्शविण्या करिता कर्मणि भू धा विशेषणाला ‘प्राय’ हा शब्द जोडतात

‘अदि—ठार कर’ हें इत् (२ प ५) धातूचें आशार्थी द्वि पु धकत्वचनी रूप आहे

प्रश्न

१ कृष्णेन का युक्ति कृता । कथमजुनेन प्रतिज्ञीत्तार्णा ।

२ ‘प्राय’ शब्दयुक्त कर्मणि धा विशेषणें पुढील वाक्यात योजा —

अजुनेन उत्तरथा सह अभिमन्या विवाह ——— । एषा दुर्वार्ता
 ——— नृपेण । कथाकारेण धृवाट्यान ——— आसीत् मथ्यरात्रे ।

३ ‘अ-अन्’ हा आगम जोडलेली त्यवन्त अव्ययें पुढील वाक्यात योजा —

प्राय प्रयत्न ——— नर धन न लभते । पित्रे ——— बाल
 बहिर गत । उद्यमस्य फल ——— नर सन्तुष्ट न भवति ।
 चक्रव्यूह ——— प्रवेश अशक्य ।

४ पुढाल वाक्यें पुरीं करा —

अभिमन्यु तथा शूर यथा ——— । कृष्ण तथा समयज्ञ
 यथा ——— । जयद्रथ अजुनस्य बाणे तथा विद्ध यथा ——— ।

५ प्रतिभुतम्, प्रार्थित, सचात, पिपण्णा हीं रूप ओळखून यातील धातूचीं प्र भूतकाळी वृ पुरुषी रूपें लिहा —

पाठ करा —अजुन फाट्गुनो पिण्णु निरीटा श्वेतवाहन ।

बीभत्सुर्विजयी कृष्ण सव्यसाचा धनञ्जय ॥

पाठ ४

भगीरथवरप्रदानम् ।

भगीरथस्तु राजपिंघामिको रघुनन्दन ।
 अनपत्यो महातेजाः प्रजाकामः स चाप्रजाः ॥ १ ॥
 मन्त्रिष्वधाय तद्राज्यं गङ्गाघतरणे रतः ।
 स तपो दीर्घमातिष्ठद्रौरुणं रघुनन्दन ॥ २ ॥
 तस्य धर्षसहस्राणि घोरे तपसि तिष्ठतः ।
 सुप्रीतो भगवान्प्रह्ला प्रजानां प्रभुरीश्वरः ॥ ३ ॥
 ततः सुरगणेः सार्धमुपगम्य पितामहः ।
 भगीरथं महात्मानं तप्यमानमथाग्रवीतु ॥ ४ ॥ (अथदत्)
 भगीरथ महामाग प्रीतस्तेऽहं जनेश्वर ।
 तपसा च सुतनेन धरं धर्य सुधत् ॥ ५ ॥
 तमुवाच महातेजाः सर्वलोकपितामहम् । (अथदत्)
 भगीरथो महाबाहुः पृताञ्जलिपुटः स्थितः ॥ ६ ॥
 यदि मे भगवान् प्रीतो यद्यस्ति तपसः फलम् ।
 सगरस्यात्मजाः सर्वे मत्तः सलिलमाप्नुयुः ॥ ७ ॥
 गङ्गायाः सलिलङ्घिन्ने मस्मन्येषां महात्मनाम् ।
 स्वर्गं गच्छेत्पुरतन्तं सर्वे ते प्रपितामहाः ॥ ८ ॥
 देया च सन्ततिर्देव नावसीदित् कुलं च नः ।
 इत्याहूणां कुले देव एव मेऽस्तु धरः परः ॥ ९ ॥
 उक्तवाक्यं च राजानं सर्वलोकपितामहः ।
 प्रत्युवाच शुभां धार्यां मधुरां मधुराक्षराम् ॥ १० ॥ (अथदत्)
 मनोरथो महानेव भगीरथ महारथ ।
 एषं भवतु भद्रं त इत्याहुः कुलधर्षेण ॥ ११ ॥

इयं हैमवती ज्येष्ठा गङ्गा हिमवतः सुता ।

ता धै धारयितुं राजञ्छिवो देवः प्रसाद्यताम् ॥ १२ ॥

गङ्गायाः पतनं धीर पृथिधी न सहिष्यते ।

तस्या धारयितारं च नान्यं पश्यामि शूलिनः ॥ १३ ॥

तमेवमुक्त्वा राजानं गङ्गां चाभाष्य लोरुकृत् ।

जगाम त्रिदिवं देवैः सर्वैः सह मरुद्गणैः ॥ १४ ॥ (अगच्छत्)

टीपा

सगराने ६०००० पुत्र पातलात दग्ध शाले होने त्याचा उद्धार करण्याकरितां गंगेला स्वर्गांतून पातलात नेण्यासाठीं भगीरथ राजानें तपश्चर्चा केली त्याला मरुद्देव प्रसन्न झाला व त्यानें त्याला काय कर दिला हें या श्लोकात सांगितलेलें आहे.

‘अनपत्य — न विष्टो अपत्य यस्य’ ‘अप्रजा — न विष्टो प्रजा यस्य सः’ अशा रीतीचे नामाला अ किंवा अन् जोडून नन् बहुव्रीहि समाप्त वर्णा वेतात

प्रश्न

१ भगीरथाला उद्देशून काय काय विशेषणें योजलेली आहेत ? त्याचा अर्थ स्पष्ट करा.

२ वरील श्लोकातील सति सप्तम्यन्त रचना दर्शवून त्याबद्दल ‘यदा तदा’ ही अव्यय योजून वाक्यें लिहा.

३ कांही विशेषणाची द्विरुक्ति झाली आहे. तीं दाखवा

४ ब्रह्मदेवाचवळ भगीरथानें काय मागणें केली तें स्वतःच्या शब्दात सस्पष्टमर्थें लिहा.

५ ब्रह्मदेवानें भगीरथाला शकर प्रसन्न झाला पाहिजे असें का सांगितले ?

६ समासाचा विग्रह करून नावें सांगा — महातेजा । गङ्गावतरणम् । महाबाहु । सलिलकृत्रे । महारमन् । मधुराक्षरा ।

पाठ करा — गङ्गा विष्णुपदी जहृततया सुरनिम्नगा ।

भागीरथी त्रिपथगा त्रिलोता भीष्मसूरणि ॥

पाठ ५

नमुचिकथा ।

निधसति स्म पुरा नमुचिर्नाम दानवसत्तमः । अहितायापि
 किञ्चिददेयं नासीद्दानप्रसक्तस्य तस्य । अर्थिप्रार्थना न कदापि
 विफलीकृता तेन । स दशवर्षसहस्राणि तपस्तप्त्वा विरिञ्चाहो-
 हाश्मकाष्टावध्यत्वं प्राप्नोत् । तेन विजित इन्द्रः स्वस्थानाच्चयुतो
 भूत्वा यत्रकुत्रापि गतः । पश्चाद्देवासुराणां सन्धिर्जातः कश्यपयैः
 प्रयत्नात् । अथ विश्रान्तवैरास्ते क्षीराम्भोर्निधिं मन्दराद्रिणामध्वन ।
 समुद्रमथनादुद्भूतेभ्यो रत्नेभ्यो नमुचिना शृहीत उर्ध्वैःश्रवा हयः ।
 मन्थपर्यन्ते लब्धममृतं हतं त्रिदशैः । अतः पुनः सुरासुराणां
 वैरमजायत । देवासुररणे यो योऽसुरो हतस्तं तमाघ्रायोच्चैःश्रवा
 अजीवयत् । अतो दानयानजेयान्द्रुप्या घृहस्पतिः शक्रमयदत् ।

एकस्तथात्रोपायोऽस्ति तं कुरुष्वविलम्बितम् ।

स्वयं याचस्व गत्वा तं नमुचिं तं हयोत्तमम् ॥ इति ।

अतो महेन्द्रस्त्रिदशैः सह नमुचिं गत्वा हयोत्तममयाचत । विर-
 मर्जिता दानृत्वकीर्तिर्मया रक्षणीया यासवश्चार्था विफलमनोरथो
 न कर्तव्य इति भत्या स नमुचिरिन्द्रायोच्चैःश्रवसमयच्छत् । यावत्ते-
 नाभ्यो दत्तस्तावदेव शक्रेण वज्रन्यस्तेन गाङ्गेन फेनेन लोहाश्मकाष्टै-
 रवभ्यः स हतः । एतदृष्ट्वा तस्य शोकार्ता माता दनुस्तपोवला-
 दैच्छत् । अयमेव नमुचिः पुनर्मे पुत्रत्वमाप्नुयादिति । एवं स एव
 नमुचिः पुनः सर्वदेवानामजेयः प्रलौ नाम दनुतनयोऽभवत् । सोऽपि
 तपस्तप्त्वा प्राणैरप्यर्थिनस्तोपयन्शतकृत्व इन्द्रमजयत् । अतो देवाः
 सम्मन्त्र्य तमुपत्य तस्य देहमयाचन्त । स प्रवळ आत्मनो देहं
 तेभ्योऽप्यच्छत् । स प्रवळदानयो देवैः स्रग्दशः कृतः पुनः प्रसाल-
 पपुषा जातो लोके ।

टीपा

‘ यो य -त तम्—जी ओ-त्यान् त्वात् ’ यद् व तद् ही सर्वनामं दोनदा योत्रिही श्पणे
असा अर्थ होतो

‘ विश्रान्तवैर — विश्रान्त वैर येषाम् ते ’ हा बहुव्रीहि समास आहे हा समास विशेषणाल्पक
अणुन अन्वय पद नाम आहे समासा रा अर्थ दोग्ही शब्दात पुरा होत नवून सर्व समासाच्या
अर्थाचा सन्ध कृतीव नामाशी आहे

प्रश्न

१ पुढील शब्दांच्या अर्थाने वरील गोष्टीतील शब्द लिहा —
दानशील, याचक, विधि, भ्रष्ट, देवै शीघ्रम्, इन्द्र ।

२ समासाचा विग्रह करून नाव सागा —
अधिप्रार्थना, देवासुराणाम्, वज्रन्यस्तेन, लोहारमसृष्टे, शौकती ।

३ रिक्काम्या जागी समास थोडा — हत सन्धि है ते — (सुराभुवा) ।
हतम् अमृत है ते (सुरा) । दत्त देह येन स (प्रबल) । विफल
मतोरथ अस्य स — (इन्द्र) ।

४ वाक्यें पुरी करा — यद्यपि नमुचिना अथ दत्त तथापि — ।
प्रत्यण प्रसादात् — । इन्द्र नमुचिं गज्जेन फेजेन अहन्
यत — । अत सुरै अमृत हतम् अत — ।

पाठ करा — असुरा दैत्यदैतेयदनु तैन्द्रारिदानवा ।
शुक्रशिष्या दितिपुता पूर्वदेवा सुरद्विष ॥

पाठ ६

स्वजातिर्दुरतिप्रमा ।

कसिन्नपि तपोवने शालङ्कायतो नाम तपोधनो जाहर्षी भ्रानार्थ
गतः । तस्य च सूर्योपासना कुर्वतः काचिन्मूपिका श्येनेन गृहीता ।
तादृशीं तां दृष्ट्वा करुणाद्रंद्दयः स मुनिमुञ्च मुञ्चेति कुर्वाण-

स्तास्मिन्पापाणखण्डं प्राक्षिपत् । पापाणखण्डेन प्रहृतः स भूमौ पतित-
स्तन्मुखाच्च भ्रष्टा सा मूपिका । सा भयत्रस्ता कर्तव्यमजानती रक्ष
रक्षेति जल्पन्ती मुनिचरणान्तिकमुपाविशत् । चेतनां लब्ध्वा श्येनो
मुनिमग्रवीत् । भो मुने न युक्तमनुष्ठितं भवता यद्दहं पापाणेन
ताडितः । अपि तवाघर्माद्भयं न विद्यते । तत्समर्पयेमां मूपिकां म
इति । मुनिरवदत् । नाहं तुभ्यमिमां यच्छामि यतो रक्षणीयाः
प्राणिनां प्राणा इति नीतिः । गच्छ त्वं स्वमार्गेण इति । अथ गते
श्येने मूपिका तं मुनिमवदत् । स्वाश्रमं नयतु मां भवान् । नो
चेदन्यो दुष्टपक्षी मां व्यापादयेदिति ।

इदं वचनं श्रुत्वा स मुनिः स्यहस्तेन मूपिकानयनमयुक्तं हास्यास्पदं
चेति मत्वा तां च कन्यकां कृत्वा तपःप्रभावात्स्वाश्रममनयत् ।
गच्छता कालेन सा कन्या यौवनोन्मुखी जाता । अतोऽस्या धिवाहः
कार्यं इति विचिन्त्य तेन सूर्यो मेघो वायुः पर्वतश्च क्रमेणाहूताः ।
किन्तु नैकोऽपि तेषां तस्यै पतित्वेऽरोचत । अतो मूपकमाहूय स तं
तस्या अदर्शयत् । सापि तं दृष्ट्वा स्वजातीयोऽयं साधुतमो घरो
भवतीति मत्वा मुनिमवदत् । तात मां मूपिकां कृत्वास्मै मूपकाय
प्रयच्छ येन स्वजातिविहितं गृहस्थधर्ममनुभवामीति । तच्छ्रुत्वा
स्त्रीधर्मविचक्षणैः तेन सा मूपिकाभावमापादिता तस्मै च मूपकाय
प्रयत्ता ।

सूर्यं भर्तारमुत्सृज्य पर्जन्यं मास्तं गिरिम् ।

स्वजातिं मूपिका प्राप्ता स्वजातिर्द्वरतिप्रमा ॥

टीपा

‘ अघर्माः भयम् ’ भीतिवाचकं शब्दं व्याची भीति वाद्यते एवाची पंचमी योगून योजगत.

‘ मावम् व्यापादय-भोनेन परिणाम्य ’—सिक्कीपल मेघे.

‘ साधुतमः—सर्वान् चांगला ’—विशेषणाना एव प्रत्यय ओडला म्हणजे सर्वांग वेध लसा
अर्थ होणे.

‘ गच्छता कालेन—दिवस चालले कालाना ’

प्रश्न

- १ किमर्थं श्येनो मुनिना ताडितः ? मुनिना श्येनाय मूषिका किं न प्रत्यार्पिता ? किमर्थं मूषिका कन्यकाभावमापादिता मुनिना ? केन कारणेन मूषक एव कन्यकया वरो वृतः ?
- २ वरील गोष्टीनील सत पष्टी व सति सप्तमी दर्शक-वाक्याशाबद्दल गीण वाक्ये योजा.
- ३ रूपे ओळखा व त्याचा अर्थ सागा-अजानती, कुर्वाण, लब्धा, समर्पय, विचिन्त्य, आहूता, दर्शित, व्यापादयेन् ।
- ४ लिप्, षच्, अपत्य व भावमापादय याचा संश्लुत वाक्यांत उपयोग करा. पाठ करा — १ उन्दुर्मुषिकोऽप्यामुर्गिरिका बालमूषिका ।
२ धवः पतिः प्रियो भर्ता ।
३ तण्ण्वी तापसः पारिकाङ्क्षी वाचंयमो मुनिः ।

पाठ ७

पञ्चवटीनिवासाश्रमः ।

श्रीरामो लक्ष्मणं वदतिः—

- आगताः स्म यथोद्दिष्टममुं देशं महर्षिणा ।
अयं पञ्चवटीदेशः सौम्यः पुष्पितपादपः ॥ १ ॥
सर्वतश्चार्यतां दृष्टिः कानने निपुणो ह्यसि ।
आश्रमः कतरस्मिन्नो देशे भवति सम्मतः ॥ २ ॥
वनरामण्यकं यत्र जलरामण्यकं तथा ।
सन्निवृष्टं च यत्र स्यात्समित्युण्यकुशोदकम् ॥ ३ ॥
रमते यत्र वैदेही त्वमहं चैव लक्ष्मण ।
तादृशो दृश्यतां देशः सन्निवृष्टजलाशयः ॥ ४ ॥

स्तस्मिन्पापाणखण्डं प्राक्षिपत् । पापाणखण्डेन प्रवृत्तः स भूमौ पतित-
स्तन्मुखाद्य भ्रष्टा सा भूपिका । सा भयत्रस्ता कर्तव्यमजानता रक्ष
रक्षेति जल्पन्ती मुनिचरणान्तिकमुपाविशत् । चेतनां लब्ध्वा श्येनो
मुनिमप्रवीत् । भो मुने न युक्तमनुष्ठितं भयता यदहं पापाणैः
ताडितः । अपि तवाघर्माद्भयं न विद्यते । तत्समर्पयेमां भूपिकां प्र
इति । मुनिरयदत् । नाहं तुभ्यमिमां यच्छामि यतो रक्षणीयाः
प्राणिनां प्राणा इति नोतिः । गच्छ त्वं स्वमार्गेण इति । अयं गते
श्येने भूपिका तं मुनिमवदत् । स्वाधर्मं नयतु मां भवान् । तो
चेदन्यो दुष्टपक्षी मां व्यापादयेदिति ।

इदं वचनं श्रुत्वा स मुनिः स्वहस्तेन भूपिकानयनप्रयुक्तं हास्यास्पदं
चेति मत्वा तां च कन्यकां कृत्वा तपःप्रभावात्स्वाधर्ममनयत् ।
गच्छता कालेन सा कन्या दीयनोन्मुखी जाता । अतोऽस्या त्रिवाह-
कार्यं इति विधिन्त्य तेन सूर्यो मेघो वायुः पर्यतश्च क्रमेणाहूताः ।
किन्तु नैकोऽपि तेषां तस्यै पतित्वेऽरोचत । अतो भूपिकमाहूय स तं
तस्या अदर्शयत् । सापि तं दृष्ट्वा स्वजातीयोऽयं साधुतमो वरो
भवतीति मत्वा मुनिमवदत् । ततः मां भूपिकां कृत्वास्मै भूपिकाय
प्रयच्छ येन स्वजातिविहितं ऋहस्वधर्ममनुभवामीति । तच्छ्रुत्वा
स्वधर्मविचक्षणैः तेन सा भूपिकाभावमापादिता तस्मै च भूपिकाय
प्रदत्ता ।

सूर्यं भर्तारमुत्सृज्य पर्जन्यं मारुतं गिरिम् ।

स्वजातिं भूपिकां प्राप्ता स्वजातिर्दुरतिक्रमा ॥

टीपा

- ‘ भवर्मात् भवन् ’ भीतिवाचक इत्यत्र क्वाचो भीति बाले लाचो पचयी मोक्षून योक्तव्य-
‘ मावम् आपादय-कोवेन परिणामय ’—रिपतीशत नेगे,
‘ साधुतम-सर्वैत चागला ’—विश्लेषणान्ता तम प्रत्यय जोडटा न्पणत्र सर्वोत्त श्रेष्ठ असा
अर्थ दीयो,
‘ गच्छता कालेन—दिक्कन बालेले असकणना ’

३ ' रामो लक्ष्मणे वात्सल्येन व्यवहरत् ' इति का' श्लोकपङ्क्तयो दर्शयन्ति ।
 ४ समास सोडबून नांवे सागाः—यथोद्दिष्टम् । पुष्पितपादपः । पद्मशोभिता ।
 मयूरनादिता । बहुफलः (देशः) ।

पाठ करा.—अटव्यरण्यं विपिनं गहनं काननं वनम् ।

पाठ ८

वज्रनिर्मितिः ।

वसन्ति स्म पुरा कृतयुगे घोरा युद्धदुर्मदाः कालकेया इति
 विख्याता राक्षसाः । वृत्रो नाम प्रयलोऽसुरस्तेषां नायकः । तं
 समाश्रित्य नानाप्रहरणोद्यतास्ते दानवा महेन्द्रप्रमुखान्सुरानभ्यधा-
 वन्नर्तावाहुन्वंश्च । महायत्नं कुर्याणा अपि त्रिदशा नाशक्नुवन्वृत्रं
 हन्तुम् । अतः पुरन्दरं पुरस्कृत्य ते सर्वं उपातिष्ठन् ब्रह्माणम् । ते
 तस्मै चतुराननाय स्वभयकारणमख्यन्नात्मानं च सङ्कटान्मोचयितुं
 तं प्रार्थयन्त । ततः कृताञ्जलीस्तान्सर्वान् परमेष्ठ्यवदत् । कथयामि
 खलु व उपायं वृत्रं हन्तुम् । महानुदारधीर्दधीचो नाम विख्यात
 ऋषिर्वर्तते । तं गत्वा यूयं तं वरं वनुध्वम् । स धर्मात्मा सुप्रीतेना-
 न्तरात्मना वरं वृणीध्वमिति श्रूयात् । ततो जयाकाङ्क्षिभिर्युष्माभि-
 रेवं वक्तव्यं यत् त्रैलोक्यस्य हिताय स्वान्यस्थीनि दीयन्तामिति ।
 युष्मत्प्रार्थनां श्रुत्वा स्वशरीरमुत्सृज्य स घोऽस्थीनि दास्यति । तस्या-
 स्थिभिर्महाघोरं भौमनिःस्वनं वज्रं निर्मायतामिति भ्यष्टारं प्रार्थय-
 ध्वम् । तेन वज्रेण युक्तः शतक्रतुर्वृत्रं हनिष्यतीति ।

एवमुक्तास्ते देवा पितामहमामन्त्र्य शक्रपुरःसराः शीघ्रमयुर्दधी-
 चाश्रमम् । स आश्रमो नानाद्रुमलताघृतः सरस्वत्याः परे पारे
 स्थितः । तस्मिन्नाश्रमे दिवाकरसमश्रुतिं दधीचमपश्यंस्ते देवाः ।

स तं रुचिरमाक्रम्य देशमाश्रमकर्मणि ।
 हस्तं गृहीत्वा हस्तेन रामः सौमित्रिमग्रवीत् ॥ ५ ॥
 अयं देशः समः श्रामान्पुष्पितैस्तरुभिर्वृतः ।
 इहाश्रमपदं सौम्य यथावत्कर्तुमर्हसि ॥ ६ ॥
 इयमादित्यसङ्काशैः पद्भैः सुरमिगन्धिभिः ।
 लदूरे दृश्यते रम्या पद्मिनी पद्मशोभिता ॥ ७ ॥
 हंसकारण्डवातीर्णा चक्रवाजोपशोभिता ।
 इयं गोदावरी रम्या पुष्पितैस्तरुभिर्वृता ॥ ८ ॥
 मयूरनादिता रम्याः प्रांशवो बहुकन्दराः ।
 दृश्यन्ते गिरयः सौम्य फुल्लैस्तरुभिरावृताः ॥ ९ ॥
 पद्ममुकस्तु रामेण लक्ष्मणः परवीरहा ।
 अचिरेणाश्रमं भ्रातृद्वयकार सुमहाबलः ॥ १० ॥ (अकरोत्)
 रामो दृष्ट्वा कृतं सौम्यमाश्रमं सह सीतया ।
 तस्मिन्देसे बहुफले न्यवसत्समुदं सुखी ॥ ११ ॥
 कञ्चित्कालं स धर्मात्मा सीतया लक्ष्मणेन च ।
 अन्यास्यमानो न्यवसत्स्वर्गलोकं यथामरः ॥ १२ ॥

टीपा

'समिपुष्पितुसोदम्—समिपः पुष्पाणि वृत्ता करक च श्लेषो समाहार,' या समा-
 हारो समाहार इन्द्र अर्धे मृगं ज्ञ, हा समास दोन अथवा अधिक शब्दांचा संयुक्तपदात्मक
 अर्थाने त्तु पदवचनी स्वस्वप्न सीमला अज्ञो.

'परवीरहा'—परोषा वीरान् इति स परवीरहा (परवीरहन्). हा समास उपपद होय,
 कारण यातील श्लेषदोष पद 'हन्' हें पद समासाच्या श्लेषाच येऊ शकते. मात्र समासाचें
 दुसरें रूप 'पवीरहा' असेहि होईल.

प्रश्न

- १ आश्रमरचनायै कीदृश स्थलमावश्यकं तद्विस्तरेण वर्णयत ।
- २ गोदावरी गिरय पद्मिनी च कै वैश्वस्तुभिरसौमन्त तत्कथयत ।

पाठ ९

पतिव्रताप्रभावः ।

—

अथैकदा राजा भोजी धारानगर एकाकी विचरन् कस्यचिद्
विप्रवरस्य गृहं गत्वा तत्र काञ्चन पतिव्रतां स्वाङ्के शयानं भर्तार-
मुद्बहन्तामपश्यत् । ततस्तस्याः शिशुः सुतोत्थितो ज्यालायाः समीप-
मगच्छत् । इयं च पतिव्रता स्वपतेर्निद्रामङ्गो मा भवत्विति मत्वा
घ्नौ पतन्तं शिशुं न न्यवारयत् । राजा चाश्चर्यमालोक्य विस्मितः
स्थितः । ततः सा पतिपरायणा वैश्वानरं प्रार्थयत् । यज्ञेश्वर
त्वं सर्वकर्मसाक्षी सर्वधर्माज्ञानासि । मामपि शिशुं प्रहीतुमक्षमां
जानासि । अतो मदीयशिशुमनुगृह्य त्वं तं मा दहेति । ततः
शिशुर्यज्ञेश्वरं प्रविश्यार्धघटिकापर्यन्तं तत्रैवातिष्ठत् । ततो नारोदीत्
प्रसन्नमुखः शिशुः । सा च ध्यानपरातिष्ठत् । ततो यदृच्छया
समुत्थिते भर्तारि सा क्षटिति शिशुमुदधरत् । तं च परमधर्ममालोक्य
विस्मयाविष्टो नृपतिराह । अहो मम समं भाग्यं कस्यास्ति यदीदृश्यः
पुण्यस्त्रियोऽपि मन्त्रगरे घसन्तीति । ततः प्रातः सभामागत्य
सिंहासन उपविष्टो राजा फालिदासं प्राह । सुकवे महदाश्चर्यं मया
पूर्वेण रात्रौ दृष्टमस्तीत्युक्त्वा स राजा पठति 'हुताशनश्चन्दन-
पङ्कशातलः' इति ।

कालिदासस्ततश्चरणत्रयं क्षटिति पठति ।

सुतं पतन्तं प्रसमीक्ष्य पावके न बोधयामास पतिं पतिव्रता ।

तदाभवत्तत्पतिभक्तिगौरवाद्हुताशनश्चन्दनपङ्कशातलः ॥

इति कालिदासेन कृतं श्लोकं श्रुत्वा राजा भोजस्तमस्तवीत्यारि-
तोपिकदानेन च सममानयत् तम् ।

तस्य पादावभिवाच परमेष्ठिनोक्तं धरं ते तमयन्वत । तदा परमप्रीतः
स दधीचो देवानव्रवीत् । करोम्यहं यद्धो हितं स्यात्तथा चात्मनो
देहमप्युत्सृजामीति । एवमुक्तवा स यशी स्वप्राणान्सहसैवाजहात् ।
तदा तस्य परासोरस्थानि गृहीत्वा ते यथोपदेशं त्वष्टारमायन् । तेषां
कार्यं ज्ञात्वा त्वष्टोभ्ररूपं धोरं वज्रं कृत्वा शक्रमेवमवदत् ।

अनेन वज्रप्रचरेण देव भस्मीकुरुष्वथाय सुरारिमुग्रम् ।
ततो हतारिः सगणः सुखं वै प्रदाधि कृत्स्नं त्रिदिव्यं दिविष्टः ॥

टीपा

‘स्था (२ प प) — सागणै ’ ज्योला सागावयाने त्याची चतुर्थी योक्तात

‘भस्मीकृ—भस्म करणे (भस्म + कृ) ’ वाहो शब्दाना ‘कृ व मू’ याची रूपे जोड
साठ व हा १ वेदी भागील शब्दाच्या उज्वल ‘व्’ या लोप वरून उपान्त ‘अ’ चा ‘ई’
वरतात यास ‘चि’ रूपे म्दणाल या रूपाचा अर्थ मूळ शब्दाने दर्शविलेली स्थिती पाह
त्याने तशी मजून मागाहून तशी होणे किंवा वरणे असा होतो

प्रश्न

- १ इन्द्रो वृत्रवधरूपा स्वयमेव कथयतीति निचिन्त्य वर्णयत् ।
- २ सवता स्वान्यस्थीनि दीयन्ताम् । यूयं दधीच वर वनुष्वम् । दानवा
पुरानदुन्वन् । या वावयचि प्रयोग बदला
- ३ समाजित्य, पुरसृष्टय, उत्सृज्य, आमन्व्य हीं रूप वाय आहेत हे सांगून
त्यातील धातूचीं उपसर्गसहित प्रथमभूतकाळी वृ, पु एकपचीं रूपे
वाच्यात योजा.
- ४ मईन्द्रप्रमुखा (दिता), चतुरानन (ध्रुवा), भीमनि स्तन (वज्र),
उग्ररूप (वज्र) या समासाचा विग्रह करून नावे सांगा
- ५ दधीच व नमुचि यांच्यामध्ये वशातळ्ये साम्य होतें तें योडक्यात लिहून
स्वभाव हा पुल्लिङ्ग अवयवा जातावर अवलंबून असतो की वाय तें सांगा.
- पाठ कर — हादिनी वज्रमष्ट्री त्यात्कुलिश भिदुर पवि ।
शतस्रोति स्वह धवो दम्भोलिरशनद्वयोः ॥

ज्येष्ठस्तस्य महाबाहुः पुत्रः प्रियकरः प्रभुः ।
 पितुर्निदेशान्निष्क्रान्तः प्रविष्टो दण्डकायनम् ॥ २ ॥
 लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा सीतया चापि भार्यया ।
 रामो नाम महातेजा धर्म्यं पन्थानमाश्रितः ॥ ३ ॥
 तस्य भार्या वने नष्टा सीता पतिपरायणा ।
 वैदेहस्य सुता राशो जनरुस्य महात्मनः ॥ ४ ॥
 स मार्गयन् प्रियां भार्यां राजपुत्रः सहानुजः ।
 ऋष्यमूकमनुप्रातः सुग्रीवेण समागतः ॥ ५ ॥
 तस्य तेन प्रतिज्ञातं सीतायाः परिमार्गणम् ।
 सुग्रीवस्यापि रामेण हरिराज्यं निवेदितम् ॥ ६ ॥
 ततस्तेन मृधे हत्या राजपुत्रेण बालिनम् ।
 सुग्रीवः स्थापितो राज्ये हर्यृक्षाणां गणेश्वरः ॥ ७ ॥
 अहं सुग्रीवसन्देशादिह प्रातस्तवालयम् ।
 राक्षसेन्द्र हरीशस्त्वां भ्राता कुशलमब्रवीत् ॥ ८ ॥
 भ्रातुः शृणु समादेशं सुग्रीवस्य महात्मनः ।
 धर्मार्थोपहितं धायमिह चामुत्र च क्षमम् ॥ ९ ॥
 अहं तु हनुमान्नाम भारतस्यौरसः सुतः ।
 सीतायास्तु कृते तूर्णं शतयोजनमायतम् ॥ १० ॥
 समुद्रं लहयित्वैव तां दिदृक्षुरिहागतः ।
 भ्रमता च मया दृष्टा गृहे ते जनकात्मजा ॥ ११ ॥
 तद्भवान् दृष्टधर्मार्थस्तपःकृतपरिग्रहः ।
 परदारान् महाप्राज्ञ नोपरोद्धुं त्वमर्हसि ॥ १२ ॥
 न चास्ति त्रिषु लोकेषु राजन् विद्येत कश्चन ।
 राघवस्य व्यर्त्तिकं यः कृत्या सुखमवाप्नुयात् ॥ १३ ॥
 देवाश्च दैत्याश्च निशाचरेन्द्र गन्धर्वविद्याधरनागयक्षाः ।
 रामस्य लोकत्रयनायकस्य स्यातुं न शक्ताः समरेषु सर्वे ॥ १४ ॥

टीपा

‘सुपोथित—अथौ सुम पश्चात्तुलिका—शौगल उटलेन’—कर्मभारत समास दोन कर्मणि मृत धातु विनापणे पक्व जोडून हा समास करतात. यातील पहिले भाग वि पूर्वाची क्रिया दर्शवितो व दुसरे नंतरची क्रिया दर्शवितो.

‘विपर—विभु वर’ वर शब्द ‘श्रेष्ठ’ या अर्थी नामाना गोळ्याचा प्रयास आहे व तो समास सामीप्यरूप होतो.

‘साम्ब्यापूर्ति’—कविनेच्या एता नरणाळा जुळेक असा दुसरा चरण लागून कविता पुरी करणे याला साम्ब्यापूर्ति असे म्हणतात. या पाठातील शब्दांचा श्लोक एसा आहे

प्रश्न

- १ वरील गोष्टीतील वर्तमानकालवाचक धातुसहित विशेषणे ओळखून त्याचा उपयोग स्पष्ट करा.
- २ पतिव्रताप्रभावमुद्दिस्य कामप्यन्या कथा सद्क्षेपेण लिखत ।
- ३ अन्त्य पद ‘वर’ असणारे समास पुढाल नामापुढ रिकाम्या जागी लिहा —
नल _____ । अजुन _____ । इन्द्र _____ ।
गङ्गा _____ । हिमालय _____ ।
- ४ पुढाल समासाचा विग्रह करून नावे सागा —
विष्मनाविष्ट, पुण्यक्षिय, प्रसन्नमुखा, निम्नशब्द, चन्दनपङ्कशीतल ।
पाठ करा — १ यज्ञ सर्वोऽप्यये याग सप्ततन्तुर्मया कृतु ।
२ पुरन्ध्री मुचारन्ना तु सता साध्वी पतिव्रता ।

पाठ १०

मारुते रावणं प्रत्युपदेशः ।

राजा दशरथो नाम रथकुञ्जरवाग्निमान् ।

पितेच बन्धुलोऽस्य सुरेश्वरस्तमद्युतिः ॥ १ ॥

पाठ ११

मूर्खभृत्यस्य ।

आसीत्पुरा महाधनो नाम घणिव्यसुग्रामे । स विविधानि घस्तूनि
 विक्रयार्थमानेतुं ग्रामान्तरं गतः । तेन सह गतो भृत्यस्तस्य साहा-
 य्यार्थमुपृष्ट्य वस्त्रभारं बोधुम् । ग्रामं गत्वा सोऽक्रीणाद्बहूनि वस्त्राणि ।
 तानि वस्त्राणि चर्मावृतासु पेटासु स्थापयित्वा ताश्चोपृष्ट्ये निधायोभौ
 तौ प्रातिष्ठेतां स्वनगरम् । मार्गमध्ये स करभोऽवसन्नोऽभवद्गुरुणा
 भारेण । अतः स घणिवभृत्यमवदद्यावदहं कञ्चिदन्यमुष्टमानयामि
 तावत्त्वमत्रावहितो भव । वर्षति पर्जन्ये यथाभ्यो वस्त्रपेटास्वेतासु
 चर्मापि न स्पृशेत्तथा त्वया कर्तव्यमिति । करभान्तरं क्रेतुं गते
 तस्मिन्घणिजि प्रारभन्त मेघा वर्षितुम् । अतः स्वामिवचनं भृत्येन
 सर्वभावेनानुष्ठातव्यमिति मनसि कृत्वा स आज्ञाधारको भृत्यः
 सत्वरं पेटाभ्यो वस्त्राण्याकृष्य तैः स ताश्चर्मावृताः पेटाः समा-
 चृणोच्चथा पर्जन्यधारिणा तानि चर्माणि न नश्येयुः ।

यावत्स उप्रं क्रीत्वा प्रत्यागतस्तावत्तेन सर्वाण्यात्मनो बहुमूल्यानि
 वस्त्राणि जलह्लिङ्गानि दृष्टानि । अतः क्रुद्धतां गतः स घणिवतमपृच्छ-
 तारस्वेरण । किमेतत्कृतं त्वया । वस्त्रनाशं स्थिरचित्तेन पश्यन् कथं न
 लज्जसे त्वमिति । मैवं मन्यतां स्वामी । मया तु भवन्निदेशो यथाक्षर-
 मनुष्ठितः । वर्षजलाच्चर्मवेष्टितानां पेटानां रक्षणं कार्यमिति भवता
 कथितम् । न च तदन्तःस्थितानां वस्त्राणाम् । अतो मया तत्सम्यगेव
 कृतं न वेति पश्यतु स्वामी । एतत्तस्य मूर्खस्य वचनं श्रुत्वा
 स्वदैवं निन्दंस्तानि वस्त्राणि पुनरपि पेटिकासु स्थापयित्वा ताश्च
 करभपृष्ठ आरोप्य स्वगृहं प्रतिनिवृत्तः । अतः खल्विदमुच्यते ।

एवमज्ञातहृदया मूर्खा कृत्वा विपर्ययम् ।

उपहास्याः परेषां च शोच्याः स्वेषां भवन्ति च ॥

ब्रह्मा स्वयम्भूधत्तुराननो वा रुद्रस्त्रिनेत्रस्त्रिपुरान्तको वा ।
इन्द्रो महेन्द्रः सुरनायको वा भ्रातुं न शक्ता युधि रामवध्वम् १५

टीपा

‘धर्म्यः—धर्मोदनपेतः’ धर्म, धर्म व न्याय यांना ‘न सोऽप्येता’ या अर्था ‘व’ हा प्रत्यय लावून विशेषण केला जाणाल. असे—अर्थ्ये, न्याय्य.

‘बन्धुलीकः—बन्धुनाः—वा-स्वा-चा शब्द’ ‘लोक व जल’ हे शब्द समासाच्या शेवटी आले असल्या प्रथम पदाने दर्शविलेल्या गोष्टींचा समूह असा अर्थ होतो. असे, राजलोकः, तपस्विलोकः—जनः .

प्रश्न

- १ सीताहरणपर्यन्त सकला भीरामकथा सङ्क्षेपेण गदाहपेण बर्णयत ।
- २ हनुमानन्तिमेन श्लोकेन रावणं किं सूचयति ? तमर्थं के शब्दा दर्शयन्ति ?
- ३ १५ व्या श्लोकात काय विशिष्ट गोष्ट दिसते ?
- ४ हरिराज्यम्, महानहुः, पतिपरायणा, हर्षुक्षा- याचा विग्रह करून नावे सागा.
- ५ पुढील शब्दाबद्दल समास योजाः—पितुः निदेशः । प्रिया भार्या । सीतायाः परिमार्गणम् । त्रिषु लोकेषु । धर्म्यः पन्थाः ।
- ६ ‘पविन्’ शब्दाची सर्वे रूपे लिहा.
- पाठ कराः—रामुञ्जोच्चिरनूपार. पारावारः सन्निपतिः ।
उदन्वानुदाधिः सिन्धुः सरस्वान् सागरोऽर्षवः ।
रत्नाकरे जलनिधिर्नाद.पतिरपापतिः ॥

पाठ ११

मूर्खभृत्यस्य ।

आसीत्पुरा महाधनो नाम घणिग्वसुग्रामे । स विविधानि यस्तूनि
विक्रयार्थमानेतुं ग्रामान्तरं गतः । तेन सह गतो भृत्यस्तस्य साहा-
य्यार्थमुष्टश्च घखभारं बोद्धुम् । ग्रामं गत्वा सोऽक्रीणाद्बहूनि घखाणि ।
तानि घखाणि चर्मावृतासु पेटासु स्थापयित्वा ताश्चोष्टृष्टं निधायोर्भा-
तौ प्रातिष्ठेतां स्वनगरम् । मार्गमध्ये स करभोऽवसन्नोऽभवद्गुणा-
भारेण । अतः स घणिभृत्यमवदद्यावद्दहं कश्चिदन्यमुष्टमानयामि
तावत्त्वमप्राचहितो भव । वर्षति पर्जन्ये यथाभो घखपेटास्येतासु
चर्मापि न स्पृशेत्तथा त्वया कर्तव्यमिति । करभान्तरं क्रेतुं गते
तस्मिन्वणिजि प्रारभन्त मेघा वर्षितुम् । अतः स्वामिवचनं भृत्येन
सर्वभावेनानुष्ठातव्यमिति मनसि कृत्वा स आज्ञाधारको भृत्यः
सत्वरं पेटाभ्यो घखाण्याकृष्य तैः स ताश्चर्मावृताः पेटाः समा-
वृणोत्तथा पर्जन्यवारिणा तानि चर्माणि न नश्येयुः ।

यावत्स उष्टं क्रीत्वा प्रत्यागतस्तावत्तेन सर्वाण्यात्मनो बहुमूल्यानि
घखाणि जलहिनानि दृष्टानि । अतः क्रुद्धतां भतः स घणिवतमपृच्छ-
त्तारस्वेरण । किमेतत्कृतं त्वया । घखनाशं स्थिरचित्तेन पश्यन् कथं न
लज्जसे त्वमिति । मैवं मन्यतां स्वामी । मया तु भवद्भिदेशो यथाक्षर-
मनुष्ठितः । वर्षजलाच्चर्मवेष्टितानां पेटानां रक्षणं कार्यमिति भवता
कथितम् । न च तदन्तःस्थितानां घखाणाम् । अतो मया तत्सम्यगेव
कृतं न वेति पश्यतु स्वामी । एतत्तस्य मूर्खस्य वचनं श्रुत्वा
स्वदैवं निन्दंस्तानि घखाणि पुनरपि पेटिकासु स्थापयित्वा ताश्च
करभपृष्ठ आरोप्य स्वगृहं प्रतिनिवृत्तः । अतः खल्विदमुच्यते ।

एवमज्ञातहृदया मूर्खा कृत्वा विपर्ययम् ।

उपहास्याः परेषां च शोच्याः स्वेषां भवन्ति च ॥

'स्वजनैर्विभोत'—विभोगवान् शब्दावरोधे व्याख्यातान् विभोगं दर्शयन्वाकां अस्ते
स्या कर्त्तव्या शब्दाची कृतीवा योज्यात

'सतस्य'—शस् श्वा परस्मैपदां वाहे आत्मनेपदी रूप क्पत्तशब्दक समन्वां

'तु' हे अन्वय श्वा किंवा तर्क दर्शयिणारं वाहे

प्रश्न

- १ रामस्य शोक कै के कारणैर्बोधित ?
 - २ सीतामुद्दिश्य कानि विशेषणानि रामेण प्रयुक्तानि सन्ति ?
 - ३ वरील श्लोकातील उपमाने स्पष्टीकरण करून त्याची साधर्मता द्यावा.
 - ४ ४, ६ व ७ या श्लोकातील शब्दरचनेमज्जे काय वैशिष्ट्य दिसून येते ?
 - ५ ९ व १० या श्लोकात आदित्य व वायु यांच्याबद्दल काय माहिती मिळते ?
 - ६ समास सोडवून नावे सांगा—व्यसनानुरूपम्, जननीवियोग, उदारशील, कान्तस्मिता, पद्मानना, पक्षिगणा ।
- पाठ करा—अनुत्सवो सुहृभांषा विलाप परिदेवनम् ।
विप्रलापो विरोधोक्ति सलापो भाषण मिथ ॥

पाठ १३

अश्वत्थामा पितृमरणवार्तां शृणोति ।

(नेवमे) कुतोऽद्यापि ते तातः ।

अश्वत्थामा—(श्रुत्वा) किं द्रूय-कुतोऽद्यापि ते तात इति ।
(सतोवम्) आ. क्षुद्रा समरमीरज कथमेवं प्रलपता यः सहस्रधा न
दीर्घमनषा जिह्वया ।

(तत प्रविसति सम्भ्रान्त समहार सूत)

सूत.—परिच्रायतां परिच्रायतां कुमारः । (इति पादयो पतति)

अश्वत्थामा—(विलास्य) अये कथं तातस्य सारथिरश्वसेनः ।
 आर्यं ननु त्रैलोक्यत्राणक्षमस्य तातस्य सारथिरसि । किं मत्तः
 परित्राणमिच्छसि ।

सूतः—(उत्थाय सकृदणम्) कुतोऽद्यापि ते तातः ।

अश्वत्थामा—(सावेगम्) किं तात एव नास्ति ।

सूतः—अथ किम् ।

अश्वत्थामा—हा तात । (इति मोहमुपगत)

सूतः—कुमार समाश्वसिहि, समाश्वसिहि ।

अश्वत्थामा—(लज्जसंज्ञ सासम्) हा तात हा सुतवत्सल हा लो-
 प्रयैकधनुर्धर कासि । प्रयच्छ मे प्रतिवचनम् ।

सूतः—कुमार अलमत्यन्तशोकावेगेन । घोरपुरपोचितां विपत्ति-
 मुपगते पितरि त्वमपि तदनु रूपेणैव वीर्येण शोकसागरमुत्तीर्य
 सुखी भव ।

अश्वत्थामा—(अश्रूणि विमुच्य) आर्यं कथय कथय कथं ताद-
 म्भुजवीर्यसागरस्तातोऽपि नामास्तमुपगतः ।

किं भामाद्गुरुदक्षिणां गुरुरगदार्द्धामप्रियः प्रातवान् ।

सूतः—शान्तं पापम् । शान्तं पापम् ।

अश्वत्थामा—

अन्तेवासिदयालुरज्जितनयेनासादितो जिष्णुना ॥

सूतः—कथमेवं भविष्यति ?

अश्वत्थामा—

गोविन्देन सुदर्शनस्य नियतं धारापथं प्रापितः ।

सूतः—एतदपि नास्ति ।

अश्वत्थामा—

शङ्के नापदमन्यतः खलु गुरोरेभ्यश्चतुर्थादहम् ॥

सूतः—कुमार

टीपा

‘पश्यन्कथं न लज्जसे-पादान राशाना तुला वशीं काम वासत माहीं ?’ लम्बू व लान्
 कर्षाचीं विवापर्वे योमर्ताना नी गोठ करण्पाची राज नाझे त्वापरुल वर्तमानपालवाचक
 धातुसाधि योजतात.

‘आरोप्य’ हे ‘आ + रुद्’ या धातूच्या प्रयोजक रूपाचे स्वयन्त अन्वय आहे. अर्थ-ठेवून.

प्रश्न

- १ मृत्येन वणिगादेशः कथं यथाक्षरमनुष्ठितस्तद्वर्णयत ।
- २ चर्मावृता, स्वामिवचनम्, बहुमूल्यानि, भवभिदेशः याचा विग्रह करून
 नावे सागा.
- ३ या गोष्टींतील सति सप्तम्यन्त रचना दर्शवून त्यांच्यामदल ‘यदा-तदा,
 यावत्-तावत्’ अशीं अव्यये असलेलीं वाक्ये लिहा.
- ४ आरोप्य, अवसन्न, प्रतिनिवृत्त, अनुप्रातव्यम् हीं रूपे पूर्णपणे ओळखून
 त्यांचा वाक्यांत उपयोग करा.
- ५ ‘मया भवभिदेशो यथाक्षरमनुष्ठितः । वणिजा वस्त्राणि जलद्विघ्नानि
 दृष्टानि । म बहुनि वस्त्राप्यर्कणात् । स वणिक् सं तारस्वरेणापृच्छन् ।’
 या वाक्याचा प्रयोग वटसा,
 पाठ करा — १ वस्त्रमाच्छादन वासश्चेलं वसनमंशुम् ।
 २ वैदेहक सार्यचाही नैगमी वणिजो वणिक् ।
 पण्यार्जवो ह्यापणिक कयविकयिकथ्य सः ॥

पाठ १२

सीतावियुक्तस्य रामस्य विलापः ।

स लक्ष्मणं शोकवशाभिपन्नं शोके निमग्नो धिपुले तु रामः ।

उवाच चाक्यं व्यसनानुरूपमुष्णं विनिःश्वस्य रुदन् सशोबन् ॥ १ ॥

(अवदत्)

राज्यप्रणाशः स्वजनैर्वियोगः पितुर्विनाशो जननीवियोगः ।
 सर्वाणि मे लक्ष्मण शोकवेगमापूरयन्ति प्रविचिन्तितानि ॥ २ ॥
 सर्वं तु दुःखं मम लक्ष्मणेदं शान्तं शरीरे धनमेत्य शून्यम् ।
 सीतावियोगात्पुनरप्युदीर्णं काष्ठैरिवाग्निः सहसा प्रदीतः ॥ ३ ॥
 मया विहीना विजने जने या रक्षोभिराहृत्य विकृष्यमाणा ।
 नूनं निनादं कुररीव दीना सा मुकधत्यायतकान्तनेत्रा ॥ ४ ॥
 अस्मिन् मया सार्धमुदारशीला शिलातले पूर्वमिहोपविष्टा ।
 कान्तास्मिता लक्ष्मण जातहासा त्वामाह सीता बहुवाक्यजातम् ॥ ५ ॥
 गोदाधरोयं सरितां धरिष्ठा प्रिया प्रियाया मम नित्यकालम् ।
 अप्यत्र गच्छेदिति चिन्तयामि नैकाकिनी याति हि सा कदाचित् ॥ ६ ॥
 पद्मानना पद्मविशालनेत्रा पद्मानि वानेतुमभिप्रयाता ।
 तदप्ययुक्तं न हि सा कदाचिन्मया विना गच्छति पङ्कजानि ॥ ७ ॥
 फामं त्विदं पुष्पितवृक्षपण्डं नानाविधैः पक्षिगणैरुपेतम् ।
 धनं प्रयाता नु तदप्ययुक्तमेकाकिनी सातिविभेति भीरुः ॥ ८ ॥
 आदित्य भो लोककृताकृतज्ञ लोकस्य सत्यानृतकर्मसाक्षिन् ।
 मम प्रिया सा क्व गता हृता वा शंसस्व मे शोकवशस्य सत्यम् ॥ ९ ॥
 लोकेषु सर्वेषु च नास्ति किञ्चिच्छते न नित्यं विदितं भवेत्तद् ।
 शंसस्व वायो कुलशालिनीं ता हृता मृता वा पथि वर्तते वा ॥ १० ॥
 अतीव तं शोकविधेयदेहं रामं विसंशं विलपन्तमेवम् ।
 उवाच सौमित्रिरदीनसत्त्वो न्याये स्थितः कालहितं च धान्यम् ॥ ११ ॥
 शोकं विमुञ्चार्य धृतिं भङ्गस्य सोत्साहता चास्तु विमार्गणेऽस्याः ।
 उत्साहवन्तो हि नरा न लोके सीदन्ति कर्मस्वतिदुष्करेषु ॥ १२ ॥

टीपा

' बहुबोध्यजातम्—पुष्पक वाक्याचा समूह ' नामाभ्या पुढें जात हा शब्द जोडला म्हणजे
 त्या नामानें दर्शविलेल्या पुष्पक वस्तु असा अर्थ होतो

'स्वर्गैर्विधोगः'—विधोगवाचक शब्दावरोध व्याख्यापात्रेण विधोग दर्शयान्ना मतेल
स्या अर्थाच्चा शब्दाची कृतीया योज्यात.

'शसत्त्व'—शस धातु परस्मैपदी आदे. आत्मनेपदी रूप अपवादामक समवाये.

'सु' र्दे अन्वय शना गिना तर्क दर्शयिणारे आहे.

प्रश्न

- १ रामस्य शोकः कै कै. कारणैर्वर्धितः ?
 - २ सीतामुद्दिश्य कानि विशेषणानि रामेण प्रयुक्तानि सन्ति ?
 - ३ बरील श्लोकातील उपमाचे साधीकरण करून त्यांची सार्थता दाखवा.
 - ४ ४, ६ व ७ या श्लोकातील शब्दरचनेमध्ये काय वैशिष्ट्य दिसून येते ?
 - ५ ९ व १० या श्लोकात आदित्य व वायु यांच्याबद्दल काय माहिती मिळते ?
 - ६ समास सोडवून नावे सागाः—व्यसनानुरूपम्, जननीविधोगः, उदारशीला, कान्तस्मिता, पद्मानता, पक्षिगणाः ।
- पाठ करा —अनुलापो सुहुर्भाषा विख्याप. परिदेवनम् ।
विप्रलापो विरोधोक्तिः संलापो भाषणं मिथः ॥

पाठ १३

अश्वत्थामा पितृमरणवार्ता शृणोति ।

(नेपथ्ये) कुतोऽद्यापि ते तातः ।

अश्वत्थामा—(धृत्वा) किं ब्रूथ-कुतोऽद्यापि ते तात इति ।
(सतोपम्) आः श्रुद्धाः समरभारवः कथमेवं प्रलपतां वः सहस्रधा न
दीर्घमनया जिह्वया ।

(ततः प्रविशति सम्भ्रान्त सप्रहारः सूतः ।)

सूतः—परिप्रापतां परिप्रापतां कुमारः । (इति पादयोः पतति ।)

अश्वत्थामा—(विलास्य) अये कथं तातस्य सारथिरश्वसेनः ।
आर्यं ननु त्रैलोक्यत्राणक्षमस्य तातस्य सारथिरसि । किं मत्तः
परित्राणमिच्छसि ।

सूतः—(उत्थाय सकृदक्षम्) कुतोऽद्यापि ते तातः ।

अश्वत्थामा—(सावेगम्) किं तात एव नास्ति ।

सूतः—अथ किम् ।

अश्वत्थामा—हा तात । (इति मोहमुपगत)

सूतः—कुमार समाश्वसिहि, समाश्वसिहि ।

अश्वत्थामा—(लब्धसङ्गं साहम्) हा तात हा सुतवत्सल हा लोक-
प्रयैकधनुर्धर कासि । प्रयच्छ मे प्रतिवचनम् ।

सूतः—कुमार अलमत्यन्तशोकावेगेन । वीरपुरुषोचितां विपत्ति-
मुपगते पितरि त्वमपि तदनुरूपेणैव वीर्येण शोकसागरमुत्तीर्य
सुखी भव ।

अश्वत्थामा—(अधूणि विमुञ्च्य) आर्यं कथय कथय कथं तादृ-
ग्भुजवीर्यसागरस्तातोऽपि नामास्तमुपगतः ।

किं भीमाद्भुरुदक्षिणां गुरुगदाद्भ्रीमप्रियः प्राप्तवान् ।

सूतः—शान्तं पापम् । शान्तं पापम् ।

अश्वत्थामा—

अन्तेवासिदयालुदृष्टिभ्रतनयेनासादितो जिष्णुना ॥

सूतः—कथमेवं भविष्यति ?

अश्वत्थामा—

गोविन्देन सुदर्शनस्य नियतं धारापथं प्रापितः ।

सूतः—एतदपि नास्ति ।

अश्वत्थामा—

शङ्के नापदमन्यतः खलु गुरोरेभ्यश्चतुर्थदहम् ॥

सूतः—कुमार

एतेऽपि तस्य धुपितस्य महास्त्रपाणेः
 किं धूर्जटेरिद्य तुलामुपयान्ति सट्स्थे ।
 शोकापकृद्धहृदयन यदा तु दास्त्रम्
 त्यक्तं तदास्य विहितं रिपुणातिघोरम् ॥

अश्वत्थामा—किं पुनः कारणं शोकस्याग्रपरित्यागस्य घा ।

सूतः—ननु कुमार एव कारणम् ।

अश्वत्थामा—दथमहमेव नाम ।

सूत.—श्रूयताम् । (अथूणि रिगुष्य)

अश्वत्थामा हत इति पृथास्तूनुना स्पष्टमुक्त्वा
 स्थिरं शोके गज इति किल व्याहृतं सत्यवाचा ।

तच्छ्रुत्वासी दयिततनयः प्रत्ययात्तस्य रागः

दाग्नाण्याजौ नयनसलिलं चापि नृत्यं मुमोच ॥ (अमुयत्)

अश्वत्थामा—हा तात हा सुतघत्सल हा वृथा मदर्थत्यक्तजीवित
 हा शौर्यराजे हा शिष्यप्रिय हा युधिष्ठिरपक्षपातिन् । (इति रोदिति)

सूतः—कुमार अलमत्यन्तपरिदेघनकार्पण्येन ।

४ ध्वश्वत्यामा पितरमुद्दिश्य कानि कानि विशेषणानि प्रयोजयति ?

५ द्रोणस्य मृत्योः कारणमध्वत्यामा कथं जात ?

पाठ कराः—१ धन्वी धनुष्मान्धानुष्को निपङ्गयस्त्री धनुर्धरः ।

२ अन्तो नाशो द्वयोर्मृत्युर्मरणं निधनोऽस्त्रियाम् ।

पाठ १४

मेधान्योक्तयः ।

मुञ्च मुञ्च सलिलं द्यानिधे नास्ति नास्ति समयो विलम्बने ।
 अद्य चातककुलं मृते पुनर्वारि वारिधर किं करिष्यसि ॥ १ ॥
 चातकस्य खलु चञ्चुसम्पुटे नो पतन्ति किल वारिविन्दवः ।
 सागरीकृतमहीतलस्य किं दोष एव जलदस्य दीयते ॥ २ ॥
 ऊपरेषु विवरेषु चाम्भसां वीचयोऽपि भवता विनिर्मिताः ।
 क्षेत्रसीम्नि निहितास्तु विन्दवो वारियाह भवतो नवी नयः ॥ ३ ॥
 पानीयमानीय परिश्रमेण पाथोद् पाथोनिधिमध्यतस्त्वम् ।
 कल्पद्रुमे सीदति सामिलापे महोपरे मुञ्चसि किंनिमित्तम् ॥ ४ ॥
 धितर वारिद् वारि द्वातुरे चिरपिपासितचातकपोतके ।
 प्रचलिते भवति क्षणमन्यथा क्व च भवान् क्व पयः क्व च चातकः ५
 किसलयानि कुतः कुसुमानि वा क्व च फलानि तथा नववीरधाम् ।
 अयमकारणकारुणिको न चेद्वितरतीह पयांसि पयोधरः ॥ ६ ॥

टीपा

अन्योक्तिः—इह एक अलवार भावे. जेन्ना एकावास उदेशन कार्वां शोलावयाचं अतते
 तेन्ना दुसऱ्या कोणास तरी उदेशन ते न्दणवायाचं, परतु त्याच्या अर्धावा शील मात्र पहिल्या

व्यक्तीकलेच असतो या अलंकारास 'अप्रस्तुत प्रशंसा' असेहि नाव देतात. बरील श्लोकात मेघाला उद्देशून वर्णन केलेले आहे असे दिसते परंतु त्याचा उद्देश मेघासारख्या वर्तनाच्या मनुष्याचे वर्णन करण्याचा आहे

'वि + त - देणे' याचा उपयोग चतुर्थ्यन्त विवा सम्यन्त नामाबरोबर करतात. मेघ व चातक पक्षी यासबधी पुढील याविकल्पना आहे. चातक पक्षी मेघविन्दूवर विवत राहातो असा समज आहे

प्रश्न

- १ बरील श्लोकाचा अर्थ कोणत्या तद्देश्या मनुष्यास लागू पडतो हे सविस्तर सांगा
- २ सपत्ति क्षणिक व चञ्चल आहे हे कोणत्या श्लोकाचांत दर्शविले आहे ते स्पष्ट करा.
- ३ चौथ्या श्लोकामध्ये पहिल्या नरणातील वन्याच शब्दाचा पहिला वर्ण सारखा आहे. या शब्दालंकाराला 'अनुप्रास' असे म्हणतात. अशा तद्देश्या अनुप्रासाची इतर उदाहरणे सांगा.
- ४ पुढील शब्दाचे अर्थाला अनुरूप अगे दोन समूह करा —
चातक, वारिधर, ऊपर, विवर, कल्पद्रुम, क्षेत्रसीमा, महोपरम् ।
पाठ करा.—अत्र मेघो वारिवाह स्तनयित्नुर्बलाहक ।
धारावरो जलधरस्तडित्वान्वारिदोऽम्बुशृङ्ग ॥

पाठ १५

कालिदासस्य चातुर्यम् ।

अथ कदाचिद्भोजेन विलासार्थं नूतनगृहान्तरं निर्मितम् । तस्मिन् गृहान्तरे गृहमध्येशात्पूर्यमेकः पश्चिद्भ्रमराक्षसः प्रविष्टः । स च राशौ च तत्र यसन्ति तान् भक्षयति । ततो मान्शिकानाह्वय तदु-

घाटनाय राजा यतते स्म । स चागच्छन्नेव मान्त्रिकान् भक्षयति ।
 किंच स्वयं कवित्वादिकं पूर्वाभ्यस्तमेव पठंस्तिष्ठति । एवं स्थिते
 तत्रैव रक्षसि राजा कथमस्य निवृत्तिरिति व्यचिन्तयत् । तदा
 कालिदासः प्राह । देव नूनमयं राक्षसः सकलशास्त्रप्रघाणः सुकविश्च
 भाति । अतस्तमेव तोषयित्वा कार्यं साधयामि । मान्त्रिकान्स्तिष्ठन्तु ।
 मम मन्त्रं पश्येत्युक्तवा स्वयं तत्र रात्रौ गत्वा शेते स्म । ततः
 प्रथमयामे ब्रह्मराक्षसः समागतः । स च पूर्वं पुरुषं दृष्ट्वा प्रतियाम-
 मेकैकां समस्यां पठति । येनोत्तरं हृदयगतमुक्तं न भवति न स
 ब्राह्मण इति विचार्य स तं हन्ति । तदानामपि पूर्ववदयमपूर्वः
 पुरुषोऽतो मया समस्या पठनीया । न चेद्भक्ति सदृशमुत्तरं तस्या-
 स्तदा हन्तव्य इति निश्चित्य पठति 'सर्धस्य द्वे' इति । तदा
 कालिदासः प्राह 'सुमतिकुमती सम्पदापत्तिहेतु' इति । ततः स
 गतः । पुनरपि द्वितीययामे समागत्य पठति 'घृद्धो यूना' इति ।
 तदा कविराह 'सह परिचयाच्यज्यते कामिनीभिः' इति । तृतीये यामे
 स राक्षसः पुनस्तमागत्य पठति 'एको गोत्रे' इति । ततः कविराह
 'प्रमचति पुमान् यः कुटुम्बं निर्भर्ति' इति । ततश्चतुर्थयाम आगत्य
 स राक्षसः पठति 'स्त्रीपुंवच्च' इति । तदा कविराह 'प्रमचति यदा
 तद्धि गेहं विनष्टम्' इति । ततः स राक्षसो यामचतुष्टयेऽपि तुष्टः
 प्रमातसमये समागत्य तमाश्लिष्य प्राह । सुमते तुष्टोऽस्मि किं
 तवामीष्टमिति । कालिदासः प्राह भगवन्नेतद् गृहं विहायान्यत्र
 गन्तव्यमिति । सोऽपि तथेत्युक्तवा गतः । अनन्तरं तुष्टो भोजः कविं
 षट् मानितवान् ।

मानितवान्—मन् च्या प्रयोजक रूपाचै कर्तारि मू. धा. विशेषण पु. प्र. प. व. ' विभक्ति-
पोषण करतो ' भृ (३ उ. प.) धातूचै वत. तृ. पु. एकवचनी प. पदी रूप.

प्रश्न

- १ राक्षसस्य को व्यवहारकम आसीत्प्रतिरात्रम् ? कालिदासस्य ब्राह्मणत्वस्य
निश्चयो राक्षसेन कथं कृत ? कालिदासेन राक्षसः कथं तोषितः ?
- २ गृहान्तरम्, प्रतियामम्, सम्पदापत्तिहेतु, सकलशास्त्रप्रवीण. या समासाचा
विग्रह करून नावें सागा.
- ३ 'पुंस् व युवन्' या शब्दाचीं सर्वे रूपे लिहा.
- ४ आहूय, विहाय, तोषयित्वा, बालिष्य व समागत्य हीं रूपे पूर्णपणे
ओळखून त्याच अर्थाचीं दुसऱ्या धातूंचीं ल्यप्न्त अव्यये लिहा.
- पाठ कराः—गृहं गेहोदवसित वेश्म सद्य निवेतनम् ।
निशान्तपस्त्यमदनं भवनागारमन्दिरम् ॥

पाठ १६

सज्जनप्रशंसा ।

छिन्नाऽपि रोहति तरुश्चन्द्रः क्षीणोऽपि वर्धते लोके ।
इति विमृशन्तः सन्तः सन्तप्यन्ते न लोकेऽस्मिन् ॥ १ ॥
चन्दनं प्रसादसद्वनं सदयं हृदयं सुधामुचो वाचः ।
करणं परोपकरणं येषां केषां न ते चन्द्राः ॥ २ ॥
सुजनो न याति धरं परहितनिरतो विनाशकालेऽपि ।
छन्देऽपि चन्दनतरुः सुरमयति मुखं कुठारस्य ॥ ३ ॥

शरदि न चर्षति गर्जति चर्षति चर्षास्तु निःस्वनो मेघः ।
नीचो घटति न कुरते न वदति सुजनः करोत्येव ॥ ४ ॥
यदमी दशन्ति दशना रसना तत्स्वादमनुभवति ।
प्रकृतिरियं विमलानां क्लिश्यन्ति यदन्यकार्येषु ॥ ५ ॥
अमृतं किरति हिमाशुर्धिपमेव फणी समुद्भिरति ।
गुणमेव चक्ति साधुर्दोषमसाधुः प्रकाशयति ॥ ६ ॥

टीपा

‘मुरभयति—सुभासिक करतो.’ मुरभि या विशेषणापावल होणाच्या नामधार्णे रूप
‘सुभासुच—सुभा सुषति ते’ समासाच्या शेवटी एकापा क्रियापदापावल होणारे रूप
आले व ते स्तत्रपणे उपयोगत येत नसले तर त्या समासाला ‘उपपर’ समास म्हणतात.

प्रश्न

- १ पहिल्या श्लोकातील ‘वृक्ष व चन्द्र’ या उदाहरणाचे समर्पकत्व सिद्ध करा.
- २ सबन कोणत्या गुणानी वन्दनीय होतात हे संस्कृतमध्ये लिहा.
- ३ पुढील वाक्ये पुरी करा —

यथा हिमाशु अमृत किरति तथा _____ । यथा फणी विषम्
उद्भिरति तथा _____ । विमला स्वय क्लिश्यन्ति यथा _____ ।
यथा नि स्वन मेघ चर्षति तथा _____ ।

- ४ पुढील शब्दांच्या जोडीचे बरील श्लोकातील तुलनात्मक शब्द लिहा —
छेद _____ । मुरभयति _____ । फणी _____ ।
अमृत _____ । विषम् _____ । समुद्भिरति _____ ।
चपति _____ ।

५ वर्णयोजनेच्या दृष्टीने कोणते श्लोक चांगले दिसतात ते सांगा.

पाठ करा — भट्टातुलतुलीनार्यसम्बन्धसम्बन्धमाधव ।

विद्वान् विपक्षितोपह नन्मुधी कविदो पुष ॥
धीरो मनीषी ह प्राज्ञ सद्गुणवान् पण्डित कवि ।
धीमान् सूरि कृती कृतीलंकारवर्षो विचक्षण ॥

पाठ १७

शठं प्रति शाठ्यम् ।

अस्ति कस्मिंश्चिदधिष्ठाने जीर्णघनो नाम घणिकपुत्रः । स च
द्रव्यक्षयाद्देशान्तरगमनमना व्यचिन्तयत् ।

यत्र देशेऽथवा स्थाने भोगान् भुक्त्वा स्वधीर्यतः ।

तस्मिन् विभवहीनो यो वसेत् स पुरुषाधमः ॥

तस्य गृहे लोहघटिता पूर्वपुरुषोपाजिता तुलाऽऽसीत् । तां च
कस्यचिद्घणिको गृहे निक्षेपभूता कृत्वा देशान्तरं प्रस्थितः । ततः
सुचिरं कालं देशान्तरं भ्रान्त्या पुनस्तदेव स्वपुरमागत्य तं श्रेष्ठिन-
मवदत् । भोः श्रेष्ठिन् दीयतां मे सा निक्षेपतुल्येति । स आह । भो
नास्ति सा त्वदीया तुला । भूपिकैर्भक्षिता । जीर्णघन आह । भोः
श्रेष्ठिन्नास्ति दोषस्ते यदि भूपिकैर्भक्षिता । न किञ्चिद्दश शश्वतमस्ति ।
परमहं नद्यां स्नानार्थं गमिष्यामि । तच्चमात्मीयं शिशुमेतं मया सह
स्नानोपकरणहस्तं प्रेषयेति । सोऽपि धौर्यमयात्तस्य शङ्कितः स्वपुत्र-
मवदत् । वत्स पितृव्योऽयं तद्य स्नानार्थं नदीं गच्छति । तद्रम्यता-
मनेन सार्धं स्नानोपकरणमादायेति ।

अयासौ घणिकपुत्रः स्नानोपकरणमादाय प्रहृष्टमनास्तेनाभ्याग-
तेन सह प्रस्थितः । तथानुष्ठिते घणिक् स्नात्वा तं शिशुं नदीगुहायां
प्रक्षिप्य तद्द्वारं गृहच्छिद्येत्तुलाऽऽच्छाद्य सत्वरं गृहमागतः । पृष्ट्वा
तेन घणिको भो अभ्यागत तत्कथ्यतां पुत्र मे शिशुर्यस्त्वया सह
नदीं गत इति । स आह । नदीतटात्स द्येनेन हृत इति । श्रेष्ठ्याह
मिथ्यायादिन् किं प्रक्षिप्येन्नो बालं हर्तुं शक्नोति । तत्समर्पय मे
सुतमन्यथा राजकुलं निधेदयामीति । स आह । भोः सत्यवादिन् यथा
द्येनो बालं न नयति तथा भूपिका अपि लोहमारघटितां तुलां न

भक्षयन्ति । तदर्पय मे तुलां यदि दारकेण प्रयोजनम् । एवं विवदमानौ
 द्वावपि राजकुलं गतौ । ततः श्रेष्ठी तारस्वरेणाभाषत । भो अब्रह्मण्य-
 मब्रह्मण्यम् । मम शिशुरनेन चोरेणापहृतः । अथ धर्माधिकारिणस्त-
 मब्रुवन् । भाः समर्प्यता श्रेष्ठिपुत्रः । स आह । किं करोमि पश्यतोऽपि
 मे श्येनेनापहृतः शिशुरिति । तच्छुत्वा तेऽवदन् । भो न सत्यमभिहितं
 भवता । किं श्येनः शिशु हर्तुं समर्थो भवतीति । स आह । भो भोः
 श्रूयता मद्रचः ।

तुलां लोहसहस्रस्य यत्र खादन्ति मूपिकाः ।

राजस्तत्र हरेच्छ्येनो बालक नात्र संशयः ॥ इति ।

ततस्तेऽपृच्छन् । कथमेतद्रिति । ततः स सभ्यानामादितः सर्वं
 घृत्तान्तमर्यात् । ततस्तैर्विहस्य द्वावपि तौ परस्परं सम्बोध्य
 तुलाशिशुदानेन सन्तोषितौ ।

टीपा

‘पश्यत अपि मे’—एत पद्यी रचना-गनादरवाचक ‘मी पाहात अस्तान्ता शुद्धा’

‘सभ्यानाम् अख्यात्’—‘ख्या’ क्रियापदाचा उपयोग चतुर्थीवरीर करतात येथे पद्यी
 अपवाद समजाती संस्कृतमध्ये पद्यीचा उपयोग इतर विभक्तिवैकरीं करण्याचा प्रथात आहे

‘एस्य शक्तिः’—स्याला भ्यालेला पचमीबद्दल पद्यी योजनेची आहे

‘ज्ञानोपकरणान्त-ज्ञानस्य उपकरणानि इतो याव स’ बहुव्रीहि या विग्रहामध्ये
 दोही पदांच्या विभक्ति भिन्न आहेत म्हणून यात ‘स्वविवरण बहुव्रीहि’ असे म्हणतात.

‘वि + धृ’—भाउणे, वादविवाद वरणे या अर्थे आम्हणेपदी असतो

‘पुरोधन’—अथवा शब्द कर्मधारयाच्या शेवटी येतो

प्रश्न

१ केन कारणेन जीर्णधनो ग्रामान्तरं प्रस्थितः ? अस्या कथाया क शठ वर्तते ?
 त शठ प्रति जीर्णधनेन शाठ्य कथं प्रदर्शितम् ?

२ भो श्रेष्ठिन् क्षीयतां मे सा निक्षेपतुला । भो बाल गम्यतामननं सार्धं
 ज्ञानोपकरणमादाय । कथ्यतां भो अभ्यागतं कुत्र मे शिशु स्थापितस्तव्या ।
 भो जीर्णधन समप्यतां धेष्टियुत । या वाक्यांचा प्रयोग बदला.

३ विवदमानो, भ्रान्त्वा, समर्पय, सन्तोषिता, सम्बोध्य हीं रूपं ओळखून त्याचा नवीन वाक्यात उपयोग करा.

४ शब्द, वू व त्या या धातूंची प्र, भूतकाळीं रूपें लिहा.

पाठ करा —पोत पाक्रीऽर्भको डिम्म पृथुकु शावरु शिशु ।

पाठ १८

दमयन्त्यात्मनो वृत्तमृपिभ्यः कथयति ।

विदर्भेषु महीपालो भीमो नाम महीपतिः ।

तस्य मां तनयां सर्वे जानीत द्विजसत्तमाः ॥ १ ॥

निपद्याधिपतिर्धामान्नलो नाम महायशः ।

वीरः सङ्ग्रामजिद्विद्वान् मम भर्ता विशांपतिः ॥ २ ॥

द्वेषताभ्यर्चनपरो द्विजातिजनघत्सलः ।

गोता निपद्यर्षशस्य महातेजा महाबलः ॥ ३ ॥

सत्यवान् धर्मावित् प्राज्ञः सत्यसन्धोऽरिमर्दनः ।

ब्रह्मण्यो देवतपरः श्रीमान् परपुरञ्जयः ॥ ४ ॥

नलो नाम नृपश्रेष्ठो देवराजसमद्युतिः ।

मम भर्ता विशालाक्षः पूर्णेन्दुचदनोऽरिहा ॥ ५ ॥

आहर्ता क्रतुमुत्थानां घेद्वेदाङ्गपारगः ।

सपत्नानां मृधे हन्ता रयिसामसमग्रमः ॥ ६ ॥

स धैश्चिद्रिष्टिग्रजैर्नार्यैर्युततमभिः ।

देवने कुशलैर्जिह्वैर्जितो राज्यं वसूनि च ॥ ७ ॥

तस्य मामयगच्छर्ष्यं भार्यां राजर्षमस्य वै ।

दमयन्तीति पिष्यातां मर्तुर्दर्शनलालसाम् ॥ ८ ॥

सा वनानि गिरांश्चैव सरांसि सरितस्तथा ।

पल्वलानि च सर्वाणि तथारण्यानि सर्वशः ॥ ९ ॥

अन्विष्यन्ती स्वभर्तारं नलं रणविशारदम् ।

महात्मानं कृताखं च धिचरामीह दुःखिता ॥ १० ॥

कश्चिद्भगवतां रम्यं तपोवनमिदं नृपः ।

भयेत् प्राप्तो नलो नाम निपघानां जनाधिपः ॥ ११ ॥

यत्कृतेऽहमिदं दुःखं प्रपन्ना भृशदारणम् ।

धनं प्रतिभयं घोरं शार्दूलमृगसेवितम् ॥ १२ ॥

टीपा

‘विदमौ-निकषा’—देशार्थं नावे लोकाख्या नावापास्तुन वनविलेखी अन्विष्यास की बहुवचनात् योजयता ‘देश विवा विषय’ हा शब्द जोडल्य म्हणजे एकवचनात् योजता येतात

‘अवगच्छध्वम्—भव + गम्—बाणणे, ओऽरणे या १ प ९ धातूने अववाद् म्हणून आशार्थी दि पु बहुवचनो रूप आहे योग्य रूप—‘अवगच्छन्’ हे आहे

‘कश्चिद्’ वा अव्ययाचा उपयोग साधा प्रश्न विचारण्याकरितां कस्मिन् व त्या प्रश्नाच्या स्वरूपावरून प्रश्नाचे श्रेय विवा नाहीं हे उत्तर ध्वनित होते.

प्रश्न

- १ दमयन्त्या कथित वृत्त गद्यरूपेण कथयत ।
- २ नलाबल योजलेली सर्व विशेषणे मंगून त्याचा अर्थ स्पष्ट करा व त्यातील समानार्थक वगळती जाह्येत हेंहि सांगा.
- ३ राग्यनाश होणे हा नलाचा दोष नसून इतरांचा आहे हें दर्शविणाऱ्या श्लोकाचा अर्थ करा
- ४ पुढील शब्दसमूहांतलें तमाम लिहा—धर्मं वेत्ति धर्तुं । सादा साधा यस्य स । महान् आत्मा यस्य स । तपसा वनम् । महद् दश यस्य स । शङ्काम जयति धर्तुं ।
- पाठ करा—दशो धीरथ विमान्तो जेता निःपुत्र पितरि ।
रातुर्गोनी रणे साधु शत्र्यानीवादनमिषु ॥

पाठ १९

शिविपरीक्षा ।

पुरोशीनपो नाम राजा यमुनायास्तीरे यज्ञमतनोत् । तेन यज्ञेन स वासवाद्प्यत्यरिच्यत । अतस्तत्रैतामग्निरिन्द्रश्च तस्य माहात्म्यं ज्ञातुं प्रवर्तमाने यज्ञे । इन्द्रः श्येनरूपमधारयत् तथाचाग्निः कपोतरूपम् । श्येनमथाच्छरणार्थी कपोतो भयपीडित आत्मानं भ्रातुं राज्ञ ऊरुं प्राप्य तत्र निर्लानोऽभवत् । तद् दृष्ट्वा श्येनो राजानमवदत् । हे राजन् अस्य कपोतस्य रक्षणं कृत्वा किमर्थं त्वं धर्मविक्रमं कर्माचरसि । एष कपोतो भुधा पीड्यमानस्य मे भक्षणं भवतीति । तदा राजा प्रत्यवदत् । अयं दिजः सन्त्रस्तरूपध्राणार्थी त्यक्तो भीतः प्राणशुभ्ररभयार्थं मत्समीपं प्रातः । अतोऽस्याभयार्थिनो रक्षणं ममावश्यकर्तव्यतामापततीति । एतच्छ्रुत्वा श्येन आह । हे विशांपते अस्माद्द्रव्याद्विलोपितस्य मम प्राणा नश्यन्ति । मयि नष्टे मत्कुटुम्बमपि नश्येत् । एवं त्वमेकस्य प्राणान् रक्षित्वा बहुप्राणघातं करोषि । अप्येतद् धर्म्यं भवेदिति ।

एतद्वचनं निशम्य राजाऽभाषत । हे विहगोत्तम त्वं बहुकल्याणसंपुक्तं भाषसे । किन्तु कथं त्वं शरणार्थिपरित्यागं साध्विति मन्यसे । भवतु नाहं तव भक्ष्यविलोपं करोमि । यत्किञ्चिदन्यद् भक्ष्यं चाञ्छसि तदेवाहं तुभ्यं दद्यामिति । नाहं कपोतादन्यरिक्ञिदत्तुं काङ्क्षे । यतो मे देवविहितं भक्ष्यं कपोतोऽस्तीति श्येनेनाभिहितम् । तदा राजावदत् कपोतप्राणान् विना यदन्यत्वं कामयमे तत्सर्वमहं तुभ्यं दद्यामि न तु कयञ्चिदपि कपोतमिति । तदा श्येनोऽवदत् । भवतु हे शृपोत्तम कपोतेन समं तव मामं त्वया प्रद्वेयम् । तेन मे तुष्टिर्भवेदिति ।

इन्द्रोऽहमस्मि धर्मज्ञ कपोतो हव्यवाडयम् ।

जिज्ञासमानौ धर्मं त्वां यज्ञवाटमुपागतौ ॥

याचल्लोके मनुष्यास्त्वां कथयिष्यन्ति पार्थिव ।

तावत्कीर्तिश्च लोकाश्च स्यास्यन्ति तव शाश्वताः ॥ इति ।

एतदुक्तवा तुष्टमानसौ ता इन्द्राग्नी त्रिविष्टपं गतौ । उशीनरोऽपि
विभ्राजमानो घपुषा त्रिविष्टपमारोहत् ।

टीपा

‘अति + रिच्—वरचढ असर्णे’ या क्रियापदाचा उपयोग ज्याच्याहून वरचढ असा अर्थ दर्शवावयाचा असेल त्याची पंचमी विभक्ति योतून करतात

‘अवश्यवर्तमानाम् आप्त’—निकटीर्चे कर्तव्य असर्णे.

‘जिज्ञासमानौ—जाणण्याची इच्छा बरणारे (दोघे)’ सा धातूचे इच्छार्थक वर्त. धातु. विशेषण पु. म. दिवचन.

प्रश्न

- १ इन्द्र स्वत शिविपरीक्षेची गोष्ट सागत आहे असे कल्पून ही गोष्ट ससृत्तमध्ये सागा
- २ पांड्यमानस्य, उल्लूत्य, प्रदेयम्, विभ्राजमान ही रूपे पूर्णपणे ओळखून त्याचा वाक्यात उपयोग करा.
- ३ भयपीडित, भक्ष्यविलोप, देवविहितम्, तुष्टमानसौ, इन्द्राग्नी, श्येनभयम् हे समास सोडवून त्याचीं नावे सागा.
- ४ जमे शरणम् अर्थयते असौ शरणार्थिन्, तसेंच — — — — —
शरणार्थिन्, — — — — — अभयार्थिन्, रिक्ताग्ना जागी योग्य शब्द लिहा.
- ५ उर्वशी (रश्मी) अत्यरिष्यत सौन्दर्येण । सत्य (यज्ञकर्मन्) अतिरिष्यते । कसातील शब्दाची योग्य रूपे सांगा.
- पाठ करा —स्वरभ्यर्थे स्वर्गनामत्रिदिवत्रिदशाल्दा ।
गुरलोको द्योर्दिवो द्वे द्वियां ऋषि त्रिविष्टपम् ॥

पाठ २०

दारिद्र्यदोषाः ।

एको हि दोषो गुणसन्निपाते निमज्जतीन्द्रोः किरणेष्विवाङ्कः ।
 उक्तं न सम्यक्कविना हि तेन दारिद्र्यदोषो गुणराशिनाशी ॥ १ ॥
 धनैर्विमुक्तस्य नरस्य लोके किं जीवितेनादित एव तावत् ।
 यस्य प्रतीकारनिरर्थकत्वात् कोपप्रसादा चिफलीभवन्ति ॥ २ ॥
 अहो नु कष्टं सततप्रयासस्ततोऽतिकष्टः परगेहवासः ।
 कष्टाधिका नीचजनस्य सेवा ततोऽतिकष्टा धनहीनता च ॥ ३ ॥
 धरं वनं व्याघ्रगजेन्द्रसेवितं द्रुमालयः पत्रफलाम्बुभोजनम् ।
 तृणानि शय्या घसनं च चरुफलं न वन्दुमध्ये धनहीनजीवितम् ॥ ४ ॥
 यदा तु भाग्यक्षयपीडितां दशां नरः कृतान्तोपहितां प्रपद्यते ।
 तदास्य मित्राण्यपि यान्त्यमित्रतां चिरानुरक्तोऽपि विरज्यते जनः ५
 दारिद्र्यान्मरणाद्वा मरणं मे रोचते न दारिद्र्यम् ।
 अल्पक्षेत्रं मरणं दारिद्र्यमनन्तरं दुःखम् ॥ ६ ॥

टीका

‘वर-न’ (जी गोट) पुरवणी, (पण ती) नरो—जी गोट पयत अस्ते एवा कर्षाच्या वाक्यावरोध ‘वरम्’ हे अन्वय योजनात व जी गोट नरो एवा अर्थाच्या वाक्यावरोध ‘न-न्तु’ हीं अन्वयें योजनात. ‘वर धन’ याशीं सवध असणारे शुद्ध प्रथमें असावे नाहींत वाक्यें अर्थाचीं, पुरवत रूपें योजू नयेत.

प्रश्न

- १ प्रथमश्लोके प्रयुक्तमुपमा स्पष्टीकुरुत ।
- २ निर्धनानां कोपप्रसादा निरर्थकाः येन कारणेन भवन्ति ?

३ कानि कानि वस्तूनि नरस्य कष्टकारणाणि भवन्ति ?

४ वनवासगृह्णति कीदृशी भवति तद्वर्णयत ।

५ दारिद्र्यास्य दोषान्कथयत ।

६ केन कारणेन दारिद्र्यान्मरणं वरम् ।

पाठ करा —नि स्वस्तु दुर्विधो दीनो दरिद्रो दुर्गतोऽपि स ।

पाठ २१

“उपायं चिन्तयन् प्राज्ञो ह्युपायमपि चिन्तयेत्” ।

कस्मिंश्चिद्देशे धर्मबुद्धिः पापबुद्धिश्च द्वे मित्रे प्रतिवसतः । अथ कदाचित्पापबुद्धिना चिन्तितं यदहं तायन्मूर्खो दरिद्रश्च । तदेनं धर्मबुद्धिमादाय देशान्तरं गत्वास्याश्रयेणार्थोपार्जनां कृत्वैनमपि वञ्चयित्वा सुखी भवामीति । अथान्यस्मिन्नहनि पापबुद्धिर्धर्मबुद्धिमाह । भो मित्र शास्त्रेष्वेवं वर्णितं यद् येन देशान्तरेषु बहुविधमापायेपादि न ज्ञातं तस्य जन्म धरणीपीठे निरर्थकम् । अत आवां देशान्तरं गच्छायेति । अथ तद्वचनमाकर्ण्य प्रहृष्टमनास्तेनैव सह गुरुजनानुज्ञातः शुभेऽहनि धर्मबुद्धिः प्रस्थितः । तत्र च धर्मबुद्धिप्रभावेण भ्रमता पापबुद्धिना प्रभूततरं चित्तमासादितम् । ततश्च तौ द्वावपि प्रभूतोपार्जितचित्तौ प्रहृष्टौ स्वगृहं प्रत्यौत्सुक्येन प्रस्थितौ । अथ स्वस्थानसमीपवर्तिना पापबुद्धिना धर्मबुद्धिरभिहितः । भद्रं न सर्वमेतद्भ्रमं गृहं प्रति नेतुं युज्यते यतः कुटुम्बिनो बान्धवाश्च तत्प्रार्थयेरन् । तदत्रैव घनगहने कापि भूमो निक्षिप्य मिञ्चिन्मानमादाय गृहं प्रविशाद्यो भूयोऽपि प्रयोजने सञ्जाते तन्मात्रमस्मात् स्थानाद्येव । उक्तं च—

न वित्तं दर्शयेत्प्राज्ञः कस्मचित्स्वलपमप्यहो ।
 मुनेरपि यतस्तस्य दर्शनाच्चलते मनः ॥
 यथामिपं जले मत्स्यैर्मक्ष्यते श्वापदैर्भुवि ।
 आकाशे पक्षिभिश्चैव तथा सर्वत्र वित्तवान् ॥

तदाकर्ण्य धर्मबुद्धिराह । भद्र एव क्रियतामिति । तथा नुष्ठिते
 द्वावपि स्वगृहं गत्वा सुरसेन स्थितौ । किन्तु पापबुद्धिर्निर्शीथे
 तत्रागत्य सर्वं वित्तमादाय गतां पूरयित्वा स्वभयनमयात् । अथा-
 न्येद्युर्धर्मबुद्धिं समेत्याव्रवीत् । सखे बहुकुटुम्बा घयं वित्ताभावात्
 सीदामः । तद्रत्वा ततः स्थानात्किञ्चिद्वित्तमानयाव इति ।
 सोऽव्रवीत् । भद्र एव क्रियतामिति । अथ द्वावपि गत्वा यावत्स्थानं
 खनतस्तावद्रिक्तभाण्डं दृष्टवन्तौ । अत्रान्तरे पापबुद्धिः शिरस्ताड-
 यप्रभाषत । भो धर्मबुद्धे त्वया हृतमेतद्धनं नान्येन यतो भूयोऽपि
 गर्तापूरणं कृतम् । तत्पयच्छ मे तस्यार्धमिति । स आह भो दुरात्मन्
 मैयं घद । धर्मबुद्धिः खल्वहम् । नैतच्चौरकर्म करोमीति । एवं तौ
 विवदमानौ धर्माधिकारिणं गत्वा तस्मै सकलं वृत्तं न्यवेदयताम् ।
 अथ धर्माधिकारणाधिष्ठितपुरुर्यैर्यावित्तां दिव्यार्थं निर्याजितौ तावत्
 पापबुद्धिराह । अहो न सम्यग्दृष्टो न्यायः । उक्तं च—

विद्यादेऽन्विष्यते पयं पत्रामावे तु साक्षिणः ।
 सारथभाषात्ततो दिव्यं प्रचदन्ति मनीषिणः ॥

अत्र विषये वृक्षदेवता मम साक्षिभूताः सन्ति । तत्ता एवावयोर-
 र्यक्तरं चौरं सायुं वा सनिध्यं घोषयन्तीति । अथ तैः
 सर्वैरभिहितम् । भो युक्तमुक्तं भयता । तदस्माकमप्यत्र विषये
 वीतुहलमस्ति । तत्रान्यूपसमये छाभ्यामस्माभिः सह धनोद्देशं
 गन्तव्यमिति । अथ पापबुद्धिः स्वगृहं गत्वा स्वजनकमवदत् । तात
 प्रभूतोऽयं मयार्थो धर्मबुद्धेद्योरितः । अतो यदि भव्यंस्तद्वक्ष्येऽहम्-
 मधिष्ठाय वृक्षदेवतायदाचरेत्तच्छतइत्यं रक्षितं भवेन् । अन्यथा
 तन्मम प्राणः सह नाशं गच्छेदिति । तस्य धनःकुम्भः पिता तथा

कर्तुमन्यमन्यत । अतो रात्रावेव धनं गत्वा स तस्य वृक्षस्य कोटर-
मध्यास्त । प्रत्युपै पापबुद्धिः छात्वा धर्मबुद्धिपुर.सरो राजपुरपेः
सह तं वृक्षमन्येत्य तारस्वरेणाह—

आदित्यचन्द्रावनिलोऽनलश्च द्यौर्भूमिरापो हृदयं यमश्च ।

अहश्च रात्रिश्च उभे च सन्ध्ये धर्मोऽपि जानाति नरस्य वृत्तम् ॥

तत्कथयत धनदेवता आवयोयंश्चौर इति । अथ पापबुद्धिपिता
शर्माकोटरस्थोऽवदत् । भो धर्मबुद्धिना हृतमेतद्धनमिति । तदाकर्ण्यं
सर्वे राजपुरपा विस्मयोत्फुल्ललोचना यावद्धर्मबुद्धेर्विस्तहरणोचितं
निग्रहं शास्त्रदृष्ट्यावलोकयन्ति तावद्धर्मबुद्धिना तत्कोटरं वह्निभोज्य-
द्रव्यैः परिवार्य वह्निना सन्दीपितम् । अथ ज्वलति तस्मिन् कोटरेऽ-
र्धदग्धशरीर. पापबुद्धिपिता करुणं परिदेवयन् वह्निर्निष्क्रान्तः ।
ततस्तै. पृष्टं सर्वं पापबुद्धिचेष्टितं न्यवेदयत् । अथ ते राजपुरपाः
पापबुद्धिं दृष्टं यद्ब्या कारागृहे न्यक्षिपन् ।

टीपा

‘ बहुविधभाषावेपादि — भाषा च वेपा च भाषावेपा । बहुविधा भाषावेपा बहुविध
भाषावेपा । बहुविधभाषावेपा आदि यस्य तद् बहुविधभाषावेपादि । बहुमीदि.

‘ चलते ’—हं चद् या १ प परी धातूरे अत्मनेपदी रूप अपवादात्मक ममजावे

‘ अभि + रधा — आत् ’ बाचा उपबोग नरताना स्थलनात्मक शब्दाची द्वितीया योजनात

अथ

१ अस्या कथामा अभिधान कथ सार्थं वर्तते तत्कथयत ।

२ धर्मबुद्धिना कथ चातुर्यं दर्शित तत्स्पष्ट कुरुत ।

३ निग्रहं नहन नाशं सागा — देशान्तरम्, प्रभूतोपार्जितवित्ती, धर्माधि
करणाधिष्ठितपुरुषै, धनलुब्ध, विस्मयो फुल्ललोचना, अर्धदग्धशरीर ।

४ रूप ओदरता — आसादितम्, दृष्टवन्ती, अधिष्ठाया, अभ्ये य, परिवार्य,
निष्क्रान्त ।

५. पहिल्या पाच ओळी संधि सोडवून लिहा.
 ६. या पाठातील अव्ययें सांगून त्याचा अर्थ सांगा.
 पाठ करा:—द्रव्यं विस्रं स्वापतेयं रिक्थमृक्थं धनं वसु ।
 हिरण्यं द्रविणं शुभ्रमर्थरैविभवा अपि ॥

पाठ २२

रामस्य वनगमनम् ।

रामः—वत्स लक्ष्मण किमाज्ञापयति मध्यमा मातानेन कार्यलेखेन ।

लक्ष्मणः—आर्यं घाचयामि तमहम् ।

अस्त्वेकेन वरेण वत्स भरतो भोक्ताधिराज्यस्य मे
 यात्वन्धेन विहाय कालहरणं रामो वनं दण्डकाम् ।
 तस्यां चीरघरश्चतुर्दशसभास्तिष्ठत्वसौ तं पुनः ।
 सीतालक्ष्मणमात्रकात् परिजनादन्यो न चानुव्रजेत् ॥

रामः—अहो प्रसादोत्कर्षः ।

तत्रैव गमनादेशो यत्र पर्युत्सुकं मनः ।

न चेष्टविरहो जातः स च वत्सोऽनुजोऽनुगः ॥

लक्ष्मणः—दिष्ट्यानुमोदितोऽहमार्येण । धिक्कष्टमार्यया सीतयापि
 गन्तव्यम् । अथे युधाजिदार्यभरतसहचरस्तात-
 मुपसर्पति ।

(युधाजिद्धरतौ प्रविरात.)

युधाजित्—राममद्र अवेक्षस्व पादपरिचारकमरण्यानुगतं भरतम् ।

रामः—नन्वस्यापि घर्णाश्रमरक्षणे गुम्नियोगः ।

भरतः—लक्ष्मणस्य शत्रुघ्नस्य चा तद्भवतु ।

रामः—किमत्र कस्यचित्स्वरुचिः ।

भरतः—पतावत्येव मे स्वरुचिः ।

रामः—शक्यं नाम मयि तिष्ठति त्वयान्येन वा पितृनियुक्त-
मुल्लङ्घयितुम् ।

भरतः—हा कथं परित्यक्तोऽस्मि मन्दभाग्यः ।

युधाजित्—घत्स समाश्वसिहि, समाश्वसिहि ।

भरतः—मातुल उद्धर माम् ।

युधाजित्—घत्स पवं ताघत् (इति भरतस्य कर्णे कथयित्वा) ।

रामभद्र एवमर्थं विज्ञापयति—यदेतद्भगवता शर-
भङ्गेण प्रेषितं तपनीयोपानद्युगलं तदार्यः प्रसादी-
करोत्विति ।

रामः—(तदुन्मुच्य) गृहार्णेतद्वत्स ।

भरतः—(शिरस्यारोप्य) हा आर्य ।

रामः—(परिष्वज्य) घत्स मत्पादस्पृष्टिकया प्रतिनिवर्तस्व ।

भरतः—अयमहमिदानीम्

नन्दिग्रामे जटा विभ्रदभिषिच्यार्यपादुके ।

पालयिष्यामि पृथिवीं यावदार्यो निवर्तते ॥

(इति सीतारामौ प्रदक्षिणीकरोति)

युधाजित्—घत्स रामभद्र अनुगच्छाम्यहं वः ।

रामः—मातुल मातुल प्रतिनिवर्तस्व । अयं च धो हस्ते भरतः ।

युधाजित्—घत्स अनुरुध्यस्व मामनुगच्छन्तम् ।

रामः—शान्तं पापं शान्तं पापम् । गुरवो हि यूयमनुगन्तव्या
नानुगन्तारः । आत्मनातृतीयेन मया गन्तव्यमित्यम्बादेशः ।

युधाजित्—किमहमेकोऽनुगच्छामि । अपि तु सवालवृक्षाः
प्रकृतयः । किं न पदयासि ।

रामः—मातुल मातुल गुरुभिरेव शिशवो धर्मलोपात्पालयितव्याः ।
तत्प्रसीद नः । प्रतिनियर्त्यतामयं महाजनः । (इति प्रणमति)

युधाजित्—वत्स उत्तिष्ठोत्तिष्ठ । बोधयित्वा प्रजाः कापि
मन्दभाग्यो गच्छामि ।

त्वां लक्ष्मण महाबाहो त्वां च वैदेहनन्दिनि ।

आमन्त्रये निवृत्तोऽस्मि पापः कल्याणमस्तु चाम् ॥

(इति सर्वे निष्क्रामन्ति)

४ वा उताऽन्त्यांतील वर्तमाननालवाचक धातु. विशेषेण दर्शयित्वा प्रत्येक
टिकाणी कसा उपयोग केला आहे हे स्पष्ट करा,

५ समास सोडवून नावे याः—गुरुनियोगः, पितृनियुक्तम्, मन्दभाग्य,
समालम्बः, अम्बादेशः ।

पाठ कराः—समानांदर्यसोदर्यसगर्भ्यसहजाः समाः ।

सगोत्रभान्धवज्ञातिबन्धुस्वस्वजनाः समाः ॥

पाठ २३

त्रिशङ्कुकथा (प्रथमो भाग) ।

सत्यवादी जितेन्द्रिय इक्ष्वाकुकुलवर्धनस्त्रिशङ्कुरिति विख्यातो
राजामन्यत देवतानां परां गतिं स्वशरीरेण यायामिति । अतः स
न्यवेदयत्स्वमनोरथं कुलगुरवे वसिष्ठाय । किन्तु वसिष्ठेन तदशक्य-
मित्युपादिष्टम् । अतः स वसिष्ठपुत्रान् गत्वा तानब्रवीत् ।

गुरुपुत्रानहं सर्वाश्रमस्कृत्य प्रसादये ।

शिरसा प्रणतो याचे द्राक्षणांस्तपसि स्थितान् ॥

ते मां भवन्तः सिद्धयर्थं याज्यन्तु समाहिताः ।

सशरीरो यथाहं वै देवलोकमवाप्नुयाम् ॥

प्रत्याख्यातो वसिष्ठेन गतिमन्यां तपोधनाः ।

गुरुपुत्रानुते सर्वात्राहं पश्यामि कञ्चन ॥ इति ।

एतत्त्रिशङ्कोः क्रोधसमन्वितं वचः श्रुत्वा ते वसिष्ठपुत्रा अमुयन् ।
यत्पुरोधसा वसिष्ठेनाशम्यमिति कथितं तत्कथं वयं साधयितुं
शक्नुयाम । अत इमं वालिशं विचारं विहाय स्वपुरं पुनर्गम्यता-
मिति । अनेन प्रतिवचनेन प्रशुब्धस्त्रिशङ्कुरवदन् । अन्यां गतिं

गच्छामि स्वस्ति घोऽस्तु तपोधना इति । एतद्वाक्यं श्रुत्वा सङ्कुब्धा
 अपिपुत्रास्तं चण्डालो भविष्यसीत्यश्रपन् । तेन शापेन चण्डालतां
 गतः स राजा । तस्य तादृशीभवस्थां दृष्ट्वा सर्वेऽनुयायिनस्तमजहुः ।
 अत एक एव स विश्वामित्रं तपोधनमयात् । चण्डालरूपिणं तं
 दृष्ट्वा स मुनिस्तस्यादयत किमागमनकार्यं त इत्यन्वयुङ्क्त । तदा
 स त्रिशङ्कुरेवमब्रवीत् ।

प्रत्याख्यातोऽस्मि गुरुणा गुरुपुरैस्तथैव च ।
 अनवाप्यैव तं कामं मया प्रातो विपर्ययः ॥
 सशरीरो दिवं यायामिति मे सौम्यदर्शन ।
 मया वोष्टं क्रतुशतं तच्च नावाप्यते फलम् ॥
 धर्मे प्रयतमानस्य यत्नं चाहर्तुमिच्छतः ।
 परितोषं न गच्छन्ति गुरवो मुनिपुङ्गव ॥
 तस्य मे परमार्तस्य प्रसादमभिकाङ्क्षतः ।
 कर्तुमर्हसि भद्रं ते दैवोपहृतकर्मणः ॥
 नान्यां गतिं प्रपद्यामि नान्यच्छरणमस्ति मे ।
 दैव पुरुषकारेण निवर्तयितुमर्हसि ॥ इति ।

एतन्निशम्य कुशिकात्मजश्चण्डालता गताय राज्ञे स्वागतं व्याह-
 स्यान्नघोत् । अहं तेऽभयं ददामि । अहं पुण्यकर्मणः सर्वानृपीनाह्वय
 त्वां याजयामि येन सशरीरस्त्वं स्वर्गं गच्छसीति ।

टीका

‘अजहुः—अजयन्’ (का ३ प ५) धातून् प्र सृत् वृ पु बहुवचन

‘दय (१ भा प)—दया करणे’ याच्वा उपभोग आच्वावर दया कर्तव्यापी त्यापी
 पक्षी योऽन् वरतात्

‘गुरुपुरात् ऋ’—‘ऋ-शिवाय’ या अन्वयाया उपभोग वृष्ठा पधम्यन्त नामावरोवर
 वरत्ता क्विप् द्विपियात् नामाचात्रि उपभोग वरत्तात्

‘स्वस्ति—वत्याय अतो’—या अन्वयाना उपभोग वृष्ठावर्ग नामावरोवर वरतात्

प्रश्न

- १ किमर्थमृषिपुत्रात्रिंशद्बुधमशपन् ? विश्वामित्र किमर्थं तस्मै स्वागतं व्याहरत् ?
 - २ अहं सर्वान् प्रसादये । भवन्तो मा याजयन्तु । भवान् दैव पुरुषकारेण निवर्तयतु । या प्रयोजक वाक्याचीं मूल वाक्ये सागा. जसें—'सेनापति सैनिकान् स्थापयति' याचें 'सैनिकास्तिष्ठन्ति' ।
 - ३ आयाम्, अवाप्नुयाम्, अनुचन्, क्षमनुयाम, धन्वयुक्ता ही रूपे पूर्णपणे ओळखून त्यातील घातूचीं प्र भूतकाळा व आज्ञार्थी रूपे सागा
 - ४ अनुचर, अर्माच्छन्, मुनि विना, त्यक्त्वा, अगच्छत्, अपृच्छन्, यज्ञशतम् या शब्दाना वरील पाठातील समानार्थक शब्द सागा.
 - ५ समासाचा विग्रह करून नाचें सागा —सत्यवादी, त्रितेन्द्रिय, दैवोपहत-कर्मां, पुण्यकर्माण, सशरीर ।
- पाठ करा —दैव दिष्ट भागधेय भाग्य स्त्री नियतिर्विधिः ।

पाठ २४

त्रिशङ्कुकथा (द्वितीयो भाग) ।

विश्वामित्रः स्वपुत्रानाहूयाग्रचीत् । ममाक्षया सवासिष्ठान् सर्वान्-
नृपीनानयत यशार्थमिति । अतस्ते पुत्राः सर्वानृपीन्निमन्थ्य न्यवर्तन्त ।
ते पितरमनुचन् समहोदयान्वासिष्ठान्घिना सर्वं आयान्ति । समहो
दयैर्वासिष्ठैरुक्तम् ।

क्षत्रियो याजको यस्य चाण्डालस्य विशेषतः ।

कथं सदासि भोकारो हविस्तस्य सुरर्णयः ॥ इति ।

पतद्वचः श्रुत्वा यासिष्ठा, श्वमांसनियताद्वारा विवृता भवन्तु
महोदयश्च निपादर्थं यात्वित्यदापद्विश्वामित्रः । पश्चान्महातेजा

विश्वामित्रः सर्वेभ्य ऋषिभ्यस्त्रिंशद्भ्यो रिच्छं न्यवेदयत् । भवद्भिर्मया सह यज्ञः प्रवर्त्यतामित्याह । अयं भगवान्विश्वामित्रोऽग्निः कल्पः शपेदिति भयेन तेऽघदन् ।

क्रियतां च तथा यत्नः सशरीरो यथा दिवम् ।

गच्छेद्विश्वापुदायादो विश्वामित्रस्य तेजसा ॥ इति ।

एवं सर्वसम्भारसम्भृतो यज्ञः प्रवृत्तः । महातेजा विश्वामित्रो याजक आसीत् । सर्वं ऋत्विजो यथाकल्पं यथाविधि सर्वाणि कर्माण्यकुर्वन् । किन्तु यदा देवता हविर्भागार्थमाहूतास्तदा ता नागच्छन् । अतः कोपसमाधिष्टो विश्वामित्रः स्रुवमुघ्न्य त्रिंशद्भ्यो मध्वोत्पद्य मे तपसो र्दीप्यं स्वार्जितस्य नरेश्वर । स्वशरीरेण च दुष्प्रापं स्वर्गं गच्छेति । एवमुक्तयति तस्मिन्पश्यतां मुनीनां त्रिंशद्भ्यो दिवमापोहत् । तं स्वर्गं प्रविशन्तं दृष्ट्वा सर्वैः सुराणैः सह मध्वोक्तवान् ।

त्रिंशद्भ्यो गच्छ भूयस्त्वं नासि स्वर्गकृतालयः ।

गुरशापहतो मूढ पत भूमिमवाकृशिरः ॥

अतः पुनस्त्रिंशद्भ्योऽपतन्पाहि मामिति विश्वामित्रं प्रार्थयत् । तद्वचनं श्रुत्वा सद्भ्यो विश्वामित्रस्तं तिष्ठ तिष्ठेत्यब्रवीत् । स्वयं चापरं सृष्टिं निर्मातुमुपाक्रमत् । ततः परमसम्भ्रान्ताः सर्पिसर्पाः सुरासुराः सानुनयमवदन् गुरशापपरिक्षितोऽयं सशरीरो दिवं यानु नार्हति । तदा विश्वामित्रोऽब्रवीदस्य त्रिंशद्भ्योरारोहणं मया प्रतिज्ञातम् । तदन्यथा भवितुं नार्हति ।

स्वर्गोऽस्तु सशरीरस्य त्रिंशद्भ्योरस्य शाश्वतः ।

नक्षत्राणि च सर्वाणि मामकानि भ्रूवाण्यथ ॥

यावद्भोका धरिष्यन्ति तिष्ठन्वेतानि सर्वशः ।

मत्कृतानि सुराः सर्वे तदनुष्ठानुमर्हथ ॥

एतच्छ्रुत्वा सर्वेदेवेस्तथास्त्वित्युक्तम् । एवं देवानरस्य पथो वह्निर्वाकृशिरास्त्रिंशद्भ्योऽमरसाधिभो दिवि स्थितः ।

टीपा

‘अशिवय -अग्नीसप्तखा’ ‘वय’ हा शब्द ‘सारखा’ या अर्थी नानाला जोडतात व तो शब्द विदोषण होतो.

‘भवाद्भि यण प्रवर्तितान्’ (प्रयोजक वर्तमानि प्रवीण) । भवता यण प्रवर्तितान् (प्रयोजक वर्तारि प्रयोग) । यण प्रवर्तितान् (भूख वर्तारि प्रयोग)

प्रश्न

- १ किमर्थं वासिष्ठा विश्वामित्रस्य यज्ञार्थं नागता ? अन्य ऋषय वैत कारणेन यण कर्तुमुद्यता अभवन् ? हविप्रदणाय देवा मिमर्थं नागच्छन् ? अध पतन्त त्रिशङ्क दृष्ट्वा विश्वामित्रेण किं कृतम् ? किमर्थं त्रिशङ्करतराल एव स्थित ?
- २ समास सोडवून नावें सांगा —समहोदया, यथाकल्पम्, स्वर्गकूटालय, अवाकिसरा, सर्पिसङ्घ, अमरसन्निभ ।

- ३ दिवि, पथ, द्युवम्, मघवा हां रूपे सोडवून हे शब्द पूर्णपणे चालया
- ४ या पाठात एकाच वाक्यात ‘सति सप्तमी’ व ‘सत पष्ठी’ या दोन्ही रचना आल्या आहेत ते वाक्य दर्शवून त्यांचा उपयोग स्पष्ट करा
- पाठ करा —अध्वर्युंदासृष्टोत्तारो यण सामर्गिद कमात् ।

आर्मीप्राचा धनेर्वाशी ऋत्विचो यातकाश्च त ॥

पाठ २५

मन्दाकिनीवर्णनम् ।

चिप्रकृटाडिनिष्प्रम्य मैथिलीं कोमलेभ्यर. । (राम)

अदर्शयच्छुभजला रज्या मन्दाकिनीं नदीम् ॥ १ ॥

अग्रयांघ घरारोहा चाम्बन्द्रनिभाननाम् ।

विदेहराजस्य पुता रामो राजीवलोचन. ॥ २ ॥

नानाविधैस्तीररुहैर्घृतां पुष्पफलद्रुमैः ।

राजन्ती राजराजस्य नलिनीमिव सर्धतः ॥ ३ ॥ (कुबेरस्य)

विचित्रपुलिनां रम्यां हंससारससेविताम् ।

कमलैरुपसम्पन्नां पश्य मन्दाकिनीं नदीम् ॥ ४ ॥

मृगयूथनिपीतानि कलुषाम्भांसि साम्प्रतम् ।

तीर्थानि रमणीयानि मैथिलि प्रतिभान्ति मे ॥ ५ ॥

जट्राजिनधराः काले वहकलोत्तरवाससः ।

कपयस्त्वयगाहन्ते नदीं मन्दाकिनीं प्रिये ॥ ६ ॥

आदित्यमुपतिष्ठन्ते नियतमूर्ध्वंवाहवः ।

एते परे विशालाक्षि मुनयः शंसितव्रताः ॥ ७ ॥

कचिन्मणिनिकाशोदां कचिःपुलिनशालिनीम् ।

कचित्सिद्धजनाकीर्णां पश्य मन्दाकिनीं नदीम् ॥ ८ ॥

सर्लाघञ्च विगाहस्य सीते मन्दाकिनीं नदीम् ।

कमलान्यवमञ्जन्ती पुष्कराणि च भामिनि ॥ ९ ॥

उपस्पृशंस्त्रिपवनं मधुमूलफलाशनः । (स्नानं कुर्वन्) (त्रि सन्ध्यम्)

नायोध्यायै न राज्याय स्पृहयेऽद्य त्वया सह ॥ १० ॥

इयं हि रम्या मृगयूथशालिनी निपीततोया गजसिंहयानरैः ।

सुपुष्पितैः पुष्पधरैरलङ्कृतानसोऽस्ति यः स्यान्न गतक्लमः सुखी ॥

टीपा

‘ मणिनिकाशोदा—मणिना निकारा उदक यस्याः सा ’ । ‘ उदन् ’ शब्दान्ते समानाच्चे शैवटी ‘ उद् ’ अस्ते रूपे दोते.

‘ चारुचन्द्रनिभागना—चारुः चन्द्रः तेन निमन् आनम यस्याः सा—सुन्दर चन्द्राम्नाये गिर्वे तौऽ आदे अशी

‘ विदेशराज—निदेशानां राजा—देशाच्चां नांवे लीराभ्या भावांपावत धेतर्ला असत्यास बहुवचनात् योग्यात्. ‘ रापद् ’ शब्द तत्सुख समानाच्चा शैवटी ‘ राज ’ दोतो.

‘कचिन्-कचिन्’—एकीकडे-दुसरीकडे या अर्थी ‘कचिन्’ शब्द पुन्हा पुन्हा येऊनला जातो.

‘अवमज्जन्ती—सार्थी पाण्यात बुडवणारी-दावणारी.’ मूळ धातु ‘अव+मज्ज्.’ कर्त्त. धातु. विशेषणाचा उपयोग प्रयोगाच्या अर्थी केलेला आहे.

‘त्रिभवनम्-त्रयाणां सत्त्वानां समाहारः—तीन साधिकांलाच्या वेळी’ द्विगु समास अव्ययार्थी.

‘विद्यालक्ष्मी—विद्याले अक्षिणी यस्याः सा.’ ‘अक्षि’ शब्दाचे बहुव्रीहि समासत्वाच्या शेवटी ‘अक्ष’ असे रूप होतें व त्याला ‘ई’ जोडून स्त्रीलिंगी रूप होतें.

प्रश्न

१ मन्दाकिनीमुद्दिश्य प्रयुक्तानि विशेषणानि लिखित्वा तेषामर्थं विशदीकुरुत ।

२ अधोलिखितानां विशेषणानामर्थं विशदं कुरुत —

राजीवलोचनः । ऊर्ध्वबाहवः । सिद्धजनाकीर्णः । कल्यान्मभासि । वीरसेधरः ।
पुलिनशालिनी । शंसितरता ।

३ मन्दाकिनीवर्णनं कुरुत । मन्दाकिनीजलस्य क परिणामो भवति द्रष्टुमनसि ?
अनेन वर्णनवाचनेन पठितुश्चित्तसि ? कीदृशी भवति ?

पाठ कराः—मन्दाकिनी विद्यद्गता स्वर्गदी सुरदीर्षिका ।

पाठ २६

सुन्दोपसुन्दौ ।

द्विरण्यशशिपोर्निकुम्भो नामाभवद्दलवान् पुत्रः । तस्य च पुत्री
दैत्येन्द्री सुन्दोपसुन्दनामानौ नित्यमयतेतां सममुखदुःखौ । प्रलोक्ष्यं
विजेतुं निश्चित्य विन्ध्यपर्यन्तं गत्या तप्तं ताभ्यामुभ्रं तपः । ती
जटाघल्कलधारिणा आत्ममांसानि लुहती दीर्घकालं धृतप्रती स्थिता ।

तयोस्तपःप्रभावेण चिरं प्रतापितो विन्ध्योऽमुञ्चद्भूमम् । तयोस्तपो
 दृष्ट्वा भयं गता देवास्तपोभङ्गाय विविधानुपायानकुर्वन् । किन्तु तौ
 व्रतभङ्गं न कृतवन्तौ । एतद् दृष्ट्वा सर्वलोकहितः पितामहः
 साक्षादसुरौ गत्वाचदत् । वरं वृणाथामिति । तदा ताभ्यामेव वरः
 प्रार्थितः । त्रिलोक्यामन्योन्यं विना कस्मादपि वां भयं नास्त्विति ।
 इमं वरं दत्त्वा पितामहस्तौ तपसो निवर्त्य ब्रह्मलोकं गतः ।

लब्धवरौ तौ यथेच्छं सुखमन्वमयताम् । तयोःपुरे भक्ष्यतां भुज्यतां
 दीयतां रम्यतां गीयतां पीयतां चेति शब्द आसीद्गृहे गृहे । गच्छता
 कालेन तौ सकलां महौ जेतुमारब्धौ । द्विजानां यज्ञा उत्सादिताः ।
 सर्वे प्राणिनोऽपि पीडितास्ताभ्याम् । अतः शून्यमेवासीज्जगत्तदा ।
 सर्वे देवर्षयः पितामहस्य भवनं गताः शरणार्थम् । तैर्वर्णितं सुन्दो-
 पसुन्दयोः सर्वं कर्म श्रुत्वा पितामहः कर्तव्यं निश्चित्य विश्वकर्माण-
 माह्वयदादिशश्च सृज्यतां प्रार्थनायैका प्रमदेति । स पितामहं
 नमस्कृत्य पुनः पुनश्चिन्तयित्वा दिव्यां योषितं निरभिमीत । सा
 रत्नानां तिलं तिलं समानीय विनिर्मिता । अतः पितामहस्तस्या
 नाम तिलोत्तमेत्यकरोत् । किं मया कार्यं हे भूतेःशेति सा ब्रह्माण-
 मन्वयुक्त । सुन्दोपसुन्दौ दानवौ गत्वा तयोरन्योन्येन यथा विरोधः
 स्यात्तथा क्रियतामिति ब्रह्मणोपदिष्टम् । अतः सा तिलोत्तमा घने
 पुष्पाणि चिन्वती यत्र तौ महासुरा आस्तां तत्र शनैर्गता । तां
 दृष्ट्वा सुन्दस्तां दक्षिणेन पाणिनागृह्णादुपसुन्दस्तु वामेन पाणिना ।
 सुरोपानमत्तौ तौ मम भार्या भव मम भार्या भवेति सममेवाकथय-
 ताम् । ताभ्यां विस्मृतोऽन्योन्यस्नेहः । कलहायमानौ तौ गदे गृहीत्वा
 प्राहरतामन्योन्यम् । अन्ते गदाभिहतौ तौ नमश्च्युता अर्का इव
 चरणीतले मृनपत्पतिता । एतद्दृष्ट्वा प्रीतः पितामहस्त्रिलोचमा-
 मभ्यनन्दत् । आदित्यचरिताहो कोन्निचरेति तस्य वरं दत्त्वा पितामहो
 ब्रह्मलोकं गतः ।

टीका

‘सुन्दोपसुन्दनामानौ—सुन्द’ उपसुन्दः च सुन्दोपसुन्दी (इन्द्र) । सुन्दोपसुन्दी नामनी
 ययोः तौ सुन्दोपसुन्दनामानौ (बहुमीहि) ।

‘कस्मान् भव नास्तु’—भव, भीति, भी हे व याच अर्थाचे इतर शब्द योजताना भयोत्पादक वस्तूची किंवा प्राण्याची पचमी योजतात

‘त्रिलोकी—त्रयाणां लोकानां समाहार (द्विगु)”—त्रिलोकी शब्द त्रैलोक्यम् । कर्मभारय समासाचे प्रथम पद मर्यादावाचक शब्द असेल व सर्व समासाचा उपयोग समुदायवाचक अर्थाने करावयाचा असेल तर ‘द्विगु’ समास योजतात बहुतेक द्विगु समासाचे रूप न्यु नामाप्रमाणे असले अथवा दीर्घ ईकारान्त असले

प्रश्न

- १ मुनय स्वयमेवेमा कथा कथयन्तीति तर्कितेवा कथा लिखत ।
- २ या पाठांतील वर्तमानकालवाचक धातु विशेषणें लिहून ती कशी तयार झाली हें सांगा त्याचप्रमाण त्याची प्रथमा ते तृतीया या विभक्तांचीं सब लिंगांचीं रूपें या
- ३ समसुखदुःखी, धृतराष्ट्री, तपोभङ्ग, यथेच्छम्, देवर्षय, सुरापानमत्ती या समासाचा विग्रह करून नाव सांगा
- ४ ताभ्या विश्रुतोऽन्योन्यश्लेह । विश्वस्मां दिव्या योषित निगमिमीत । त्वया सृज्यता प्रार्थनीयैका प्रमदा । ताभ्यामेव वर प्रार्थित । सा वास्याचा प्रयोग बदला
- ५ भक्ष्यता, भुज्यता, दीयताम् इत्यादि कर्मणि रूपावद्वल कर्तेरि द्वि पु. एङ् वचनी रूपें योजा
- पाठ करत — स्त्री योषिद्वयश्च योषा नारी सीमन्तिनी वन्तु ।
प्रमदा मानिनी कान्ता ललना वामलोचना ॥

शरानस्यन्तं तं नैषाद्रिमपश्यन् । तमनभिज्ञाय ते को भवान् कस्य
चेत्यन्वयुञ्जत । तदा सोऽचदत् ।

निपादाधिपतेर्वीरा हिरण्यधनुषः सुतम् ।

द्रोणशिष्यं च मा विस्र धनुर्वेदवृत्तश्रमम् ॥

एतच्छ्रुत्वा ते पाण्डवा द्रोणाय सर्वमख्यन् । अर्जुनस्तु तमेव-
लक्ष्यमनुस्मरन् रहसि द्रोणं प्रणयादब्रवीत् । कथं भगवच्चनमनादृत्य
महिशिष्योऽप्यो भवतः शिष्यो वर्तत इति । तदा मुहूर्तमिव चिन्त-
यित्वा द्रोणः स्वयंसात्विनमादाय नैषादिं प्रति गतः । तत्र चैकल्यं
धनुष्पाणिमनिशं शरानस्यन्तं सोऽपश्यत् । गुरुं दृष्ट्वैकल्यः
शिरसा प्रणम्य सादरं च पूजयित्वा प्राञ्जलिः स्थितः । ततो
द्रोणोऽब्रवीत् । यदि त्वं मे शिष्योऽसि तर्हि घेतनं दीयतामिति ।
एतच्छ्रुत्वा स हृष्टः किं प्रयच्छानि भगवान्मामाशापयत्वित्यवदत् ।
तदा दक्षिणोऽङ्गुष्ठो दीयतामिति द्रोणोऽवदत् । इदं दारुणं चकोऽपि
श्रुत्वाऽदीनमानसः स आत्मनोऽङ्गुष्ठं छित्त्वा द्रोणायार्पयत् । अहो
गुरनिष्ठैकल्यस्य ।

टीपा

‘गृहा -पर’ गृह वा शब्द पुलिगामध्ये बहुवचनात् योज्यात्, मात्र अर्थ एकवचनी
अत्र शक्यते.

‘शृगय -गानीया भेलेला’ मय वा प्रत्यय रनविलेला र्विवा भरलेला वा अर्थी नामान्ता
ओत्तल असे, सुकर्मभय -सोःपाचा वेलेला, जलप्रय -पाण्याने भरलेला ह्रीर्लिङी रूप
‘मदी’ असे हाती

‘प्राञ्जलि -प्रवृद्ध अञ्जलि येन स’ (बहु)

प्रश्न

१ पुढाल वाक्य पुरा करा — अर्जुनकांशलन प्रीती द्रोणस्त तथाप्यापयन्
यथा .. । द्रोण एकलक्ष्य शिष्यत्वेन न प्रत्यखुदान् यत . ।
एकलक्ष्य दृष्ट्वा या भयणपरोऽभवत् यत । द्रोण एकलक्ष्य
दक्षिणमङ्गुष्ठमपयेयाशापयन् यत . ।

- २ समास सोडवून नावें सागा — निपादराजः । विमोक्षादानसन्धानम् ।
 सरपूर्णास्य । धनुर्वेदकृतध्रमः । गुहनिष्ठा ।
- ३ अर्धयत्, अमर्षीत्, प्रत्यगृहात्, अस्तुवन्, अख्यन्, अन्वमुजत ही रूपे
 ओळखून यातील धातूंची प्र. भूतवाकी सर्व रूपे था.
- ४ अर्पय, ह्या, सार्धम्, अधि+स्वा, यावत्-तावत्, किं प्रयोजनम्,
 याचा संस्कृत वाक्यात उपयोग करा.
- पाठ करा — धनुश्चापी धन्वशरासनकोदण्डकामुक्कम् ।
 इध्वासोऽयथ कर्णस्य बालवृष्टं शरासनम् ॥

पाठ २९

वर्षासमयः ।

रामो लक्ष्मणं वदतिः—

अयं स कालः सम्प्रातः समयोऽद्य जलागमः ।

सम्पश्य त्वं नभो मेघैः संवृतं गिरिसन्निभैः ॥ १ ॥

रजः प्रशान्तं सहिमोऽद्य चायुर्निदाघदोषप्रसराः प्रशान्ताः ।

स्थिता हि यात्रा वसुधाधिपानां प्रचासिनोयान्ति नराः स्त्रदेशान् २

क्वचित्प्रकाशं क्वचिदप्रकाशं नभः प्रकीर्णाभ्युधरं विभाति ।

क्वचित्क्वचित्पर्यंतसन्निरुद्धं रूपं यथा शान्तमहाहर्षस्य ॥ ३ ॥

समुद्रहन्तः सलिलातिभारं घलाकिनो चारिधरा नदन्तः ।

महत्सु शृङ्गेषु महीधराणां विभ्रम्य विभ्रम्य पुनः प्रयान्ति ॥ ४ ॥

प्रहर्गिताः वेतकपुष्पगन्धमाघ्राय हृष्टा घननिर्गरेषु ।

प्रपातशब्दाकुलिता गजेन्द्राः सार्धं मयूरैः समदा नदन्ति ॥ ५ ॥

पाठ २७

आम्रान्योक्तयः ।

यद्यपि दिशि दिशि तरयः परिमलवहुलाश्च पारिजाताद्याः ।
तदपि रसालोऽप्येकः कौकिलहृदये सदा वसति ॥ १ ॥

शुन्दे फदम्बे कुमुदेऽराविन्दे यथाकथञ्चित्समयं नयन्ति ।
प्राप्ते वसन्ते पुनरुत्तरङ्गा रसाल जानीहि तवैव भृङ्गाः ॥ २ ॥

भूरिशोऽपि च वसन्ति वानने शाखिनः फलविशेषशालिनः ।
कौकिलस्य तदपीह मानसं गो रसालमपहाय नुप्यति ॥ ३ ॥

आम्र यद्यपि गता दिवसास्ते पुष्पसौरभफलप्रचुरा ये ।
हन्त सम्प्रति तथापि जनानां छायायैव दलयस्यतितापम् ॥ ४ ॥

दिङ्मण्डलं परिमलैः सुरभीऋषोषि
सौन्दर्यमावहसि लोचनलोभनायम् ।
हं हौ रसाल फलयर्थं तथापि दूये
यद्ग्रन्थिलं च कठिनं हृदयं विमर्षि ॥ ५ ॥

यदेकस्मिन्वर्षे न फलति रसालस्तद्वर्यं
पितुः किं काफेष्टं फलितमपि विभ्वं व्रजति किम् ।
व्रजन् ग्लानिं ग्लानिं न वदति च कस्यापि पुरतः
स्मरन् वारं वारं पुनरापे रसालं भृगयते ॥ ६ ॥

टीपा

फलविशेषशालिन - फलानां विशेषा फलविशेषा । फलविशेषे शालन्ते ते (उपपद स)

प्रश्न

- १ एता आम्रान्योक्तयः कीदृशानरागुद्दिश्य लिखिताः ?
- २ रसाल सर्वत्र तेषु कथं श्रेष्ठस्तद्दर्शयत ।

- ३ रसालफलस्य गुणदोषो यस्मिन्श्लोके वर्णितौ तस्य श्लोकस्यार्थं विशदीकुरुत ।
 ४ रसालमुद्दिश्य पिकस्य को भावो वर्तते तच्छ्लोकार्थानुसारेण वक्ष्यत ।
 ५ रचनामुद्दिश्य वा. पङ्क्तयो विशिष्टा भान्ति ? तासामर्थं स्पष्टीकुरुत ।
 पाठ करा.—आम्रश्रुतो रसालोऽसौ सहकारोऽतिसौरभ ।

पाठ २८

एकलव्यस्य ।

भीष्मोपदेशमनुसृत्य सर्वे पाण्डवाः कौरवाश्च द्रोणादस्त्रविद्या-
 मध्येयत । अर्जुनस्य नैसर्गिककौशलं दृष्ट्वाप्रचीद्द्रोणो यदहं जिष्णुं
 तथाध्यापयामि यथा तत्समोऽन्यो धनुर्धरो न स्यादिति । एकदा
 निपादराजस्य हिरण्यधनुषः सुत एकलव्यो रणशिक्षामध्येतुं द्रोणं
 प्रातः । किन्तु स नैपादिरिति चिन्तयित्वा द्रोणो न तं प्रत्यगृह्णादद्यदञ्च ।

शिष्योऽसि मम नैपादे प्रयोगे बलवत्तरः ।

निवर्तस्य गृहानेव अनुज्ञातोऽसि नित्यशः ॥ इति ।

एतद्गुरोर्द्रोणस्य वचनं श्रुत्वा स परन्तपो द्रोणं शिरस्ता प्रणम्या-
 रण्यं गतः । तत्र मृन्मयं द्रोणं कृत्वा तस्मिन्नाचार्यवृत्तिमास्थितः ।
 परया श्रद्धयोपेतः स परमेण योगेन विमोक्षादानसन्धाने परं लघुत्वं
 प्राप्नोत् । अथैकदा कौरवपाण्डवा द्रोणाक्षया मृगयार्थं वन इतस्ततोऽ-
 चरन् । तेषामनुचरेण सह गतः कोऽपि श्वा तैः सार्धम् । स श्वा
 पथा क्रीडन्निपादिं विलोभ्य भपन्नतिष्ठत्तस्य समीपे । तदा स तस्य
 भक्तः शूनो मुखे सप्त शरान् युगपदमुञ्चत् । स तु श्वा शरपूर्णास्यः
 पाण्डवाश्चवर्तत । तं दृष्ट्वा परं विस्मयं गताः पाण्डवाः । ते तस्य
 लाघवं शब्दघोधित्यं चास्तुवन् । तमन्विष्यन्तस्ते वनवासिनमनिशं

धारानिपातैरभिहन्यमानाः कदम्बशाखासुविलम्बमानाः ।
 क्षणार्जितं पुष्परसाचमाढं शनैर्मदं पदचरणास्त्यजन्ति ॥ ६ ॥
 मुक्तासकाशं सलिलं पतद्वै सुनिर्मलं पत्रपुटेषु लग्नम् ।
 हृष्टा विवर्णच्छदना विहङ्गाः सुरेन्द्रदत्तं तृपिताः पिबन्ति ॥ ७ ॥
 मत्ता गजेन्द्रा मुदिता गवेन्द्रा वनेषु विश्रान्ततरा मृगेन्द्राः ।
 रम्या नगेन्द्रा निभृता नरेन्द्राः प्रकीडितो वारिधरैः सुरेन्द्रः ॥ ८ ॥
 वर्षप्रवेगा विपुलाः पतन्ति प्रयान्ति घाताः समुर्दार्णघोषाः ।
 प्रनष्टकूलाः प्रवहन्ति शीघ्रं नद्यो जलेर्विप्रतिपन्नमार्गाः ॥ ९ ॥
 नरैर्नरेन्द्रा इव पर्वतेन्द्राः सुरेन्द्रदत्तैः पवनोपनीतैः ।
 घनाभ्युकुम्भैर्धरणी विस्तृता तमोविलिप्ता न दिशः प्रकाशाः ॥ १० ॥
 महान्ति कूटानि महीधराणां धाराभिधौतान्यधिकं विभान्ति ।
 महाप्रमाणैर्विपुलैः प्रपातैर्मुक्ताकलापैरिव लम्बमानैः ॥ ११ ॥
 वहन्ति वर्षन्ति नदन्ति भान्ति ध्यायन्ति नृत्यन्ति समाश्वसन्ति ।
 नद्यो घना मत्तगजा वनान्ताः प्रियाविहानाः शिखिनः प्लवङ्गाः ॥ १२ ॥

टीपा

‘जलागः (कालः) — जलस्य अगमः यस्मिन् सः (व.)’.

१२ व्या श्लोकात् प्रथमार्थात् व्या क्रमाने क्रियापदैर् योजनी आहेत त्याच क्रमाने उत्तरार्थात् कर्तृपदैर् योजलेली आहेत. या अलंकाराला ‘यथासकृत्स्य’ अर्त्ते म्हणतात.

प्रश्न

- १ वर्षाकालातील आकाशाला उद्देशून जी जी विशेषणें योजलेली आहेत त्याचा अर्थ स्पष्ट करा.
- २ बरील श्लोकातील उपमाचें स्पष्टीकरण करा.
- ३ शब्दसाधन्यामुळे कोणता श्लोक तुम्हाला आवडतो तें सकारण सागा.
- ४ चौथ्या श्लोकामध्ये स्पष्ट रीतीने उपमा योजलेली नाही. ती प्रच्छन्न आहे ती स्पष्ट करा.

५. पावसाब्ज्याचें गद्यमय वर्णन बरील लोकांचे आधारे करा.

पाठ करा:—१ स्त्रियां प्राट्ट् स्त्रिया भूमिि वपा अथ शरत् स्त्रियाम् ।

२ आपः स्त्री भूमििि वार्वारि सलिलं कमलं जलम् ।

पयः कीलालममृतं जीवनं भुवनं वनम् ॥

कवन्धमुदकं पाथः पुष्करं सर्वतोमुखम् ।

वम्भोर्णस्तोयपानीयनीरक्षीराम्बुशंवरम् ॥

पाठ ३०

किरातार्जुनीयं युद्धम् (पूर्वभागः) ।

द्यूतपराभवादनन्तरं पाण्डवा वनवासं गताः । तत्र युधिष्ठिर उदासीनवदास्त । कौरवसभायामवमताये द्रौपद्यै नारोचतैपावृत्तिः । सा युधिष्ठिरमुद्दिश्यावदत् । इन्द्रतुल्यै राजभिर्धृता मही त्वया स्वहस्तेन त्यक्ता । आत्मवधूमिव श्रियं परैर्नीयमानां दृष्ट्वा कथं त्वं शत्रून् दण्डयितुं नोत्सहसे । अयं महारथो वृकोदरोऽन्तर्गिरि पदातिरेव परिभ्रमति । अयं वासवोपमोऽर्जुनो घल्कलानि धृत्वा चरति । इमौ यमौ वनान्तशय्यामधिशयाते । तथापि न स्पृहणीयावस्था । अधुना त्वमशिवैः शिवास्तैर्निद्रां जहासि । वन्यफलाशिनस्तव वपुः काश्यमुपैति । अतः शान्तिं विहाय तत्प्रासिद्धं धाम विद्विपां वधाय सन्धेहि । अथवा जटाधरो भूत्वा पावकं सञ्जुहुधीति । याञ्छसेन्या इदमुत्साहकरं घचनं श्रुत्वामर्षणो भीमसेनो धर्ममब्रवीत् । हे पाण्डवर्षभ अस्त्रविद्धिर्दृढधन्विभिः परिचृतस्त्वं घातैराष्ट्रेभ्यः श्रियमादत्स्वेति । इदं घचनं श्रुत्वा युधिष्ठिरो द्रौपर्दीं भीमं चैव मवदत् । दुर्योधनस्य संन्ये दुराधर्षा घीराः सन्ति । ते दुर्योधनेन तथा विशेषतो मानिता यथा ते सङ्ग्रामे तदर्थं प्राणानपि जह्युः । अतो

नाहं मन्य उपपन्नं कालमिमं तैः सह विग्रहार्थम् । अनेन प्रतिवचने-
नामर्षणोऽपि भोगसेनः शान्तियुक्तोऽभवत् ।

तदैवागतो व्यासो युधिष्ठिरमेवमुपादिशत् । यद्यजुंनो महेन्द्रं रुद्रं
वक्ष्यं कुबेरं यमं चास्त्रहेतोर्गत्वा तान्यामुयात्तर्हि सोऽजेयो भवेदिति ।
एधमुक्त्वा व्यासोऽन्तरदधात् । पश्चाद्द्व्यासवचनं स्मृत्वा धर्मोऽ-
जुंनाय रहसि तदफययत् । अल्लप्राप्त्यर्थं देवानां प्रसादं त्वं यथाकालं
प्रतिपालयोत्रेण च तपसाऽऽत्मानं योजय । अतो धनुष्मान् खड्गी
कथञ्ची मुनिव्रते स्थितस्त्वमुत्तरां दिशं गच्छ । पश्चाच्छुक्रमेव प्रपद्यस्व
स तेऽस्त्राणि यच्छतीति । एवं धर्मराजस्य निदेशात् पुरन्दरं द्रष्टुकामो
रुचिरं धनुर्गृहीत्वोदीचीं दिशं प्रातिष्ठत् । हिमवतं तथाच गन्ध-
मादनमतिक्रम्य धनञ्जय इन्द्रकीले पडहोरात्रानतिष्ठत् । तत्र चोम्रं तप
आचरत् । तस्य तपसा तुष्टः शक्रो द्विजरूपेण तत्र प्राप्य 'वरं
शृणोष्व भद्रं ते शक्रोऽहमरिसूदन' इत्यवदत् । एवमुक्तो धनञ्जयः
प्राञ्जलिः प्रणतो भूत्वावदद्भ्रततोऽस्त्राणि प्रार्थय इति । इन्द्रोऽवदद्यदा
त्वं भूतेशे त्रयक्षं शूलधरं शिवं पदयेस्तदाहं तुभ्यं दिव्यास्त्राणि दद्या-
मिति । अतोऽजुंनो हिमवतः पृष्ठेऽत्युग्रं घोरं तपस्तनुमारमत ।

टीपा

‘अन्तर्गिरि—गिरेः अन्तः’ पर्वताच्चा ददति—अन्यथीमार समास.

‘शब्दावधिदेशे’—अभि+शी या विधापदाचा उपयोग स्थानाचक शब्दाची दिशिना
बोझून वाशिता.

‘उदीची दिक्’—उत्तर दिशा, ‘अवाची दिक्’—दक्षिण दिशा, ‘प्राची दिक्’—पूर्व
दिशा, ‘पश्ची दिक्’—पश्चिम दिशा.

‘अहोरात्रः—अहः च रात्रि च—अहोरात्रः (द्वय)

‘अवधुः—श्रीणि अश्रीणि यस्य सः (बहु.)’ ‘आक्षे’ शब्दाचे बहुव्रीहि समासाचे
शेवटी ‘अक्ष’ अर्भे रूप होते.

प्रश्न

- १ वनवासिना पाण्डवानामवस्था वर्णयन् । व्यासेन युधिष्ठिराय किं कवितम् ?
शक्रोऽजुंनं किं वतुमुपादिशत् ?

२ पक्वानि फलानि अश्नन्ति ते । शक उपमा यस्य स । गुहाया अन्त ।
हरिणस्य इव अक्षिणी यस्या सा । कौरवाणा राजा । सा शब्दसमूहावहल
समास योजून नावे सागा.

३ दद्याम्, अन्तरदधात्, सञ्जुहुधि, वृणीष्व, जहासि, आदत्स्व, उपति, जह्यु,
सन्धेहि ही रूपे ओष्ठधन त्या त्या धातुर्चा त्या त्या पाठार्थां सर्व रूपे या.

पाठ करा — शम्भुरीश पशुपति शिव शशी महेश्वर ।

ईश्वर शर्व ईशान शङ्करश्चन्द्रशेखर ॥

पाठ ३१

किरातार्जुनीयं युद्धम् (उत्तरभाग.) ।

अर्जुनोऽतिघोरं तपस्तत्रातपत् । तस्योन्नेण तपसा भीताः सर्वे
महर्षयः शिवं गत्वावदन् । महातेजाः पार्थ उग्रे तपसि स्थितो नः
सर्वान् सन्तापयत्यतोऽसौ निवार्यतामिति । तदा धूर्जटिरवदत् ।
अहं जानामि तस्य मनोरथं पूरयामि च तम् । यूयं गच्छत
यथागतमिति । अतः पिनाकपाणिः कैरातं वेपमास्थाय वपुषा
विभ्राजमानः समानवेपया पार्वत्या तथा चानुचरैः सहार्जुनसमीपं
प्रातः । तस्मिन्नेव क्षणे कोऽपि वराहस्तपस्तपन्तमर्जुनं
हन्तुमभ्यद्रवत् । यावत्तं वीक्ष्य सचापोऽर्जुनो वाणं प्रक्षेप्तुमुद्यतोऽ
भवत्तावत्स किरातरूपिणा शिवेन निवारितः । किन्तु तद्वचन-
मनादस्य शरीं प्रक्षिप्तो फाल्गुनेन । किरातोऽपि सममेवेऽलक्ष्येऽ
ग्निप्रख्यं शरं व्यसृजत् । तयोर्वाणाभ्यां विद्धो वराहरूपी राक्षसः
पञ्चत्वं गतः । अनन्तरमर्जुनस्तं स्त्रीगणपरिबृतं किरातमपृच्छत्
केन कारणेन मत्परिग्रहोऽयं त्वया विद्धः । एष न मृगयाधर्मः ।
अतो युद्धाय सज्जो भवेति । तदा किरातः प्रत्यवदन्मम प्रहारेणैवायं

धिर्जीवितः कृतो यमसदनं च नीतः । अतो न त्वं मां दोषपक्षे
स्थापयितुमर्हसि । भय त्वं सिद्धौ मम नाराचावपातं सोढुमिति ।
अतः प्रवृत्तं महाघोरं युद्धं तयोः । तौ परस्परमविध्यतां वाणेः ।
अन्ते किरातवाणेः पीडितोऽर्जुनो मोहमापन्नो भूमौ न्यपतत् ।
मुहूर्तादनन्तरं लब्धचेतनोऽर्जुनो भृशं दुःखितो रथिरक्षिप्त उत्थाय
शरण्यं पिनाकिनं शरणं गत्या मृन्मय स्थाण्डिलं कृत्वा माल्येन
भवमपूजयत् । तन्माल्यं क्षणेनैव किरातशिरसि स्थितं दृष्ट्वा भृशं
प्रमुदितो भूत्वा किरातपादयोरपतत् । भयश्च प्रीतो भूत्वाग्रवीत् ।

भो भोः फाल्गुन तुष्टोऽस्मि कर्मणाऽप्रतिमेत ते ।

शौर्येणानेन धृत्वा च क्षत्रियो नास्ति ते समः ॥ इति ।

पश्चादर्जुनोऽध्याभिः स्तुतिभिः शिघ्रमस्तौत् । तदा हृष्टो हरो
गृहाण धरमस्मत्तः काङ्क्षितमित्यवदत् । तदार्युनोऽवदत् ।

घरं ददासि चेन्मह्य कामं प्रीत्या वृषध्वज ।

कामये दिव्यमस्त्रं तद् घोरं पाशुपतं प्रभो ॥

अतो भवस्तदस्त्रं पार्थायाददात्समन्त्रकम् । एवं समाप्तं किराता
र्जुनयोर्युद्धम् ।

टीका

महानारायणील या वधेल। अनुलक्षून भारवि मनीने 'किरातार्जुनीयम्' वा नावाचै
वाच्य लिखिले आहे

'दोषपक्षे स्थापय कमपि—दोष कस्मिन्नपि निक्षिप्' वीणाकर एरी दोष ठेवण

'विजीवित—दिग्न नीजित मस्य स (बहु)' उपसर्गसहित धातूचें कर्मणि मू धा
विशेषण अद् बहु समासाचें प्रथम पद असेल तर समासात् उपसर्ग तेकडाच प्रथम पद म्हणून
ठेविला। याला 'प्रादि बहुवादि' अर्थ म्हणतात

प्रश्न

- १ सर्वे महर्षयः शिव शरणार्थं गता यत _____ । किरातवेष-
मास्थाय शिवोऽर्जुनस्य समीपं प्राप्त यत _____ । अर्जुन

किरातबाणप्रहारमधर्ममन्यत यत ————— । अर्जुन शिव-
मपूजयत् यत ————— । हीं वाक्ये पुरीं करा.

२ भवस्तदन्न पार्थायाददात्ममन्त्रकम् । अर्जुन शिवमध्व्याभि स्तुतिभिरस्तात् ।
मोहमापनोऽर्जुनो भूमौ न्यपतत् । असौ भवता निवार्यताम् । अर्जुनेन
शरौ निक्षिप्तौ । या वाक्याचा प्रयोग बदला.

३ स्त्रीगणपरिवृत । नाराचावपातः । समानवेपा । लम्बचेतनः । रुधिरहिन ।
या समासाचा विग्रह करून नावें सागा.

पाठ करा —उमा कात्यायनी गौरी काली हैमवतीश्वरा ।

शिवा भवानी रुद्राणी शर्वाणी सर्वमङ्गला ।

अपर्णा पार्वती दुर्गा मृडानी चण्डिकाम्बिका ॥

पाठ ३२

शरद्वर्णनम् ।

शाखासु सतच्छदपादपानां प्रमासु तारकनिशाकराणाम् ।

लीलासु चैवोत्तमचारणानां श्रियं विभज्यात् शरत् प्रवृत्ता ॥ १ ॥

मत्तप्रगल्भेषु च वारणेषु गवां समूहेषु च दर्पितेषु ।

प्रसन्नतोयामु च निम्नगासु विभाति लक्ष्मोर्बहुधा विभक्ता ॥ २ ॥

व्यस्रं नमः शस्त्रविद्योतवर्णं कृशप्रवाहाणि नदीजलानि ।

कलारशीता. पचनाः प्रचान्ति तमोविमुक्ताश्च दिशः प्रकाशाः ॥ ३ ॥

त्यन्त्या वराण्यात्मविभूषणानि यद्वाणि तीरोपगता नदीनाम् ।

निर्मत्स्यमाना इव सारसौर्धः प्रयान्ति दीना विमदा मयूषः ॥ ४ ॥

अनेकघर्णाः सुविनिष्टकाया नवोदितेष्वम्बुधरेषु नष्टाः ।

क्षुधार्दिता घोरविषा विलेभ्यश्चिरोपिता विप्रसरन्ति सर्पाः ॥ ५ ॥

रात्रिः शशाङ्कोदितसोम्ययश्च तारागणोन्मीलितचारनेत्रा ।
ज्योत्स्नांशुक्रपावरणा विभाति नारीव शुद्धांशुकसंवृताङ्गी ॥ ६ ॥
सुतैर्नहंसं कुसुमैरपेतं महाहृदस्थं सलिलं विभाति ।
घनोविमुक्तं तिशि पूर्णचन्द्रं तारागणार्काणमिद्यन्तरिक्षम् ॥ ७ ॥
जलं प्रसन्नं कुसुमप्रहासः क्रोञ्चस्वनः शालिवनं सुपक्वम् ।
मृदुश्च घासुर्विमलश्च चन्द्रः शंसन्ति वर्षव्यपनीतकालम् ॥ ८ ॥
लोकं लुघृष्ट्या परितोपयित्वा नदीतटाकानि च पूरयित्वा ।
निष्पन्नसस्यां चसुधां च कृत्वा त्यक्त्वा नभस्तोयधराः प्रनष्टाः ॥ ९ ॥

टीपा

‘परितोपयित्वा’—परितोप्य अस्ति पाहित्रे हे रूप अनन्तर म्णून समगर्भे.

प्रश्न

- १ कानि कानि लक्षणानि वर्षाशालद्य निर्गम सूचयन्ति ?
 - २ शरद आरम्भ वे के प्रकारे प्रदर्शते ?
 - ३ ‘रात्रि’ व ‘महाहृदस्थसलिलम्’ याना दिलेन्या उपमाचे स्पष्टीकरण करा.
 - ४ नभ, नदीतटाकानि, पवना व दिशि याचें स्वरूप शरद् ऋतूत कसे असते ?
 - ५ शरद्वर्णनातील श्लोकांपैकी तुम्हास कोणता श्लोक आवडता तें समारण सागा.
 - ६ मत्तप्रगम्भा, निजगा, तारामनिशाकरा, चिरोपिता, शुब्बादिता, निष्पन्नसस्या, तमोविमुक्ता या समासाचा विग्रह वदन नाचें सागा.
- पाठ करा—दिशाशुचन्द्रमाधन्द्र इन्दु लुमुदवान्धव ।
विबु सुभाशु शुभ्राशुरोपधीशां निशापति ॥
अर्वा जीवातृम् सोमी ग्लौमृगाङ्ग कलानिधि ।
द्विपराजः सक्षपरो नक्षत्रेश क्षपाकर ।

पाठ ३३

वृद्धब्राह्मणघटोत्कचसंवादः ।

(पर्त्नीमुत्तमपरिवृतो ब्राह्मण प्रविशति पृष्ठतश्च घटोत्कचः)

घः—भो ब्राह्मण तिष्ठ तिष्ठ । न गन्तव्यं पदात्पदमपि ।

ब्राः—ब्राह्मणि न भेतव्यम् । न भेतव्यं मम पुत्रकाः । शङ्के
नात्रातिदूरेण पाण्डवाश्रमेण भवितव्यम् ।

प्र. पुत्रः—भोस्तात न तत्र पाण्डवा इति मन्ये ।

वृद्धः—पुत्र कथं त्वं जानीषे ।

प्रथमः—श्रुतं मया तस्मादाश्रमादागतेन केनचिद्ब्राह्मणेन शत-
कुम्भं नाम यज्ञमनुभवितुं महर्षेर्धौम्यस्याश्रमं गता इति ।

वृद्धः—हन्त हताः स्मः ।

प्रथमः—तात न तु सर्व एव । आश्रमपरिपालनार्थमिह स्थापितः
किल मध्यमः । भवतु प्रार्थयिष्ये तावदेनम् । भोः पुरप अस्त्यसाकं
मोक्षः ।

घः—मोक्षोऽस्ति समयतः ।

वृद्धः—कः समयः ।

घ.—अस्ति मे तत्रभवती जननी । तयाहमाज्ञतः—पुत्र ममोपवास-
निसर्गार्थमस्मिन्वनप्रदेशे कश्चिन्मानुपः परिमृग्यानेतव्य इति । ततो
मयासादितो भवान् ।

परन्त्या चारिश्यशालिन्या द्विपुत्रो मोक्षमिच्छसि ।

बलाबलं परिज्ञाय पुत्रमेकं विसर्जय ॥

वृद्धः—ब्राह्मणि एव एव मे निश्चयः ।

कृतकृत्यं शरीरं मे परिणामेन जर्जरम् ।

राक्षसाग्नौ सुतापेक्षी होप्यामि विधिसंस्कृतम् ॥

ब्राह्मणी—आर्य मा मैवम् । पतिमात्रधर्मिणी पतिव्रतेति नाम ।
गृहीतफलेनैतेन शरीरेणार्यं कुलं च रक्षितुमिच्छामि ।

घ.—न खलु स्त्रीजनोऽभिमतस्तत्रभवत्याः । निवर्तयितव्यं
युष्माभिः ।

वृद्धः—अहमनुगमिष्यामि भवन्तम् ।

घ.—हं वृद्धस्त्वमपसर ।

प्रथमः—भोस्तात व्रवीमि खलु तावत्किञ्चित् ।

वृद्धः—पुत्र कथय ।

प्रथमः—

मम प्राणैर्गुरुप्राणानिच्छामि परिरक्षितुम् ।

रक्षणार्थं कुलस्यास्य भोक्तुमर्हति मां भवान् ॥

तृतीयः—आर्य मा मैवम् ।

ज्येष्ठो भ्राता पितृसमः कथितो ब्रह्मवादिभिः ।

ततोऽहं कर्तुमस्म्यहो गुरुणां प्राणरक्षणम् ॥

वृद्धः—ज्येष्ठमिष्टतमं न शक्नोमि परित्यक्तुम् ।

ब्राह्मणी—यथार्यो ज्येष्ठमिच्छति तथाहमपि कनिष्ठमिच्छामि ।

द्वितीयः—पित्रोरनिष्टः कस्येदानीं प्रियः ।

घ.—अहं प्रीतोऽस्मि शीघ्रमागच्छ ।

द्वितीयः—

धन्योस्मि यद् गुरुप्राणाः स्वैः प्राणैः परिरक्षिताः ।

यन्धुस्त्रोहादि महतः कालस्त्रेहस्तु दुर्लभः ।

घ.—अहो स्वजनघातसत्यमस्य वटोः ।

द्वितीयः—भोस्तात अभिवाद्ये । भो अम्य अभिवाद्ये ।

उभौ—जात चिरं जीव ।

द्वितीयः—अनुगृहीतोऽस्मि । भोः पुरुष व्रवीमि किञ्चित् ।

घ.—ब्रूहि ब्रूहि शीघ्रम् ।

द्वितीयः—पतस्मिन्वनन्तरे जलाशय इव दृश्यते । तत्र मे
प्रकल्पितपरलोकस्य पिपासाप्रतिकारं कारिष्यामि ।

घ.—दृढव्यघसायिन् गम्यताम् । अतिभ्रामति मानुराहारकालः ।
शीघ्रमागच्छ ।

द्वितीय.—भोस्तात एष गच्छामि । (निष्क्रान्त)

(एव सर्वे तत्रैव प्रत्यागमन प्रतीक्षमाणास्तिष्ठन्ति ।)

टीपा

हा उत्तरा सुप्रसिद्ध भास वधीच्या 'मध्यमन्यायाग' नावाच्या नाटयान्त घेतलेला आहे पाण्डव वनवासत असताना द्विदिग्वाचनाजवळ आश्रमात राहात होते भीमाला आश्रमाचे रक्षण करण्यास सांगून ते सर्व धौम्य ऋषींच्या आश्रमात गेले होते अशा वेळीं रानान्त एक वृद्ध ब्राह्मण आपली पत्नी व तीन मुलगे दासह मिनायडे बसत होता इतक्यातच हिडिम्बेने आझा वेली त्याप्रमाणे उपासाचे पार्षे फेटण्याकरिता िचा पुत्र घटोत्कच एका ब्राह्मणाच्या शोधात होता, त्यानें बाना पाहिलें व त्याच्यापैकी एकाची नागणी केली. त्या वेळीं झालेला संवाद वरील उतान्यात आलेला आहे

'होध्यामि—अग्नीला अर्पण करीन' हु (२ प ५) धातूचे द्वि भविष्यकालार्थी प्र पुरुषी एववचनी रूप

'यास्थामि'—या (२ प ५) धातूचे द्वि भविष्य प्र पुरुषी एववचनी रूप तथैच 'वरिष्यामि'—हे 'कृ' चें

तत्रनवनी—'अक्' हें सर्वनाम अत्र व तत्र याना आदरार्थी अर्थ दर्शविण्याकरिता जोडतात जवळ असणाऱ्यासवर्था 'अत्र' या अव्ययाला जोडून लिहितान व दूर असेल अथवा इतर नसेल त्यासवर्था 'तत्र' या अव्ययाना जोडून लिहितान

प्रश्न

- १ घटोत्कच किमर्थ मानुषा-वेषणपर आसात् ? पाण्डवा कुत्र गता ? क समय इष्टो घटोत्कचस्य ? मध्यम पुत्र केन कारणेन सम्मतो घटोत्कचस्य ?
- २ या पाठातील 'तद्य'—प्रत्ययान्त कर्मणि विध्यर्था धातु विशेषणं सागून त्याचा वाक्यात उपयोग करा
- ३ प्रकल्पितपरलोक, आहारकाल, स्वप्नवात्सल्यम्, राक्षसाग्नि, दृहीत-फलम् या समासाचा विग्रह करून नाव सागा.
- ४ भी, झ (आ प), हु, या शर्, अनु + प्रह्, म्रू या धातूची वर्तमान-काळी, प्रथमभूतकाळी व आजार्थी रूपे सागा

पाठ ३४

सामान्यश्लोकाः ।

राष्ट्रस्य चित्तं रूपणस्य वित्तं मनोरथं दुर्जनमानुषाणाम् ।
 स्त्रियाश्चरित्रं पुरुषस्य भाग्यं देवो न जानाति कुतो मनुष्यः ॥ १ ॥
 न कस्यचित्कश्चिदिह स्वभावाद्भवत्युदारोऽभिमतः खलो वा ।
 लोके गुह्यं विपरीततां वा स्वचेष्टितान्येव नरं नयन्ति ॥ २ ॥
 स्वजेतक्षुधार्तो महिलां सपुत्रां सादेक्षुधार्ता भुजर्गा स्वमण्डम् ।
 क्षीणा नरा निष्करणा भवन्ति बुभुक्षितः किञ्च करोति पापम् ॥ ३ ॥
 एकस्य दुःखस्य न यावदन्तं गच्छाम्यहं पारमिवार्णवस्य ।
 तावद्वितीयं समुपस्थितं मे छिद्रेष्वनर्था बहुलीभवन्ति ॥ ४ ॥
 श्रुतिर्विभिन्ना स्मृतयश्च भिन्ना नैको मुनिर्यस्य वचः प्रमाणम् ।
 धर्मस्य तत्त्वं निहितं गुहायां महाजनो येन गतः स पन्थाः ॥ ५ ॥
 किम्भिष्टमन्नं खरसूकराणां किं रत्नहारो मृगपक्षिणां च ।
 अन्धस्य दीपो यधिरस्य गीतं मूर्खस्य किं शाराकथाप्रसङ्गः ॥ ६ ॥
 अनन्तपारं किल शब्दशाखं स्वल्पं तथायुर्वहवश्च विघ्नाः ।
 सारं ततो ग्राह्यमपास्य फल्गु हंसो यथा क्षीरमिवाभ्युमध्यात् ॥ ७ ॥
 यथा विहङ्गास्तकमाश्रयन्ति नद्यो यथा सागरमाश्रयन्ति ।
 यथा तरुण्यः पतिमाश्रयन्ति सर्वे गुणाः काञ्चनमाश्रयन्ति ॥ ८ ॥
 जितेन्द्रियत्वं विनयस्य कारणं गुणप्रकर्षो विनयादवाप्यते ।
 गुणाधिके पुंसि जनोऽनुरज्यते जनानुरागप्रभया हि सम्पदः ॥ ९ ॥
 पुत्राणमित्येव न साधु सर्वं न चापि काव्यं नवमित्यवद्यम् ।
 सन्तः परीक्ष्यान्यतरद्भजन्ते मूढः परप्रत्ययनेयबुद्धिः ॥ १० ॥

टीपा

‘ बहुलीभवन्ति—पुष्कळ वाढतात ’ अर्बुला बहुला सम्पद्यन्ते तथा भवन्ति (स्वरूप)

प्रश्न

- १ ५ व ७ या श्लोकात जो उपदेश केलेला आहे तो गद्यरूपाने संस्कृतमध्ये लिहा.
- २ तिमन्या श्लोकात कवीला काय सागावयाचे आहे ?
- ३ जगात महत्त्व कशाने प्राप्त होते ?
- ४ रचनेच्या दृष्टीने तुम्हास कोणता श्लोक आवडतो ते सकारण सागा.
- ५ पुढील समासाचा विग्रह करून नावे सागा —परप्रत्ययनेयबुद्धि, गुणाधिक, खरसूकरा, अनन्तपारम्, जनानुरागप्रभवा ।

पाठ ३५

रत्नावली-कथा ।

(प्रथमो विभाग)

अस्तीह भारते वषे कौशाम्बी नाम नगरी । तत्रोदयनो नाम
 चत्सदेशस्य राजाऽऽसीत् । तस्य च सचिवो योगन्धरायणो
 नामातीव चतुरः । तस्मिन् राशि महीं शासति केनचित्सिद्धे-
 नादिष्टम् । यथा सिंहलेश्वरस्य दुहितरं रत्नावलीं यः परिणयत्स
 सार्वभौमो भवेदिति । ततस्तत्प्रत्ययात्तेन मन्त्रिणा चत्सेश्वरस्यार्थं
 बहुशः सिंहलेश्वरः प्रार्थितः । सिंहलेश्वरस्तु चत्सेश्वरस्य महिष्या
 चासवदत्तायाः सम्यन्धित्वेन रत्नावलीं चत्सराजाय प्रदातुं नेच्छत् ।
 तदा सहस्रोत्पन्नेन घडिना चासवदत्ता दग्धेति प्रसिद्धिमुत्पाद्य

यौगन्धरायणः सिंहलेश्वरान्तिकं वास्रव्यं कञ्चुकिनं रत्नावलीं पुनः
 प्रार्थयितुं प्राहिणोत् । एवं पुनः प्रार्थितेन सिंहलेश्वरेण चिन्तितम्
 'वत्सेश्वरेण सहास्माकं सम्बन्धलोपो मा भवतु' इति । ततस्तेन
 दत्ता रत्नावली वत्सेश्वराय प्रतिपादयितुं सिंहलेश्वरामात्येन
 वसुभूतिना वास्रव्येण चानौयमाना समुद्रे यानमङ्गाधिमग्रा ।
 निमग्नया तया किमपि फलकमासादितम् । सिंहलेश्वरः प्रत्यागच्छता
 केनचित्काशाश्रीवेन घणिजा तदवस्था सा दृष्टा । रत्नमालाविहाया-
 स्तस्या. प्रत्यभिज्ञानात्तदोशाश्रीया च प्रापिता । तदा यौगन्धरायण
 इयं दारिका सागरतां लब्धेति मत्वा सागरिकेति तस्या नाम कृत्वा
 ता सागौरवं देवीहस्ते न्यक्षिपत् । पक्ववा वसन्तोत्सवे प्रवृत्ते
 वासवदत्तया राजा मरुन्दोद्याने मदनपूजां निर्बतयितुमाहृतः ।
 यदा स तत्रागतस्तदा स परिजनमध्यगतया सागरिकया दृष्टः ।
 वत्सं दृष्ट्वा तस्मिन्नुद्धमनोभावा साभवत् । नृपोऽपि ता दृष्ट्वा
 तदारुणदृश्योऽभवत् । सागरिकापि त वत्सराजमेव चिन्तयन्ती
 स्वसख्या सुसङ्गतया सह कथमपि कालमनयत् ।

(द्वितीयो विभाग)

गच्छति काले राजानमस्वस्थ दृष्ट्वा तस्य वयस्यो वसन्तक.
 सुसङ्गतामेतान्ते प्राह । सुसङ्गते न हि सागरिका वर्जयित्वा
 प्रियवयस्यस्यान्यत्किमप्यस्वस्थताया. कारणम् । तदत्र प्रतीकार
 ध्विनपतामिति । तत सुसङ्गतया प्रतिज्ञातम् । आर्य विरचित-
 भाट्टिनोवेषा सागरिका गृहीत्वा देव्याश्चर्या. काञ्चनमालाया
 वेन्धारिण्या मया प्रदोषे माधवोलतामण्डप मर्तुर्मनोरथा सागरिका
 समागमेनावश्य पूरयितव्या इति । इममुदन्तमुपलभ्य देवी
 वासवदत्ता स्वयमेव काञ्चनमालया सह कृतावगुण्टनोपादौकत ।
 तत्र सागरिका प्रतिपालयन्तो स्थिता राजा वसन्तकश्च । तयोरागमनं
 दृष्ट्वा काञ्चनमालालाहिता सागरिकेचागतोति मन्यमानो राजोपलव्य
 सागरिकाधिया ता प्रणयमधुरैर्वचोभिरनुनेतुं प्रस्तादयितुं च

प्रायतत । तानि चचांसि श्रुत्वा वासवदत्ता सरोपमवगुण्ठन-
मपर्नीयात्मानं दर्शयामास । तां दृष्ट्वा विलक्षो राजा तत्प्रसादनपरोऽ
भवत् । सा त्वकृत्वैव प्रसादं गता । गतार्यां तस्यां वासवदत्ता-
वेपधारिणी सागरिका तमेवोद्देशं प्राता । सा सागरिकेति निश्चित्य
राजा तस्याः समीपं गत्यावदत् । मम परा प्रीतिस्त्वय्येवेति ।
यावत्स एव चदति तावदेवानुशयवती वासवदत्ता भर्तारमनुनेतुं
पुनः प्राप्ता । तां पुनरागतां दृष्ट्वा तस्याः प्रसादनमशक्यमिति
मत्वा देवि वेपसादृश्येन घञ्जिता घयम् । तत्क्षम्यतामित्युक्त्वा
तस्याः पादयोरपतत् । ततः सागरिकामग्रतः कृत्वा वासवदत्ता
गता । सागरिका तथा कुत्र नीतेति न ज्ञातं केनापि । अतः स नृप
उत्कण्ठितचेता आसीत् ।

(तृतीयो विभाग.)

. पतसिन्नेवान्तरे सम्यरसिद्धिर्नाम काञ्चिदैन्द्रजालिको यांगन्ध-
रायणप्रयुक्त आगत्य देव मम खेलनं द्रष्टव्यमिति प्रार्थयत् ।
राज्ञानुज्ञातः स पिच्छिकां भ्रमयन् ब्रह्माणमिन्द्रं विष्णुं च क्षणेना-
दर्शयत् । तद् दृष्ट्वा राज्ञो वयस्यो वसन्तकोऽग्रघात् । अरे यद्यमुना
परितुष्टेन कार्यं तर्हि दर्शय सागरिकामिति । अत्रान्तरे सिंहलेश्वरेण
प्रहितो घसुभूतिर्वत्सस्य कञ्चुकिना घाम्नयेण सह द्रष्टमागतः ।
ततो विध्रम्यतामिदानीमिति निर्दिष्ट ऐन्द्रजालिकः पिच्छिकां
भ्रमयित्वा दर्शनीयं मे खेलनमेकमवश्यमिति सम्प्रार्थ्य निरगच्छत् ।
घसुभूतिना रक्षावली यानभङ्गात्समुद्रे निमग्नोति कथितम् ।
सङ्क्रान्त्यापृतेषु सर्वेष्वन्तःपुरेऽग्निस्त्यत इति महान्कोलाहल
उद्भवत् । ततां वासवदत्ता निर्घृणया मया निगडसंयमिता सागरिका
विषद्यते तत्परिहायतामार्थं पुत्र इत्युच्चैराकोशत् । श्रुत्वैतद् वत्सेश्वरः
पतङ्गवृत्तिर्भूत्वाग्निं प्राविशत् । तमन्यगच्छडासवदत्ता । ततः
सर्वेऽपि जना अग्निप्रवेशमकुर्वन् । यदा राज्ञा सागरिका बहिरानीता
तदा बहिः प्राशाम्यत् । ततः किञ्चु खल्विदमिन्द्रजालमिति सर्वेऽ

शङ्कन्त । यदा सागरिका घहिरानीता तदा सा प्रत्यभिज्ञाता
 वसुमतिवाभ्रव्याभ्याम् । या सागरिका सैव रत्नावली स्थमगिनीति
 ज्ञात्वा घासवदत्ता तस्या बन्धनान्यपानाययत् । यदा सर्वे सुखमुप-
 विष्टास्तदा यौगन्धरायणस्तत्र प्रातः । स्थामिनोऽभ्युदयार्थं यत्सर्वं
 तेन परोक्षं कृतं तत्सर्वं सोऽकथयत् । ततो घासवदत्ता स्वकीयै-
 रामरणैरलङ्कृत्य सागरिकां हस्ते गृहीत्या देवीशब्दमाजं च तां कृत्वा
 स्वीकरोत्वार्यपुत्र इमां रत्नावलीमित्युक्त्वा तां तस्मै समर्पितवती ।

टीपा

‘रत्नावली’ नाटिका श्रीहर्षानां लिखिली. त्या नाटिकेने आधारानें वरील गोट
 लिखिलेली आहे.

‘अपानाययत्-दूर वरविली, वाढवली’ ‘अप+नी’ याच्या प्रयोजकाचें प्र. मू. पृ.
 पुरुषी एववचनी रूप.

‘परोक्षम् (अन्वय)-न कळत.’ अणोः परम् (अन्वयीभाव समास)

‘समर्पितवती-अर्पण करती झाली.’ (सम्+क याच्या प्रयोजकाच्या परंरि मू. पा.
 विशेषणाचे स्त्री. प्र. एववचनी रूप).

संस्कृतार्थें ‘आर्यपुत्र’ हा शब्द स्त्रिया भवत्याला उद्देशान योजता.

प्रश्न

- १ रत्नावल्या नाम सागरिकेति कथं जातम् ?
- २ सागरिकाया निवासस्थल ज्ञातुं का युक्ति कृता यौगन्धरायणेन ?
- ३ या उत्तान्यातांल सर्वे सति सप्तम्यन्त रचना शौभ्र काडा व त्याचा
 उपयोग स्पष्ट करा.
- ४ समाग तोडवून नावें सागा —बद्धमनोभावा, रत्नमालाधिला, सरोपम्,
 प्रणयमपुराणि, सङ्घाव्यापृता.
- ५ रूपे ओळखून वाङ्मात योजा —आसादितम्, परिश्रायताम्, सम्प्राथ्ये,
 प्रतिपात्यन्ती, निर्वर्तयितुम् ।

शब्दसङ्ग्रह (संस्कृत-मराठी)

अ

अशुक्रम्—बल
 अभिरूप (वि.)—अमीसारखा
 अभिप्रत्य —घाणाचें नाव
 अहुष्ठ —आगडा
 अजिनम्—कातवें
 अजेय (न त)—जिंकण्यास अशक्य
 अर्दान (वि)—धीराचा, उत्साहयुक्त
 अधिष्ठानम्—शहर
 अनार्य (वि.)—क्षुद्र, नीच, दुष्ट
 अनिशम् (अ)—एकसारखें, सतत
 अनुग —अनुयायी, सेवक
 अनुयायिन् (पु)—पाठीमागून येणारा
 अनु + युच् (७ आ प)—विचारणें,
 चौकशा करणें
 अनु + हृच् (४ आ प)—अनुसरण,
 पाळणें
 अनुष्ठित (अनु + हृच्—कर्मणि भू धा
 वि)—आचरलेला, कृतीत आणलेला
 अन्तर + धा (३ ड प.)—छोपणें,
 अदृश्य होणें
 अन्तिकम् (अ)—नवळ
 अन्तेवासिन् (पु)—शिष्य
 अन्वाख्यमान (अनु + आस्—कर्मणि

वन्. धा वि.)—सेवा केली जाणारा
 अप + अस् (४ प. प)—टाकून देणें
 अपरेय (ध.)—दुसरे दिवशा
 अपाय —इत्ता, नुकमान
 अप्रतिम (वि)—अतुल, ज्याला
 तोड नाही असें
 अप्रह्वण्यम्—ब्राह्मणावर सफट
 अभि + क्षा (९ आ प) ओष्ठवर्णे
 अभि + द्रु (१ प प)—हला वरणें,
 चाल करणें
 अभिपन्न (अभि + पद्—कर्म भू धा.
 वि)—स्थितीप्रल गेलेला
 अभि + वाद् (१० आ प.)—नम-
 स्कार करणें
 अभिवाद्य (अभि + वाद्—ल्यबन्त)—
 नमस्कार करून
 अभीष्टम्—इच्छा
 अभ्यर्चनम्—पूजा
 अभ्यागत —पाहुणा
 अमर —देव
 अमर्षण (वि)—रागीट
 अमुत्र (अ)—परलोकान्त
 अम्बुधर —मेघ
 अपुक्तम्—अयोग्य गोष्ट
 अरविन्दम्—नमल

अरिमर्दन — शत्रूला मारणारा
 अरिहा (अरिहन्)—शत्रूला मारणारा
 अर्क —सूर्य
 अनित (अन्-कर्म भू धा वि)—
 मिळविलेले
 अर्थिन् (पु)—याचक
 अर्थ्य (वि)—अर्थपूण, सार्थ
 अव + इक्ष् (१ आ प)—काळनी
 घग लक्ष देणे
 अवहित (अव + धा कर्म भू धा
 वि)—लक्ष असलला
 अवमत (अव + मन्-कर्म भू धा
 वि)—अपमान केलेला
 अवगाढ (अव + गाह् कर्म भू धा
 वि)—बुडलेला, तरबेन झालला
 अव + गाह् (१ वा प)—ज्ञान
 करणे, शिरण
 अणव —समुद्र
 अवय (वि)—निर्दाप
 अवाक्शिरस् (पु)—खाला डावें
 थालला
 अविलम्बितम् (अ)—विलम्ब न
 लावता
 अवध्यवम्—ठार करण्यास अयोग्य
 स्थिति
 अद्मन् (पु)—दगड
 अस्थि (न)—हाड
 अश्विनौ (पु द्विवचन)—देवाचे बंधू
 अश्विनात्रुमार

आ

आकीर्ण (आ+कृ-क भू धा वि)—
 पसरलेले
 आ + छद् (१० प प आच्छादयति)—
 आच्छादणे, लपविणे
 आनि (पु स्था)—लडाई
 आदित्य —सूर्य
 आननम्—तोंड
 आपतित (आ+पत्-क भू धा वि)—
 घडलले
 आ+पूर (१० उ प)—भरणे वाढवणे
 आ+मन् (१० आ प)—निरोप घेणे
 आयत (वि)—लाव
 आलय —राहाण्याची जागा, घर
 आसादित (आ+सद् (प्र) क भू धा
 वि)—मिळविलेले
 आश्रमकर्मन् (न)—आश्रमाचे काम
 आस्त्यम्—तोंड
 आहर्तृ (पु)—घरणारा नणारा
 आह्वय (आ+ह्वे ल्यबन्त अ)—
 नेऊन

इ ई

इन्द्रतालम्—ताडू, नपरवदा
 इष्टम् (इष्ट्ये क भू धा वि)—
 इच्छिलले
 इहन् (वि)—असा प्रकारचे

उ

- उच्चाटनम्—हालविणें, पालवून देणे
 उच्चैः श्रवस् (पु)—इन्द्राच्या गोःपाचें नाव
 उज्जित (उज्ज्-क. भू. धा. वि.)—सोडून दिलेले
 उद्+कृत् (६ प. प.)—तुफडे करणें, कापणें
 उत्तरवासम् (न.)—पाधरण्याचें वस्त्र
 उत्तरज्ञ (वि.)—उज्या मारणारा, उरकण्ठित
 उद्+सद् (१ वा. प.)—धीर होणें, धनणें
 उत्सादित (उद्+सद्-प्र.-क. भू. धा. वि.)—माश वेलेला
 उल्लूज्य (उद्+लूज्-ल्यबन्ध अ.)—सोडून
 उदारधी. (वि.)—उदार बुद्धीचा
 उदासीन (वि.)—तटस्थ, लक्ष न देणारा
 उदीची (वि. स्त्री.)—उत्तर (दिशा)
 उदीर्ण (उद्+श्र्-क. भू. धा. वि.)—बोललेले
 उद्+ध् (१ प. प.)—उचलणें, वर घेणें
 उद्यत (वि.)—तयार
 उन्निद्र (वि.)—सोप न आलेले
 उपकरणम्—साधन
 उप+कम् (१ आ. प.)—आरंभ करणे
 उपपन्न (उप+पद्-क. भू. धा. वि.)—योग्य

- उप+शब् (७ उ. प.)—अडवणें
 उप+स्था (१ प. प.)—जवळ जाणें
 उपहित (उप+वा-क. भू. धा. वि.)—ठेवलेले, जोडलेले
 उपानद् (स्त्री.)—जोडा
 उपार्जित (उप+अर्ज्-क. भू. धा. वि.)—मिळविलेले
 उपेत्य (उप+इ-ल्यबन्ध अ.)—जवळ जाऊन
 उशीनर.—एका राजाचें नाव-शिबि राजा

ऊ

- ऊपर-म्—नाभीक-ओसाड जमीन
 ऊर्ध्व (पुं)—माडी

ऋ

- ऋक्ष.—अस्वल

ए-ऐ

- एकाकिन् (वि.)—एगटा
 ऐन्द्रजातिः—जादूगार

औ

- औरस (वि.)—स्वतःवा (मुलगा)

क

- कदम्ब—वृक्षाचें नाव
 कन्दर्-म्—गुहा
 कम् (१, १-आ. प. कामयो)—प्रेम करणें, इच्छणें
 कवच-म्—विलसत

फवचिन् (वि) — चिलसत घातलेला
 करणम् — साधन
 करम — उंट
 कडुप (वि.) — गडूळ, रागावलेला
 कहारम् — पाढरें वमळ
 काङ्क्ष (१ आ. प.) — इच्छिणे
 काननम् — अरण्य
 कान्त (वि) — आवडणारें, सुन्दर
 कामिनी (स्त्री.) — सुदर स्त्री
 काय — देह
 कारण्डव — बंदक
 कार्पण्यम् — दैन्य, क्षुद्रपणा
 कार्श्यम् — बारीकपणा
 कालकेया (पु.) — राक्षमाचे नाव
 किकर्तव्यतामूढ (वि.) — काय करावें हें
 न समजणारा
 कियत् (वि) — कृती
 किरात — रानटी मनुष्य
 किमलय — म् — अक्षुर, कोंब
 कुञ्जर — हत्ती
 कुठार — कुहाड
 कुन्द — म् — जाईसारखें फुलझाड
 कुमुदम् — चन्द्रविकाराी कमल
 कुम्भ — पाण्याचें भाडे, हत्तीचे
 गण्डस्थल
 कुरती — एव हिंस्र पक्षीण
 कूटम् — टोंक, वरजा कोपरा, शिखर
 कूलम् — तीर, वाट
 कृतापलि (पुं) — हात जोडलेले
 बाहेत असा

कृतान्त — यम
 कृताख (वि) — ज्यानें अन्नाचें अध्ययन
 केले आहे असा
 कृत्वम् (वि.) — सर्व
 कृष्णाजिनम् — हरिणाचें कातडें
 क (६ प. प. मिरति) — पसरणें
 ६
 कौटूर — म् — झाडांनी ढोली
 कोसल — देशाचे नाव
 क्रतु (पुं.) — यज्ञ
 की (१ उ. प.) — विस्त घेणें
 किन्न (किन्-क म् घा. वि.) —
 भिजलेला
 किन् (१ प. प) — त्रास होणें
 क्षम (वि.) — योग्य, समर्थ
 क्षीण (वि.) — थकलेला, कमी झालेला
 क्षीराम्भोनिवि (पु) — क्षीरसागर

ख

खर (वि.) — तीव्र, (ना.) — गाडव.
 ख्या (२ प. प.) — सागणें
 ख्यात (ख्या-फ. भू. घा. वि.) — प्रसिद्ध
 गतङ्गम (वि.) — धमपरिहार झालेला
 गवेन्द्र — उत्तम वैल
 गर्ती (स्त्री.) — सडा
 गहनम् — दाट झाडी, दाट अरण्य
 गाह्य (वि) — गझेचा
 गाण्डीवम् — अर्जुनाच्या धनुष्याचें नाव
 गुरुः (वि.) — जड, महत्त्वाचा
 गुरुत्वम् — मोटेपणा

गृध्नु (वि.)—लोभी
 गेहम्—घर
 गोष्ठ (पुं.)—रक्षण करणारा
 गौरवम्—मोठेपणा
 ग्रन्थिल (वि.)—गाठीळ, गाठ असलेले
 शटित (घट् १ आ. प.—क. भू. धा. वि.)—जोडलेले, बनविलेले

च

चक्रवाट —पक्ष्याचें नांव
 चतुराननः—अग्निदेव
 चर्मन् (न.)—चामडे
 चाह (वि.)—सुंदर
 चार्यताम् (चर्-प्र. कर्मणि आ. च. पु. एकव.)—फिरविली जावो
 चीरधरः—झाडाच्या साली पापरणारा
 चेतना—शुद्धि, ज्ञान
 चोशितम्—मृत्य, हालचाल

छ

झ

झटिति (अ.)—जलद, एकदम

त

तपनीयम्—सोने
 तपोपन्न.—मुनि, यति
 तारस्वरः—उंच आवाज
 तिल.—तीळ, लहान भाग
 तुल् (१० उ. प.)—तोलणें, वजन
 करणें
 तुला—तराजू, धरोबरी, छपराचा
 निमुळता वासा
 तु (१ प. प.)—तसून जाणें, तरागणें
 त्वर् (१ आ. प.)—घाई करणें
 त्वष्ट (पु.)—देवाचा कारागीर
 प्रस्त (अस्-क. भू. धा. वि.)—भ्यालेला
 प्राणम्—रक्षण
 त्रिदशाः (पुं. प्रथमा व. व.)—देव
 त्रिदिव्यम्—स्वर्ग. आकाश

दल् (१ प. प.)—उमलणे, उघडणे,
 फुटणे
 दशन —दात
 दानव —राक्षस
 दायद —दाईज, भाऊवंद
 दारु —मुलगा
 दारा (पु. प्र. य. व.)—कायको
 दारुण (वि.)—भयंकर
 दिग्ब (दिह्-क भू धा. वि.)—लेप
 दिलेला, सारवलेला, भिनलेला
 दिदृशु (दृश्-इच्छार्थक उकारान्त नाम)
 —पाहण्याची इच्छा करणारा
 दिव् (४प. प दीव्यति)—जुगार खेळणे
 दिवानर —सूर्य
 दिविष्ठ (वि.)—स्वर्गांत राहणारा
 दिव्य (वि.)—स्वर्गाय
 दिष्ट्या (अ.)—सुदैवाने
 दु (५प प.)—त्रास देणे, पीडा देणे
 दुरतिक्रम(वि.)—बदलता न येण्यासारखे
 दुराधर्म(वि.)—जवळ जाण्यास कठीण,
 पराभव करण्यास कठीण
 दुर्मंद (वि.)—उन्नत झालेला
 देय (दा-कर्मणि वि धा. वि.)—
 देण्यास योग्य
 देवदत्त —अर्जुनाच्या शर्याचे नाव
 देवनम्—शूत, शोरु
 देवराज —इन्द्र
 युधि (स्त्री)—तेज
 द्विज —ब्राह्मण, पक्षी

द्विजाति. (पुं.)—ब्राह्मण
 दुम —वृक्ष, शाड

ध

धनुर्धरः—योद्धा
 धरणा—पृथ्वी
 धर्म —स्थिति, गुण
 धामन् (न.)—ठिकाण, तेज
 धारापथ—तलवारीच्या धारेचा मार्ग
 धृत (धृ-क. भू धा. वि.)—रक्षण केलेले
 धौत (वि.)—शुध्, धुतलेला
 ध्मा (१प. प. ममति)—फुंकणे, वाजवणे

न

नय —नीति, न्याय
 नलिनी (स्त्री.)—कमळानीं युक्त तळें
 नन्दिग्राम —भरताच्या मामाचे गाव
 नाना (अ.)—विविध प्रकारानीं (समा-
 साच्या आरभीं विशेषणासारखा
 उपयोग होतो)
 नामास्त —नावाचा लोप
 नाराच —धाण
 निकारा (वि.)—सारखा
 निवृत्ति (स्त्री)—अपमान
 निक्षेप—टेव
 निगड —डम्—विडी, साखळदड
 निग्रह—अटकाव, ताच्यात टेवणे
 निग्रन् (नि+हन्-वर्त. धा. वि.)—
 मारीत, मारणारा
 निदाप—उन्हाळा

निदेश—सूचना, हुक्म
 निपीत (नि + पा-कर्म. भू. धा. वि.)
 पूर्णपणे प्यालेला
 निभ (वि) —सारखा (हा शब्द समा-
 साच्या शेवटी येतो)
 निभृत (वि.)—गुप्त, लपलेला
 नियुक्त (नि + युज्-क. भू. धा. वि.)—
 नेमलेला
 निमगा—नदी, सखल प्रदेशांउडे
 जाणारी
 निशंर —ओढा
 निर्दयम् (अ) —निर्दयपणे
 निर + भर्त्स (१० आ. प.)—निंदा
 करणे
 निर + मा (३ आ प) —निर्माण करणे,
 बाधणे
 निर्लन (नि + ली-क. भू. धा. वि) —
 लपलेला
 निशम्य (नि + शम्-ने ल्यबन्त) —ऐकून
 निशीष —मध्यरात्र
 निपादरात्र —रातटी लोराचा राजा
 निष्कान्त (निस् + कम्-क. भू. धा. वि.)
 —निघून गेलेला
 निष्पन्न (निस् + पद्-क. भू. धा. वि)
 —ठरलेला, झालेला
 निस्वन —मोठा आवाज
 निहत (नि + हन्-क. भू. धा. वि.)—
 ठार वेलेला
 नेपथ्ये—पडद्यांत (नेपथ्य शब्दाची
 सप्तमी ए. व)

नैपादि —निपादाचा मुलगा
 नैसर्गिक (वि. स्त्री-की) —स्वाभाविक
 नो चेत् (अव्यय) —नाही तर
 न्यस्त (नि + अस्-क. भू. धा. वि.)—
 ठेवलेला

प

पक्षपातिन् (वि) —बाजू घेणारा,
 अनुकूल
 पङ्क —चिराल
 पङ्कजम्—कमळ
 पत्रपुटम्—पानाचा श्लेष
 पदाति —पायांनी चालणारा
 पद्मिनी—कमळाची बेल, कमळांनी
 युक्त तळे
 परपुरजय —श्रेष्ठ योद्धा
 परमेष्ठिन् (पु) —ब्रह्मदेव
 परासु (वि.)—प्राण गेलेला
 परिग्रह —स्वीकार
 परिदेवनम्—शोक
 परिदेव् (१० प. प.)—शोक करणे
 परिधाय (परि + धा-ल्यबन्त) —आगा-
 वर घेऊन
 परिमल —मुगध
 परिमार्गणम्—शोध
 परिवार्य (परि + ष् प्र | ल्यबन्त) —
 वेढून
 पर्युत्सुक (वि) —उत्कण्ठित
 पाथेयम्—मार्गावरील तरतूद
 पाथोद —मेप

पाषोदधिः (पु.)—समुद्र
 पादप — वृक्ष, शाक
 पार - रम्—पत्नीकटील तीर, पूर्णत्व
 पावक — अग्नि
 पाशुपत (वि.)—शकराचें
 पापाण — दमड
 पिक — मोर
 पिच्छिका—मोराच्या पित्तार्थी चुडी
 पितामह — भांध, ब्रह्मदेव
 पितृव्य — चुलता
 पिनाकिन् (पु.)—शकर
 पिपासित-(पा. इच्छार्थक क. भू. धा.
 वि.)—विण्याची इच्छा जेलेला,
 तद्दामेलेला
 पुवत् (अव्यय)—पुष्पाप्रमाणें
 पुरुषनार — पराक्रम
 पुरोधस् (प्र.)—पुरोहित
 पूर्ति (स्त्री)—पुरी करणें
 पूर्वाभ्यस्त (वि.)—पूर्वीचा परिचय
 असलेला
 पूर्वेषु (अव्यय)—पूर्वीच्या दिवशीं
 पुलिन - नम्—वाळवट
 पुष्पधर (पु.)—फुललेला (वृक्ष)
 पीतक — वास्तव, यक्षा
 प्रकर्द — आधिक्य, श्रेष्ठपणा
 प्रकाश (वि.)—स्वच्छ
 प्रकाशय (प्र+काश्-प्र.)—तेजस्वी
 करणें, उघड करणें

प्रगिर्ण (प्र+कृ-क. भू. धा. वि.)—
 पसरलेला
 प्रणय — प्रेम, विनंति, मैत्री
 प्रतापितः (प्र+तप्-प्र.-क. भू. धा.
 वि.)—तापविलेला
 प्रतापिन् (पुं.)—पराक्रमी
 प्रतिपाल्य (प्रति+पा-प्र.)—वाट
 पाहणें
 प्रतिभयम्—संकट (वि. भयंकर)
 प्रतियामम्—(अव्ययीभाव समास)—
 रात्रीच्या प्रत्येक चौथ्या मार्गांत
 प्रस्थय — विश्वास, रात्री
 प्रत्याख्यात (प्रति+आ+ख्या-क. भू.
 धा. वि.)—नाकारलेला, टाकलेला
 प्रत्यागन (प्रति+आ+गम्-क. भू.
 धा. वि.)—परतलेला
 प्रत्युपे (अ.)—अगदीं समाप्ती
 प्रपद् (४ धा. प.)—शरण जाणें,
 प्राप्त होणें
 प्रपन्न (प्र+पद्-क. भू. धा. वि.)—
 शरण आलेला, स्थितीप्रत गेलेला
 प्रपात — धवधवा
 प्रनर (वि.)—श्रेष्ठ
 प्र+शास् (२ ध. प.)—उपदेश करणें,
 सत्ता चालवणें
 प्रसक्त (प्र+सक्-क. भू. धा. वि.)—
 गटलेला
 प्रसन्न (प्र+सद्-क. भू. धा. वि.)—
 स्वच्छ, सतुष्ट

प्रसोदात्कर्ष — फार मोठी कृपा
 प्रहरणम्—शस्त्र
 प्रहास — धटा, शोभा
 प्राद्यु (वि.)—उंच
 प्राचलि (वि)—हात जोडले आहेत
 असा
 प्रापित (प्र + आप् - प्र - क. भू. धा
 वि)—पोहोचविलेला
 प्र + अर्थ (१० आ. प.)—पाटलाग
 करणे, प्रार्थना करणे
 प्रार्थना—विनति
 प्रार्थनीया—इच्छित्यास योग्य
 प्रावरणम्—आच्छादन, वस्त्र
 प्रेयय (प्र + इप् - प्र)—पाठविणे
 प्रेष्य — नोकर, दास
 एवञ्च — वानर

फ

फणिन् (पु.)—सर्प
 फलवर्यम्—उत्कृष्ट फळ
 फल्यु (वि.)—निरुपयोगी
 फाल्युन — अर्जुनाचे नाव
 फेन — फेंस

व

बदरम्—बोर
 बलाकिन् (वि.)—पुष्कळ वगळे अस-
 लेला
 बर्ह — हर्म—मोराचे पीस
 बहुल (वि.)—पुष्कळ

बहुलीभू (स्वि रूप)—पुष्कळ होणे
 बालिश (वि.)—पोरकट, मूर्खपणाचे
 बृहत् (वि.)—मोठा
 बृहस्पति — देवाचा गुरु
 बोधय (बुध् - प्र)—जागे करणे, उप-
 देश करणे
 ब्रह्मण्य (वि)—ब्राह्मणाना हितकर,
 धार्मिक

भ

भस्मीक (स्वि रूप)—भस्म करणे
 भ्रम् (प्रयोजक)—किरविणे, हालविणे
 भा—तेज
 भाण्डम्—भाडे
 भीम—(वि.)—नयकर
 भीरु (वि)—भिना
 भीषण (वि)—भयंकर
 भुजगी—सर्पिण
 भूतेश — ब्रह्मदेव
 भूय- (अव्यय)—पुन्हा

म

मघवन् (पुं)—इन्द्र
 मथनम्—नाश, घुसळणे
 मनीषिन् (पु.)—मन ताग्यात अस-
 लेला मनुष्य, शाहाणा मनुष्य
 मन्यु (९ प प)—घुसळणे
 मन्थ — रबी
 मळ — पाप

महारथ — १०००० योद्धावरोवर
 लङ्गारा वीर
 महोपरम्—मोठें वाळवट
 मातुल —मामा
 माया—कपट
 मिथ्यावादिन् (वि.)—सोठें बोलणारा
 मिष्ट (वि.)—दचकर
 मुक्ता—मोती
 मुमुक्षु (पु.)—मोक्षाची इच्छा करणारा
 मृग (१० आ ५.)—पारथ करणे,
 शोधणे
 मृग —पत्र, हरिण
 मृषम्—बुद्ध

य

यज्ञराट —यज्ञाची राज्ञ ठेवलेली जागा
 यज्ञेश्वर —यज्ञाचा अधिपति
 यदृच्छता (अव्यय)—सहचरता
 यमसादनम्—यमाचें घर
 याजक —यज्ञ करविणारा
 यात्रा—स्वारी
 यार्हमेनी—श्रीपदा
 युगपद् (अव्यय)—एवढय
 मूषम्—कळप
 योविद् (स्त्री.)—श्री

रहस्—गुप्त गोष्ट
 राजकुलम्—राजाची न्यायसभा
 राजवंश —श्रेष्ठ राजा
 रार्ति वम्—कमळ
 रामण्यम्—सौन्दर्य
 रिक्त (स्त्रि-र. भू धा वि.)—रिक्ता
 रविर (वि.)—मुन्दर, तेजस्वी
 रविरम्—रक्त

ल

लक्ष्यम्—मेम धरलेली गोष्ट
 लग्न (लग्-क भू धा वि.)—अदक-
 लेलें, जोडलेलें
 लघुत्वम्—कमीपणा
 लालना—इच्छा
 लीला—सोपपणा
 लोहम्—लोखंड

घ

वफत्रम्—सोंट
 वणिज् (पु.)—वाणी, व्यापारी
 वामल (वि.)—श्रेष्ठ
 वर (८ आ ५.)—याचना करणे
 वनान्त —राजाचा इहोकाड्या भाग
 वनोद्देश —राजाचा एक भाग
 वर (वि.) श्रेष्ठ
 वरागोदा (वि.)—मुन्दर माण्या अग-

- वशिन्—वशी-यति
 वसनम्—वस्त्र
 वाजिन् (पु)—घोडा
 वासव—इन्द्र
 वासिष्ठ—वासिष्ठाचा मुलगा
 विद्वृष्यमाण (वि + वृष्-कर्मणि वर्तते धा. वि)—ओढला जाणारा
 विप्रह—भाडण
 विचक्षण—शहाणा मनुष्य, विद्वान्
 विनीवित (वि)—जीव गेलेला, मेलेला
 वि + वृ (१ प प.)—देणें, हवाली करणें
 वि द्विप् (पु)—शत्रु
 विधीत (वि)—स्वच्छ, धुतलेला
 विपत्ति (स्त्री)—सकट, मृत्यु
 विपरीतता—उलट स्थिति
 विपर्यय—बदल
 विप्रतिपन्न (वि + प्रति + पद्-क भू. धा वि)—गोंधळलेला, परस्परविरुद्ध
 विभव—ऐश्वर्य संपत्ति, भरभराट
 वि + भ्रात् (१ आ प)—चकाकणें, शोभणें
 विनार्गणम्—शोध
 वि + मृष् (६ प प)—विचार करणें, वाटणें
 विवाम्—भोक, खडा
 विवर्ण (वि)—फिकट रंगाचा
 वि + रङ् (१ उ प)—कटाळणें, त्रासणें
 विलोपित (वि + लुप्-प्र-क. भू. धा वि)—नाश केलेला.
 विरिष—ब्रह्मदेव
 विलम्बनम्—विलंब, खोळ्या
 विश्वकर्म्मन् (पु)—देवाचा कारागीर
 वितापति (पु)—राजा
 विपण्ण (वि + सद्-क भू. धा वि)—रिक्त
 विसन्न (वि)—वेद्युद्ध
 विसृप्त (वि + सृप्-क. भू. धा वि)—पसरलेला
 विहाय (वि + हा-ल्यवन्त अव्यय)—टाहून, सोडून
 वीचि (पु स्त्री)—लट
 वीर्यम्—पराक्रम, शौर्य
 वीरुध् (स्त्री)—वेल
 वृकोदर—भोम
 वृत (वृ क भू. धा वि)—निवडलेला, वेढलेला
 वृत्ति (स्त्री)—उपजीविका
 वृत्त—राक्षसाचें नाव
 वृषध्वज—शकर
 वतनम्—मजुरी
 वैश्वानर—अभि
 वोढुम् (वह्-लुवन्त अव्यय)—धारण करण्याकरिता, उचलण्याकरिता
 व्यपनीत (वि + अप + नी-क भू. धा वि)—नाहोसा केलेला, दूर नेलेला
 व्यलाकम्—पाप, दुःख

व्यसनम्—सकट

व्याहृत (वि + आ + ह-क मू धा वि) —बोललेला

व्योमन् (न) —वाकाश

श

शसित (शस्-क. मू धा वि) —
साभेतलेला, स्तुति केलेला

शदित (शक्-क. मू धा वि.) —
भ्यालेला

शक —इन्द्र

शट —रुवाड, घृत मनुष्य

शतकृय (अव्यय) —शभर वेला

शतक्रतु (पु) —इन्द्र

शरणम् —रक्षण, आसरा

शरण्य (वि) —रक्षण करण्यास योग्य,
आश्रयास योग्य

शरद् (स्त्री) —शरदक्रतु, पावसाळा

शशाङ्ग —चंद्र

शाश्विन् (पु) —वृण

शाठ्यम् —रुवाडी, टक्काजी

शादृष्ट —बाप

शास्त्रितम् —शाही धान्याचे क्षेत्र

शिवास्तम् —घोन्हेकुई

शिशिन् (पु) —मोर, आमि

शिवि (पु) —राजाचे नांव

शुभ्र (वि) —शुभ्र

श्वेन —घरिरी मगणा

धीमन् (वि) —गा-दमयुक्त, मयसियुक्त

श्रेष्ठिन् (पुं) —व्यापारी, वाणी

ष

षट्चरण —भुगा

षण्ड —ण्डम्—समूह, समुदाय

स

सदृत (सग्+इ-क मू धा. वि.) —
आच्छादिलेला, झापलेला

सलीन (सम्+ली-क मू धा. वि.) —
एकरूप झालेला

सम्+हु (३ प प) —अर्पण करणे,
आहुति देण

सप्तसक —मागे न परतणारा योद्धा

सद्भास (वि) —सारस

सद्गम —गुढ

सद्गाम —गुढ

सत्तम (वि) —अत्युत्तम

सत्त्वम् —सामर्थ्य

सत्यवाच् (वि) —सुरें बोलणारा

सयसन्ध (वि) —बचन पाळणारा

सन्धसाश्विन् (पु) —अर्जुनाच नाव

गद् (१ प. प) —गढून जाणे, धीर
गवणे

गदम् (न) —सभा

सन्त्रस्त (सम्+त्रम्-क मू धा वि) —
भ्यालेला

सन्दीपिन (सम्+दीप्-क. मू धा. वि) —
पन्विलेला

सम्+धा (३ उ प) —जोडणे

सन्धानम्—जोड़णें
 र मिथ (पु)—सह
 स प्रेकृष्ट (सम्+नि+कृप्-क भू धा.
 वि)—जयत्र असलेला
 सनिपात—एकत्र होणें, समुदाय
 सनिभ (वि)—सदृश
 सनिहित (सम्+नि+धा-क भू धा
 वि)—जवळ टेवलेला
 सपन्न—यजु
 सप्तच्छद—एक प्रकारचा वृक्ष
 सभ्य (वि)—सभेत बसलेला, (पु)—
 न्यायातील मदतनास
 सम (वि)—सारखा, न्यायी
 सममेव (अव्यय)—एकदमच
 समरम्—युद्ध
 समस्था—छोत्राचा चरण (श्लोक पुरा
 करण्याकरिता दिलेला)
 समा (स्त्री बहुवचन)—वर्षें
 समा+भा (३ उ प)—जोड़णें,
 समाधान करणें, एकात्र करणें
 समा+वृ (५ उ प)—ज्ञानणें,
 आच्छादणें
 समा+श्रता (२ प प)—धार धरणें
 समाहित (सम्+आ+धा-क भू धा
 वि)—एकत्र केल्लें प्रज्ञात
 समुत्थित (सम्+उद्+स्था-क भू धा
 वि)—उत्पन्न ठालेल्ले वर चडलेला
 समुदायें (सम्+उद+प्र-क भू धा
 वि)—बाहेर टाकलेला

समुद्+गृ (६ प प)—बाहेर टाकण
 सम्बोध्य (सम्+बुष्-प्र-ल्यन्त
 अव्यय)—उपदेश करून
 सम्भार—तयारी
 सम्प्रान्त (सम्+भ्रम्-क भू धा वि)
 —गोंधळलेला घाबरलेला
 सम्+मन् (१० आ. प)—एकत्र
 विचार करणें
 सवभाव—एकचित्ता
 सरित् (स्त्री)—नदी
 सलिलम्—पाणी
 सस्यम्—धान्य
 सहिम (वि)—घडीने युक्त
 साक्षात् (अव्यय)—प्रत्यक्ष
 साक्षिन् (पु)—पाहणारा, साक्ष देणारा
 सादनम्—घर
 साध् (५ प प)—साध्य करणें,
 मिळविणें
 साम्प्रतम् (अव्यय)—हाडी, (वि)—
 याग्य
 सार रम्—तत्त्व, सामर्थ्य
 सारस—बगळा
 सारंग् (अव्यय)—अधु डोक्यात आणून
 सीमन् (स्त्री)—सीमा, मर्यादा
 सुजन—संगला मनुष्य
 सुधामुच् (वि)—अमृत द्रवणारा
 सूकर—डुकर
 सेवित (नेच्-क भू धा वि)—
 आचरलेला, व्यापलेला
 साम—चन्द्र, सौमरस

भाग तिसरा-मराठी पाठ

(संस्कृत भाषान्तराकरितां)

१—संस्कृत भाषान्तराकरितां सूचना

पहिल्या पुस्तकामध्ये साध्या वाक्यातील शब्दांची रचना कशी असली पाहिजे हे सोदाहरण दर्शविलेले आहे त्याचप्रमाणे दोन सार्थी वाक्ये च-वा या उभयान्वयी अव्ययानों कशी जोडता येतात हेहि दाखविलेले आहे आता मयुक्त व समिध वाक्याची रचना कशी करतात हे पाहू

१ मी घरी गेलों कारण मला बरें नव्हतें—अहं गृहम् अगच्छम् यतः
अहम् अस्वस्थः आसम् । किंवा अहं गृहम् अगच्छम् । अहं
हि अस्वस्थः आसम् । किंवा अहम् अस्वस्थः आसम् । अतः
अहं गृहम् अगच्छम् ।

राम हुपार आहे परंतु तो अभ्यास करित नाही—रामः चतुरः वर्तते
किन्तु-परं-परन्तु सः अध्ययनं न करोति । किंवा रामः चतुरः
अस्ति । स तु अध्ययनं न करोति ।

वरील वाक्याच्या भाषान्तरावरून 'यत -हि-अत ' व 'किन्तु-पर-परन्तु-
तु' या उभयान्वयी अव्ययांचा मयुक्त वाक्ये जोडण्याकरिता उपयोग होतो हे
दिसून येईल.

२ रामा त् १४ वर्षे वनात राहा असे दशरथ रामाला म्हणाला—
हे राम त्वं चतुर्दश वर्षाणि वने वस इति दशरथः रामाय
अकथयत् ।

सुखानी आईबापाची आज्ञा पाळ्याची हे योग्य आहे—वालाः पितरौ
अनुरुधेरन् इति युक्तं भवति । किंवा पतद् युक्तं यद् वालाः
पितरौ अनुरुधेरन् ।

एकमेवावरोधक भाण्डू नक असा उपदेश करून म्हाताच्यानें प्राण सोडला—परस्परैण सह मा विचदध्वम् इति उपदिश्य वृद्धः प्राणान् अत्यजत् ।

आता आपण वागेत जावें असा विचार करून तो मनुष्य निघाला—
अधुना उद्यानें गच्छेयम् इति विचार्य सः नरः प्रस्थितः ।

परील वानयातील मनात आणलेल्या विचारदर्शक वाक्यानंतर अथवा तोंडांनें उचारलेल्या वान्यानंतर 'इति' हें अव्यय जोडलेल आहे. याच अर्थी उचारलेल्या वाक्याच्या आरंभी 'यद्' हेहि जोडतात.

३ ज्या मित्रावरोधक मी पुष्कळ दिवस राहिलों तो हा—येन सह अहं चिरं न्यवसम् तद् पथ इदं मित्रम्—सः पथ अयं घयस्यः ।

ज्याच्या मदतीनें अर्जुनाला जय मिळाला तो वृष्ण यादवांचा प्रमुख होता—यस्य साहाय्येन अर्जुनः जयम् अलभत सः कृष्णः यादवानां प्रमुखः ।

ज्या देवीच्या प्रमादानें कवि काव्यें घरतात त्या सरस्वतीला नमस्कार असो—यस्याः कृपया कवयः काव्यानि रचयन्ति तस्यै सरस्वत्यै नमः ।

परील समिध वाक्यातील गौण वाक्यात 'यद्' या संयधी सर्वनामाचें अवश्यक विभक्तीचें रूप जोडलेलें आहे व मुख्य वाक्यात त्याचा पूर्वगामी शब्द जरूर त्या विभक्तीत जोडलेला आहे. सर्वधी सर्वनाम व पूर्वगामी शब्द यांमध्ये 'लिङ्ग व वचन' यांमध्ये ऐक्य असलेच पाहिजे, विभक्तीत असेल अथवा नसेल.

४ जेव्हां मी परी गेलों तेव्हा मित्राला भेटलों—यदा अहं गृहम् अगच्छम् तदा अहं मित्रम् अपदयम् ।

जोंपर्यंत देशांत गामर्ष्य आहे तोंपर्यंत मनुष्यानें पैसा मिटकाफा—याघत् शरीरे शक्तिः विद्यते तापत् पथ नरः धनं चिन्देत ।

जर तुम्हां मागे म्हणणे ऐकाल तर तुमचें कन्याण शोईल—यदि यूयं मम यजनं शृणुयात् तर्हि युष्माकं पत्न्याणं भवेत् ।

जरी त्यानें पुष्कळ धान्यात पैसा तरी त्याला दस मिळाले नाही—

यद्यपि सः बहु अध्ययनम् अकरोत् तथापि तेन यशः न प्राप्तम् ।

ज्या रीतीनें तुम्ही माझ्याशी वागल तसे मी तुमचे रक्षण करीन—यथा यूयं मयि व्यवहरेत तथा अहं युष्माकं रक्षणं कुर्याम् ।

वरील मिश्र वाक्यानील गीण वाक्यांत 'यदा, तावत्, तर्हि, तथापि व यथा' या संबंधी क्रियाविशेषण अव्ययाचा उपयोग केलेला आहे व मुख्य वाक्यांत याच्याच जोडीच्या 'तदा, तावत्, तर्हि, तथापि व तथा' या अव्ययाचा उपयोग केलेला आहे.

५ तो मनुष्य या वेळी घरी गेला असेल—अनेन समयेन सः नरः गृहं गतः भवेत्-भविष्यति ।

आतां त्यानें घरी गेलेच पाहिजे—अधुना तेन गृहं गन्तव्यम् एव ।

तो मनुष्य बहिरा असावा—असलाच पाहिजे—तेन नरेण बधिरेण

भवितव्यम्-भाष्यम् ।

त्याच्या गातां वेतें—सः गातुं शक्नोति-समर्थः ।

तो रक्षण करण्याला योग्य आहे—सः रक्षणाय अलम्-योग्यः ।

अर्जुनाला कृष्णाच्या मदतीनेंच जयदयाला मारतां आले—

कृष्णस्य साहाय्येन एव अर्जुनः जयद्रथं हन्तुं शक्तः अभवत् ।

तो कधीहि खोटें बोलणार नाही—सः न कदापि असत्यं वदेत्-

घ्रूयात् ।

तो मुलगा जाण्याच्या वेतांत होता—सः बालः गन्तुम् उद्यतः-

गन्तुमनाः-गन्तुकामः-गमनोत्सुकः चा आसीत् ।

वरील मराठी वाक्यामध्ये निरनिराळ्या काळातील निरनिराळ्या तऱ्हेची विधेयें आलेली आहेत. त्याचें भाषान्तर वर दर्शविलेल्या पद्धतीप्रमाणें केले पाहिजे.

६ (अ) राजाला नमस्कार करून व शजूकडील बातमी सागून हेर स्तम्भ राहिला—राजानं प्रणम्य शजूघातीं च तस्मै निषेच चारः तूर्णां स्थितः ।

सर्वे लंकेभर संतेचा शोध करून शजून जाऊन मारति फिरवूट

पर्वतावर विश्राम्ति घेता झाला—अखिलायां लङ्कायां सीताम्
अग्निष्य श्रान्तः च भूत्वा मारुतिः चित्रकूटे व्यधाम्यत् ।

(जा) षडिलाना न सागता मुलगा खेद्यावयास गेला—जनकाय अकथ-
यित्वा बालः क्रीडितुं गतः ।

कोणालाहि न विचारता त्या मुलांनं वाट घोधून काठली—कमपि
अपृष्टा सः बालः मार्गम् अन्वेष्यत् ।

(इ) त्या मुलाला घडा वाचताना मी पाहिले—पाटं पठन्तं तं बालम्
अहम् अपश्यम् ।

तो मनुष्य फिरत फिरत मुवईत आला—इतस्ततः सञ्चरन् एव
सः नरः मुम्बापुरीम् आगतः ।

सज्जनाचें स्वरूप यथार्थपणें न ओळखल्यामुळे दुष्ट त्याचा छळ करतात—
सतां यथार्थ स्वरूपम् अज्ञानन्तः खलाः तान् पीडयन्ति ।

‘अ’ मध्ये एकाच कर्तृपदाची जोडलेल्या शेषदृष्ट्या त्रियेशिवाय अन्य क्रिया-
पदल त्यन्त अव्ययें जोडलेली आहेत ‘आ’ मध्ये त्यन्त अव्ययाची
नकारार्था रूपें त्यांना पूर्वी ‘अ’ जोडून तयार केलेली जोडलेली आहेत व
‘इ’ मध्ये वर्तमानवाक्याचक पातुत्ताभिताचा वस्तु उपयोग करता येतो हे
दाखविलें आहे.

७ (अ) वाटेंत रात्र झाल्यामुळे वाटसरू देवळात राहिले—मार्गे एव
सजातायां रात्र्यां प्रयासिनः देवालये अबसन् ।

(आ) अशा रीतीने विचार करता करता सर्व दिवस निघून गेला—एवं
विचारयतः नरस्य-एवं विचारयति नरेअखिलः दिनाद्यधिः
व्यतीतः ।

(इ) रणवाल्दार पाहात असताना मुद्दा चोरानी राजवाड्यात प्रवेश
केला—पश्यतः अपि रक्षकस्य सौराः प्रासादं प्रविष्टाः ।

(ई) ते दोन इस कासवाला आकाशातून नेत असताना लोकांनी ओरड
केली—हंसाभ्याम् आज्ञाशमार्गेण नीयमाने कूर्मं जनैः
महान्मैलाहलः वृतः ।

(उ) हरिणाला धरण्या करिता राम गेला असता रावणाने सीतेला पळविली—
मृगग्रहणाय गते रामे रावणः सीताम् अपाहरत् ।

(ऊ) सौपत्या जळत्यामुळे शेतकरी निराधार झाले—दग्धेषु उटजेषु
कृपीचलाः अनाथाः अभवन् ।

वरील वाक्यामध्ये दोन दोन क्रिया आहेत व त्यातील परिणाम किंवा दुसऱ्या
क्रियेचा वेळ दर्शविते व त्या दोन्ही क्रियांची कर्तृपदे भिन्न आहेत. म्हणून गीण
त्रियेवद्दल 'रदा-यावत्' या अव्ययानी युक्त वाक्ये न योजता 'सति सप्तमी
त्रिंशत् पद्ये' योजून भाषान्तर केले पाहिजे. विशेष साहिती सं. वाक्यरचना
पाठ ३१ मध्ये पहा.

८ (अ) सुख व दुःख यातडे लक्ष न देता मनुष्याने कर्तव्य करावे—सुख-
दुःखे अगणयित्वा नरः कर्तव्यम् आचरेत् ।

देव, यक्ष व त्रिदश्यानी श्रीरामाचर पुष्पवृष्टि केली—देवयक्षकिन्नराः
श्रीरामे पुष्पवृष्टिम् अकुर्वन् ।

(आ) मरणाच्या भीतीने मनुष्याने रणाङ्गणातून पळून जाऊ नये—मृत्यु-
भयेन नरः रणाङ्गणात् न पलायेत ।

अर्जुनासारखा योद्धा विरळा—अर्जुनसमः योधः विरलः ।

पिंपळात अडकविलेल्या पोपटाला स्वातन्त्र्य प्रिय असते—पञ्जर-
निधद्रस्य शुक्रस्य स्वातन्त्र्यं प्रियं भवति ।

विश्वामित्राच्या तपश्चर्येची इन्द्राला भीती वाटली—इन्द्रः विश्वा-
मित्रतपसः भीतः ।

(इ) वर्षाप्रमाणे शुभ्र वगळे आकाशात उडतात—हिमशुभ्राः घलाकाः
आकाशे डयन्ते ।

अमृताप्रमाणे मधुर बोलणे सर्वांना आवडते—अमृतस्वादु वचनं
सर्वेभ्यः रोचते ।

विष्णूच्या चरणरूपी कमलार्चा भक्त पूजा करितात—विष्णोः
चरणकमले भक्ताः पूजयन्ति ।

थड वारा, स्वच्छ पाणी व मधुर फळे यानी प्रवाशाचा भ्रमपरिहार

होतो—शांतपवनः निर्मलजलं मधुरफलानि च पथिकश्रमं परिहरन्ति ।

(६) रावणाला माहन अयोध्येला बालेख्या रामानें प्रजेनें स्वागत केले—
अयोध्यां निवृत्तं हतरावणं रामं किंवा रावणं हत्या अयोध्यां
निवृत्तं रामं प्रजाः अभ्यनन्दन् ।

पुत्राच्या वधाची वार्ता ऐकून श्रावणाच्या मातापित्यानीं शोक केला—
श्रुतपुत्रवधवार्तां—पुत्रवधवार्तां श्रुत्या श्रावणस्य पितरौ
व्यलपताम् ।

मुलाला बरोबर घेऊन बाप वगैरे गेला—सपुत्रः जनकः किंवा
पुत्रेण सह जनकः उद्यानं गतः ।

रस सुखलेलें पळ कोणी खात नाही—शुष्करसं फलं न कोऽपि
भक्षयति ।

तपश्चर्यारुपी धन ज्याच्याजवळ आहे त्याना विषयापासून नास
होत नाही—तपोधनान् नरान् विषयाः न पीडयन्ति ।

(७) रामानवळ माहति उभा राहिला—भारतिः उपरामम् स्थितः ।
शास्त्रानुसार ईश्वराची पूजा करावी—यथाशास्त्रं नरः देवं पूजयेत् ।
दर दिवशीं मनुष्यानें स्नान करावें—प्रतिदिनं नरः स्नायात् ।

बरील अ मध्ये द्रव्य समास, आ मध्ये तत्पुत्रस्य समास, इ मध्ये वर्मधारस्य
समास, ई मध्ये बहुव्रीहि समास व उ मध्ये लज्यशीभाव समास योजलेले आहेत.
संस्कृत भाषान्तरामध्ये शब्द ठिकाणीं समास कसे योजावे हे बरील उदाहरणावरून
समजून घेईल ज्यास माहितीमरिता स बापवरचना पाठ ३२ ते ३४ व रा.
आपाप्रदीप पु २ पाठ ११ पहा—

१ (१) तो मनुष्य धीमान् आहे एवढेंच नव्हे तर तो बुद्धिमान्हि आहे—
न केवलं सः नरः धनिकः वर्तते अपि तु बुद्धिमान् अस्ति ।

(२) दारिद्र्यं मनुष्याची सगत पुढली परत दुष्टाची नको—घरं दरिद्रेण
नरेण सहतिः न पुनः खलेन ।

(३) शिवाजीचा एकेक योद्धा शत्रूचा पराभव करी, तर मग सर्वजण मिळून किती ज्यास्त करीत असतील बरं ?—शिवनुपस्य एकः अपि योधः शत्रुं पराजयत किमुत-किं पुनः-किमद्-किमु-योधसमूहः ।

(४) आपण विद्वान् आहा हें क्वूल परतु तरीसुद्धा आपल्याला विनयानें वागले पाहिजे—कामं भवान् विद्यावान् तथापि भवता विनयेन एव व्यवहर्तव्यम् ।

(५) वारा इतवा जोरानें वाहात होता की पुष्कळ झाडे उपटलीं गेलीं—
वायुः तथा वेगेन अवहत् यथा वहवः वृक्षाः उन्मूलिताः ।

वरील पाच वाक्यामध्ये 'न केवल-अपि तु, वरं-न, किमु-किमुत-किं पुन - किमद्, कामम्-तथापि, तथा-यथा' या अव्ययांचा त्या त्या वाक्यांत अर्थानुरूप उपयोग केलेला आहे. वरील वाक्यांमार्ख्या रचनेच्या वाक्यांचें भाषान्तर करताना योग्य त्या अव्ययांचा उपयोग करावा लागतो.

संस्कृत भाषान्तराला उपयुक्त अशा सामान्य सूचना बर दिशेल्हा आहेत. निरनिराळ्या कारकाचा, काळाचा व धातुसाधिताचा संस्कृत भाषान्तरामध्ये वसा उपयोग करता येईल हें स. वाक्यरचना या पुस्तकात त्या त्या विवक्षित पाठात दाखविलेले आहे.

२-मराठी वाक्यसमूह व उतारे

१

१ रामाने रावणाला मारिले कारण त्याने सीतेचा अपहार केला २ मुधीवाने यामराना सीतेच्या शोधार्थ पाठविले कारण त्याने रामाजवळ तसा ठराव केला होता ३ सर्व शिपाई रणाङ्गातून मागे परतले कारण सेनापति वॉंठेहि दिसेना. ४ रामाने सीतेचा त्याग केला परंतु प्रजेला हे आवडले नाही. ५ माझा मित्र मला वाटत भेटला परंतु तो मजजवळ ही बातमी घोलला नाही. ६ बेकेशीने रामाला वनात पाठविले परंतु भरताला हे आवडले नाही. ७ मनुष्याने कोणताहि धदा करावा परंतु सचोटी सोडू नये. ८ घाटसह वडाच्या सावलीत वसले कारण जव प्रवासाने ते थकले होते.

२

१ प्रसूतिकालापर्यंत शकुन्तला माझेकडे राहू दे असे पुरोहिताने दुष्यन्ताला सांगितले. २ मनुष्याने सफटाचे वेळी आपल्या बान्धवांस साहाय्य करावे हा मनुष्यधर्म आहे ३ उद्या सगळी माती तुरगातून सुटका होईल असे कैद्याला वाटले ४ पुढच्या क्षणी काय घडेल हे कोणालाहि सांगता येत नाही. ५ दुर्जनानी सज्जनांचा श्रेह करावा हा त्याचा स्वभावच आहे. ६ आपण वागेत हवा खाण्याकरिता जाऊ या असे मुले बापाला म्हणाली. ७ आजपासून वेळवर शब्द ये असे गुरुजी म्हणाले. ८ उच्च शिक्षणावरिता झलडला जावे असे हल्ली पुष्कळ लोभाना वाटते

३

१ ज्या लोकाना शत्रूचा पराभव वेल त्यांना राजाने बतसे दिली. २ ज्या नरसिंहाने हिरण्यकशिपूचा वध केला त्याला नमस्कार असो. ३ ज्या

१ हात पाय धुऊन व ईश्वराला नमस्कार करून मनुष्याने जेवावे. २ राजबाळातून निघून व अरण्यात जाऊन ध्रुवाने ईश्वराचे घ्यात केले. ३ मुलवार न रागावतां वापाने त्याला क्षमा केली. ४ वाटेत न थांबतां यात्रेवरु द्वारकेला गेले. ५ रात्री घरात शिरतांना शिपायाने चौराला पकडले. ६ झाडांना पाणी घालतांना दुष्यन्ताने शकुन्तलेला पाहिले. ७ गोष्ट ऐकतां ऐकतां मुळे शोषी गेली. ८ वानराभ्या मदतीने रामाने लंका जिंकली, रावणास मारले, विभीषणाला राज्यावर बसविले व दुष्यक विमानात बसून अयोध्येस परतला.

१ जीवित क्षणमंगुर असल्यामुळे मनुष्याने पुण्य मिळवावे. २ सूर्य अस्तावलावर उतरला तेव्हां सर्व लोक घरी परतले. ३ सूर्य प्रकाशत असतांना दिवा निरुपयोगी असतो. ४ वृक्ष तोडला असतां वेलींनी कोणाचा आश्रय करावा ? ५ युद्ध चालू असतां सर्व लोक चिन्तातुर असतात. ६ हत्ती विकल्यानंतर अंडुचापहल वाद फडाला ? ७ सेनापति दिसेनासा झाल्याबरोबर शिपाई कैरावैत घाबू लागले. ८ परीक्षा संपल्यावर मुळे खेळू लागली.

१ ज्यापज्याची पर्वा न करता अर्जुनाने युद्ध केले. २ ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य व शूद्र यांची वर्तव्ये मनुस्मृतीत वर्णन केलेली आहेत. ३ शास्त्रावर पिकलेली फाळे मधासारखी गोड लागतात. ४ मनुष्यरूपी पशु गवत खात नाही हे पशूंचे माग्य होय. ५ कारागृहांत टाकलेल्या चौराने आपली सुटका करवली ६ हातांत तलघार घेतलेल्या वीराने शत्रूंचे शीर उडविले. ७ कमळासारखे टोळे असलेल्या मुलाला पाहून सर्वास आनंद झाला. ८ काळ्या मेघांमुळे आकाश भयंकर रूप घारण करते. ९ ईश्वराची

ज्याला मदत आहे तो कोणालाहि मीत नाही. १० रस्त्याजवळ एक विष्णूचें सुंदर देऊळ होतें. ११ दररोज सकाळीं मुलांनीं क्रमानुसार वडील माणतास नमस्कार करावा.

९

१ मनुष्यानें दुसऱ्यास व्यर्थ त्रास देऊं नये इतकेंच नव्हे तर त्याला मदतहि करावी. २ एक सद्गुणी मुलगा पुष्कळ निर्गुणी मुलांहून थरा. ३ रामाच्या घनुष्याच्या हुंकारानें सुद्धा विघ्नं नाहीशी होत असत, मग बाणाच्या वर्षावानें किती ज्यास्त होत असतील थरें? ४ आपण शूर आहा हें कबूल, परंतु बुजीशिवाय शत्रूचा पराभव होणार नाही. ५ आठसात दिवस घालविष्यापेक्षा उपांग करणें थरें. ६ अर्जुनानें एकसारखे असे बाण सोडले कीं शत्रूचें सैन्य त्यांनीं झाकून गेले. ७ एका मनुष्यानेंहि हें काम होणें शक्य आहे, मग दहा असल्यावर काय विचारावें? ८ परमेश्वर भक्ताला मदत करतो एवढेंच नव्हे तर त्याच्यासाठीं वष्टहि सोसतो.

१०

एका गावात धीरश्रुति नावाचा एक मुलगा राहात होता. तो दररोज सकाळीं गावाच्या बाहेर फिरावयास जाई गावाच्या जवळूनच एक नदी वाहात होती. त्या नदीवर एक मोठा पूल बांधलेला होता. एकदा धीरश्रुति नेहमीप्रमाणे त्या पुलावरून जात असता त्यानें 'वाचवा, वाचवा' असें दीनवाणे गद्द ऐकिले. ज्या ठिकाणाहून ते शब्द निघाले होते तिथडे त्यानें नजर फेंकली तेव्हा त्याला एक स्त्री पाण्यात बुडत असलेली दिसली. धीरश्रुति नावाप्रमाणे फार धीट होता व त्याला पोहता येत होतें. त्यानें कपडे काढून एकदम नदीत उडी घेतली व रथा बाईला एका हाताने घेऊन तो नदीच्या काठावर सुरक्षित पोचला तेव्हा ती र्था त्याला म्हणाली 'वाच्य, मी तुझी फार आभारी आहे ईश्वर तुजें कल्याण करे. मी कपडे धुण्याकरिता नदीवर आल्ये असताना दगडावरून पाव घसरला व नदीत पडले' मुलानें उत्तर दिले 'यात मी माझे कर्तव्यच केले' इतकें बोलून तो मुलगा आपल्या बाटेनें निघून गेला.

प्राचीन काळी अन्द्रोक्लिज नावाचा एक नोबर आपल्या धन्याच्या घरांतून पळाला, कारण त्याचा घर्ना त्याला फार श्रुतेने वागवी. रागात बराच वेळ तो हिडला व घकल्यामुळे एका रिकाम्या गुहेमध्ये झोपला. कांहीं वेळाने त्याने एका सिंहाची गर्जना ऐकली. त्याला आपला मृत्युच जवळ आला असे वाटले म्हणून तो पार भ्याला. इतक्यात तो सिंह दु खाने ओरडत दळु दळु येताना दिसला. तो त्याच्याजवळ आला व आपला उजवा पाय वर धरून उभा राहिला. अन्द्रोक्लिजाने त्या पायात एक काटा पाहिला, म्हणून त्याने तो ओढून काढला. तेव्हा तो सिंह आनंदाने नाचू लागला. तो सिंह अन्द्रोक्लिजाचा मित्र बनला. पुढे अन्द्रोक्लिजाला शोधणाऱ्या शिपायांनी त्याला पकडले व त्याला सिंहाच्या पिंजऱ्यात सोडण्यात आले. परंतु सिंहाने त्याच्यावर शडप घातली नाही व तो त्याच्याजवळ स्वस्थ उभा राहिला. अन्द्रोक्लिजानेही त्या सिंहाला ओळखले. हा चमत्कार पाहून अन्द्रोक्लिजाला मोकळे करण्यात आले व नंतर तो सिंहाला घेऊन दूर निघून गेला.

धारा नगरीत सिन्धुल नावाचा राजा राज्य करीत होता. त्याला म्हातारपणी भोज नावाचा मुलगा झाला, जेव्हा तो पाच वर्षांचा झाला तेव्हा त्या वृद्ध राजाने आपले राज्य मुज नावाच्या आपल्या भावाला दिले व त्याला मुलाचे रक्षण करण्यास सांगितले. पुढे राजा वारल्यावर मुंजाने मुख्य प्रधानाला दूर धरून दुसऱ्यास त्याच्या जागी नेमले. पुढे एक ब्राह्मण राजसभेत येऊन म्हणाला की मी ज्योति शास्त्रपारंगत आहे तेव्हा राजाने त्याची परीक्षा करण्याकरिता त्याला आपले पूर्वचरित्र वर्णन करण्यास सांगितले. त्या ब्राह्मणाने सर्व गोष्टी धरोबर सांगितल्या. राजा सन्तुष्ट झाला व त्याने राजपुत्र भोज याचे भाग्य वर्णन करण्यास त्यास सांगितले. तेव्हा ब्राह्मण म्हणाला की भोज हा लवकरच राजा होईल व पुढे वृद्ध वपें राज्य करील. हे ऐकून मुजाला विषाद वाटला व त्याने भोजाला मारण्याचा प्रयत्न केला. परंतु भोज्या प्रयत्नाने तो वाचला. पुढे मुंजाला पश्चात्ताप झाला व त्याने भोजाला राज्यावर वसविले व आपण तपश्चरिते अरण्यात निघून गेला.

पूर्वी सुकेतु नावाचा प्रसिद्ध महायज्ञ होता, त्याचें आचरण शुद्ध होतें. त्याला मूळ नव्हतें म्हणून त्यानें मोठें तप केळें. तपश्चर्येनें संतुष्ट होऊन धर्मदेवाने त्याला ताटका नावाची मुलगा दिली. तिला हजार नागाचें बळ होतें. ताडण्यावस्थेंत यवेश केल्यावर त्यानें तिचा विवाह जम्भुपुत्र सुन्द याच्याशीं लावला. तिला पुढें मारीच नावाचा मुलगा झाला. सुन्द मेळ्यानंतर ताटका आपल्या मुल्यसह अगस्ति ऋषींना खाण्याकरिता त्याच्यावर चाल करून गेली. तेव्हा अगस्त्य ऋषींनी मारीचाला राक्षस हो असा शाप दिला. त्याचप्रमाणे ताटकेलाहि तूं मनुष्य सागारी व भेदक स्वरूपाची स्त्री हो असा शाप दिला. तेव्हां ताटका राक्षसी होऊन अगस्त्याच्या आश्रमाळ फार त्रास देऊ लागली. म्हणून विद्या-मित्राच्या सूचनेप्रमाणे रामानें ताटकेला मारली.

एके दिवशीं नरेंद्र आपल्या सोबऱ्यासह ध्यान करण्याचा खेळ खेळत होता. योद्ध्याच वेळात तो डोळे मिटून व श्वास कोंडून ईश्वराचें स्मरण चरूं लागला. इतक्यात एक नाग फुटकार करित लघ्वेजवळ आला. त्यामुळें तीं मुलें भ्याली. त्यांनीं आपापल्या जागा सोडून 'साप, साप' म्हणत पळ वाढला. परंतु नरेंद्र मात्र आपल्या जागेवरून हालला नाही. बरालील मज्बूस ही हसीमत्त रामजती. तेव्हा सर्व माणसें धावत तेथें आलीं. पाहतात तों नरेंद्राचे मस्तकावर फडा फाडून तगा असलेला शाप दिसला. नरेंद्र डोळे मिटून तसाच बसला होता. नरेंद्राचें मूळ नाव शंकर असें होतें व तो या वेळीं खरोखरच शंकरासारखा शोभत होता. साप मोठा होता म्हणून त्याचे जवळ जाण्यास कोणीहि धजला नाही. भोळ्याच वेळात नरेंद्राचें ध्यान संपलें व तो साप तेवून निघून गेला. अशा रीतीनें नरेंद्राचा प्राण बचावला. तेव्हां हा मुलगा सामान्य मुलगा नसून ईश्वराचा आश्रय आहे असें सर्व लोकांस वाटलें. हाच नरेंद्र पुढें विवेकानन्द या नावाने प्रसिद्धीस आला.

कृष्णाची भार्या रुग्णिणी हिने शंकराच्या प्रसादाने प्रद्युम्नाला जन्म दिला. शंकर नावाच्या राक्षसाला समजले की हा प्रद्युम्न आपल्याला ठार मारणार. म्हणून त्याने जन्मानंतर सातव्या दिवशीच त्याला पळविले, परंतु त्याचा आह्लाद-दायक चेहरा पाहून त्याने त्याला मारले नाही, व काय होईल ते होवो या विचाराने त्यान त्याला समुद्रांत टाकले. समुद्रातील एका मोठ्या मासाने त्याला गिळले दुसऱ्या दिवशी कोळ्यानीं मासे पकडले त्यांत तो मासाहि होता त्या कोळ्यानीं तो मोठा मासा शंभराला नजर वेला. जेव्हा त्या मासाचे पोट फाडले तेव्हा त्याच्या पोटातून सूर्यामारखा तेजस्वी मुलगा बाहेर आला. तेव्हा शंभराने त्याला आपल्या स्त्रीच्या स्वाधीन केले व मुलाप्रमाणे त्याचे पोषण करावयास सांगितले पुढे मोठा जाल्यावर प्रद्युम्नाने शंभराला द्वन्द्वयुद्धाला बोलाविले व त्याच्याशी घराच वेळ लढून त्याचे शिर उडविले. नंतर तो आपल्या आईवापाकडे परत गेला.

गोकुळाजवळ यमुनेच्या डोहात कालिया नावाचा एक महाविपारी सर्प होता. त्याच्या विपारी श्वासाच्या स्पर्शानेच प्राणी मरत! तेव्हा काहीतरी कारणाने कालियाचा नाश व्हावा म्हणून श्रीकृष्णाने एक युक्ति योजली. आपल्या सवगळ्याना घेऊन डोहाजवळच तो चेंडूने खेळू लागला. एकांने तो चेंडू इतक्या जोराने फेकला की तो डोहात पडला तेव्हा सर्वांचा विरस झाला श्रीकृष्णाने सांगितले की घाबरू नका, डोहातला चेंडू मी आणतो व नंतर आपण पुन्हा खेळू या. वसें चोळून सर्व सवगडी नको नको म्हणत असताना कृष्णाने डोहात बुर्जा मारली तेव्हा पाण्याच्या खळबळीने कालियाने डोकें वर काढले व कृष्णाला जोराने वेढले. ही बागमी नद, यशोदा व इतर सर्व यादवाना कळली तेव्हा ते सर्व फार शोक करू लागले श्रीकृष्णाने आपले शरीर फुगविण्यास सुद्धात केली. तेव्हा तें सहन न होऊन कालियाने कृष्णाला भोकळे केले. कृष्णाने चटकन त्याचे डोक्यावर उडी मारली व तो नाचू लागला.

त्यामुळे बालिया मरणोन्मुक्त झाला व त्याने कृष्णाची क्षमा मागितली. कृष्णाने त्याला जीवदान देऊन ते टिकाण सोडून जाण्यास सांगितले

विवेकानन्दानी वैदिक धर्माने महत्त सर्व जगभर प्रस्थापित केले व नंतर ते जन्मभूमि परतले याच वेळी हिंदुस्थानात फार मोठा दुष्काळ पडला. गरीबच नव्हे तर सधन लोक बुद्धा पटापट मरू लागले मनुष्य हा परमेश्वराचे स्वरूपच होय ही भावना ज्याच्या मनात दृढ होती त्या विवेकानन्दानी एक ताहाप्यसभा स्थापिली. त्यांनी लोकांजवळ पैसे मागितले व अशा रीतीने सेवा करण्यास मुरुवात केली. हे काम करीत असताना त्याची प्रकृति खालावली परंतु ते अहोरात्र भ्रम करीत ते म्हणत 'ईश्वर हा प्राणिमात्राचे टिकाणी भरला आहे. तेव्हा मला त्या परमेश्वराचीच सेवा करण्याची संधि मिळाली आहे ती मी का गमावू ?' अशा रीतीने त्यांनी पुष्कळ परोपकार केला व हजारों लोकांचे प्राण वाचविले ते आपल्या शिष्यांस असा उपदेश करीत की तुम्ही कोणत्याहि प्रकारची अपेक्षा न धरता परोपकार करीत राहा. हाच मोक्षाचा सुलभ मार्ग आहे

भारतीय मुद्द सपल्यावर सुविष्टिराला वाटले की युद्धात बान्धवांना मारून थापण पार पाप केले म्हणून पापाचे परिमार्जन करण्याकरिता न्यास व कृष्ण यांनी त्यात अश्वमेध करण्यास सांगितले तेव्हा रिकामा खजिना द्रव्याने पूर्ण करण्याकरिता पाण्डव धन आणण्यास निघाले महादेवाच्या कृपेने ते जेथे राणीत तेथे त्यांना अगणित तपस्ति मिळे अशा रीतीने पुष्कळ तपस्ति जमवून पाण्डव परत फिरले इकडे अभिमन्यूची बामनो उत्तरा ही गरीब होती ती योग्य वेळी प्रसूत झाली परंतु जन्मलेला मुलगा उपजतच मेलून होता हे पाहून सुमन्ना, सुन्ती व इतर ब्रिया शोक करू लागल्या ते पाहून श्रीकृष्णाने आपल्या अधीकृत सामर्थ्याने त्या मृत मुलगा विद्यत केले ! हाच मुलगा पुढे

परीक्षित म्हणून प्रसिद्ध झाला. पाण्डव द्रव्याच्या राशि घेऊन परत येतात तोंच त्यांना परीक्षिताच्या जन्माची हकीकत समजली. तेव्हा त्याचा आनंद पोटात भावेनासा झाला व त्यांनी अश्वमेधाची जोराने तयारी केली.

१९

पाण्डव अज्ञातवासात असताना त्यांना ओळखून काढण्याकरिता कौरवांनी हेर पाठविले होते. परंतु कोणालाहि त्याचा पत्ता लागेना. तेव्हा भीष्म, द्रोण व विदुर यांच्याशिवाय इतरांना ते मेले असावे असे वाटले. विराटाचा शत्रु व कौरवाचा मित्र सुशर्मा याने असा विचार केला की कीचक मारला गेला आहे, तेव्हा विराटाचें घन व गाई चोहून आणण्यास ही वेळ बरी आहे म्हणून त्याने कौरवांचे साहाय्याने विराटावर स्वारी केली. दोन्ही पक्षांचे मोठे युद्ध होऊन विराट राजा शत्रूचे हातीं सापडला. हे पाहून वृत्तमतेचा द्रोण टाळण्याकरिता युधिष्ठिराच्या सूचनेवरून भीम पुढे झाला व त्याने शत्रूचा पराभव करून विराटाची सुटका केली. इकडे असे चालले असता दुर्योधनाने विराटाच्या गाई पळविल्या. तेव्हा राजपुत्र उत्तर शत्रूबरोबर लढण्यास निघाला. तेव्हा वृहस्पतीच्या चेपात असलेल्या अर्जुनाने त्याचा सारथी होऊन कौरवाचा पराभव केला.

२०

मिराबाई ही भारवाडच्या राजाची मुलगी हिचे लग्न मेवाडचा राजा कुम्भ याच्याशी झाले ही विष्णूची एकमिष्ठ भक्त होती. तिच्या सासूला हे आवडत नसे म्हणून तिने तिला राजवाड्यातून हाकून दिले. ती निघाली तेव्हा तिच्या नवव्याने तिला काही द्रव्य दिले होते. तिने ते सर्व गोरगरिवाना देऊन टाकले, आणि स्वतः भिकारणीप्रमाणे राहू लागली. तिचे सौन्दर्य अप्रतिम होते. तिचा आवाज मधुर होता त्यामुळे तिचे भजन ऐकून पुष्कळ लोक वृष्णाचे भजन करू लागले. अशा रीतीने वृदावनापासून द्वारकेपर्यंत ती भजन करीत हिंडली. तिची ही अलौकिक भक्ति व सद्गतेन पाहून तिचा पति राणा कुम्भ तिचे मन पालटले व त्याने तिला परत घरी आणविले. तिचे मन प्रसन्न व्हावे म्हणून त्याने

अन्त पुरात श्रीकृष्णाची मूर्ति स्थापन केली. एन्दा बापाकडून आलेला विषाचा पेलव ती प्याली. परंतु त्यामुळे ती न मरता कृष्णाची मूर्ति काळी पडली. हा चमत्कार पाहून तिच्या बापाला पश्चात्ताप झाला.

२१

पूर्वी प्राग्ज्योतिष् नावाच्या देशावर नरक नावाचा क्रूर राजा राज्य करीत होता. त्यानें सर्व देवाना त्रास दिला. तेव्हा त्यानी नरकामुराची दुष्ट वृत्त्ये कृष्णास सांगितली. तेव्हा श्रीकृष्ण सत्यभामेसह प्राग्ज्योतिष्वास गेला. तेथील सर्व कित्ते फोडून श्रीकृष्णानें पादजन्य शस्त्र वाजविला. त्या आवाजानें नरकामुराचा प्रधान सुर नावाचा राक्षस जागा झाला व त्रिशूल घेऊन कृष्णाबरोबर लढण्यास आला. तेव्हा कृष्णानें गद्देनें त्रिशूल मोडून त्याला ठार केलें म्हणून कृष्णाला मुरारि किंवा मुरभिद् असें म्हणतात. नंतर नरकामुराच्या इतर सेनापतींना त्यानें यमसदनास पाठविलें. तेव्हा स्वतः नरकामुर हत्तीवर बसून लढण्यास आला. गरुडानें नरकामुराच्या हत्तीचा व सैन्याचा पराभव केला. तेव्हा खचळलेल्या नरकामुरानें निरनिराळीं आयुधें कृष्णावर फेकली, पण तीं सर्व कृष्णानें मोडलीं व मुदरीन चक्रानें नरकाचें शिर उडविलें नंतर त्याच्या मुलाला सिंहासनावर बसवून कारागृहात टाकलेल्या १६००० स्त्रियांना कृष्णानें सोडविलें.

२२

विदर्भ देशाच्या भीष्मक राजाची मुलगी रुक्मिणी ही फार सुंदर व सद्गुणी होती. यौवनावस्थेंत जेव्हा तिने अवेश केला तेव्हा भीष्मकानें श्रीकृष्णाशी तिचा विवाह करण्याचें ठरविलें. परंतु विष्णूचा द्वेष करणाऱ्या तिच्या भावाला तें आवडलें नाहीं. त्यानें चेदि देशचा राजा शिशुपाल याला तिला देण्याचें ठरविलें. कारण तो कृष्णद्वेषी होता. हें पाहून भयगीत झालेल्या रुक्मिणीनें श्रीकृष्णाला एक पत्र पाठविलें. तेव्हा श्रीकृष्ण सूर्योदयापूर्वी कुण्डिनपुरास आला. तो येतो त्यापूर्वीच सर्व शहर ध्वज, पत्ताका व तोरणे यांनी सुशोभित झालें होतें व चेदि देशचा राजा शिशुपाल तेथें आलेला होता. भीष्मकानें श्रीकृष्णाला राहाण्याकरिता नमरा-

बाहेर एका बागेत जागा दिली. थोल्याच वेळात रुक्मिणी व तिच्या मैत्रिणी तैथेच अभ्युक्तेच्या दर्शनाला आल्या. देवीची पूजा करून रुक्मिणीने इम्डे तिकडे नजर फेकली. तेव्हा तिचा हेतु ओळखून श्रीकृष्णाने तिला एकदम पळविला.

२३

विदर्भ देशात सत्यरथ नावाचा राजा राहात असे. त्याचे राज्य वळकविण्या-करिता सात्व देशचा राजा दुर्धर्ष याने कुण्डिनपुराला वेढा दिला. सात आठ दिवस लढल्यानंतर सत्यरथ मारला गेला. तेव्हा सात्व राजाचे शिपाई राजवाड्यात शिरले. राजवाड्यातील सर्व उत्तम अलंकार व रत्ने त्यांनी चोरून नेली. राणी शीलवती गरोदर होती. ती दाट काळोखात घरातून बाहेर पडली व रात्रभर अरण्यात फिरत राहिली. सफाई तहानेने व्याकूळ होऊन ती एका स्वच्छ तळ्यातील पाणी प्याली तितक्यातच ती प्रसूत झाली. तिने मुलाला एका फरशीवर निजविले व ती वल्ल धुण्याकरिता तळ्यात उतरली. इतक्यात एका सुसरीने तिचे पाय पकडले व तिला पाण्यात ओढले. त्यामुळे ती मेली. तें मूल रडू लागले, तेव्हा जवळच असलेल्या ऋषींच्या आश्रमातून एक तापसी आली व तिने त्या मुलाला उचलून आश्रमात नेले. अशा रीतीने तें मूल वाचले.

२४

दुष्यन्त नावाचा फार शूर राजा होऊन गेला. तो शिकारीसाठी अरण्यात गेला होता. तो एका हरणावर बाण मारण्याच्या वेळात होता परंतु तें हरीण कण्व ऋषींच्या तपोवनातील होतें. म्हणून कण्व ऋषींच्या शिष्यानें मोठ्यानें ओरडून विनंति केली की "हें आश्रमातील हरीण आहे, त्याला मारू नका, आपलें शस्त्र निरपराच्याना मारण्याकरिता नाही तर पीडिताचें रक्षण करण्या-करिता आहे." हें बोलणें ऐकून दुष्यन्ताने बाण सोडला नाही तो रघातून खाली उतरला व ऋषींना भेटण्याकरिता आश्रमाकडे निघाला. त्या वेळी कण्व ऋषि माध्याह्न खानाकरिता मारिची नदीवर गेले होते. म्हणून त्यांच्या मानसेल्या पन्थेनें, शकुन्तलेनें, दुष्यन्ताचें स्वागत केलें. तिचें अप्रतिम सौंदर्य पाहून राजाला आनंद

शाला. तेव्हा त्याने तिच्या भैत्रिणींना तिचे जन्ममृत विचारिले. तिचा जन्म क्षत्रियकुळात झाला आहे हे ऐकून त्याने तिच्याशी गान्धर्व विधीने विवाह केला.

२५

सीतास्वयंवराचे वेळी रामाने शंकराचे धनुष्य मोडले. म्हणून परशुरामाला राग आला. विवाहविधि आटपून दशरथ राजा सर्वासह अयोध्येला जात असता वाटेत त्याला जमदग्नीचा पुत्र परशुराम याने अडविले. त्याने रामाला म्हटले, 'रामा, तू शंकराचे धनुष्य मोडून फार मोठी कीर्ति मिळविलीस व सर्वांनी तुझी स्तुति केली. आता तू या दुसऱ्या विष्णुधनुष्याला बाण जोड, म्हणजे नंतर मी तुझ्याशी द्वन्द्वयुद्ध करीन.' हे ऐकून दशरथ राजा शोकाकुल होऊन हात जोडून म्हणाला, 'हे परशुरामा, माझ्या मुखाना अभय दे.' परंतु परशुरामाने ऐकिले नाही. तेव्हा रामाने वैष्णव धनुष्याला बाण जोडला व तो म्हणाला, 'हे जामदग्न्या, हा माझा बाण व्यर्थ जाणार नाही. आपण ब्राह्मण आहा म्हणून आपल्यास मारता येत नाही. परंतु आपले सामर्थ्य व आपण निळविलेले उत्तम लोक याचा मी नाश करतो.' तेव्हा परशुराम म्हणाला, 'गुरूच्या आज्ञेप्रमाणे मी महेन्द्र पर्वतावर निघून जातो. तेव्हा तू आता बाण सोड.' रामाने त्याप्रमाणे केल्यावर परशुराम महेन्द्र पर्वतावर निघून गेला.

३-विस्तृत टीपा

- १ शोधार्थं—अन्वेष्टुम्, अन्वेष्टणाय । टराव—समयः । मार्गं परतणं—नि+घृत् (१ आ. प.) । कोठेहि दिसेना—अदृश्यः अभवत् । सचोटी—ऋजुता, सत्यता । वाटसरु—पान्थः, पथिकः, अध्वगः । यकले होते—श्रान्ताः अभवन् ।
- २ तुहंग—कारागृहम् । वैदी—यन्दिन् (पुं.) । पुढच्या क्षणी—क्षणान्तरे । घडणें—आ+पत् (१ प. प.) । द्रोह करणें—द्रुह् (४ प. प.) । हवा खाणें—चातम् आसेच् (१ आ. प.) ।
- ३ ताया टेवणें—नि+यम् (१ प. प. नियच्छति) । हाव धरणें—लुभ् (४ प. प.) ।
- ४ सुबत्ता—सुभिक्षम् । आपण तयार असलें पाहिजे—अस्माभिः सज्जैः मयितव्यम् । वदलणें—चल् (१ प. प.) ।
- ५ गप्प—स्तब्ध (वि.) । धनी—स्वामिन् (पुं.) ।
- ६ ध्यान करणें—धै (१ प. प.), चिन्त् (१०, उ. प.) । यावणें—वि+रम् (१ प. प.) । पाणी धालणें—जलं वि+तृ (१ प. प.), सिच् (६ उ. प. सिद्धति-ते) । ज्ञोपीं गेलीं—सुप्ताः, अस्वपन्, निद्रिताः ।
- ७ क्षणभंगुर—क्षणिक, चञ्चल, नश्चर (वि.) । उतरणें—अव+तृ (१ प. प.) । दिवा निरूपयोगी असतो—दीपेन न किमपि प्रयोजनम् । तोडला—छिन्न, लून (क. भू. धा. वि.) । सैरावीरा—इतस्ततः । पळें लागले—प्राद्रवन्, पलायन्त ।
- ८ रस्त्याजवळ—उपमार्गम्, उपरथ्यम् (अव्ययीभाव स)
- ९ किती ज्यास्त—किमुत, किंपुनः । एकसारसे—अधिरतम् (अव्यय) ।
- १० फिरावयास जाणें—ध्यायामार्थं चर् (१ प. प.) । दीनवाणा—दीन, आर्त (वि.) । निघाले होते—उद्धृत (क. भू. धा. वि.) । नजर फेरणें

- दृष्टि क्षिप् (६ उ. प.) । बुडत असलेली स्त्री—(जसे) निमज्जन्ती स्त्री । नावाप्रमाणे—यथाभिधानम् । पोहणे—प्लु (१ भा. ५), तृ (१ प. प.) । कपडे काढणे—घासांसि दूरीकृ । भी फार आमारी आहें—भृशाम् अनुगृहीता अस्मि । घसरणे—स्खल (१ प. प.) ।
- ११ त्याला कुरतेने वागवी—तस्मिन् क्रूरतया व्यचाहरत् । रिक्ती गुहा—रिक्ता—अव्याप्ता गुहा । काटा—कण्टकः । झडप घालणे—अभि+द्रु-धाव् (१ प. प.) । पिजरा—पञ्जरः । ओढवणे—अभि+ज्ञा (१ उ. प.) ।
- १२ पाच वर्षाचा—पञ्चवर्षदेशीयः (वि) । दूर करून—दूरीकृत्य । पश्चात्ताप क्षाला—अनुशयान्वितः अभवत्, अनुतप्तः जातः ।
- १३ नाग—गजः । तिचा विवाह लावला—तेन तां पर्यणाययत् । चाल करून जाणे—अभि+द्रु । बेडव स्वरूपाची—विरूपाकृतिः । त्रास देणे—पीड् (१० उ. प.) ।
- १४ सोबती—घ्नस्यः । ध्यान करण्याचा खेळ खेळणे—समाधिप्रीडया प्रीड (१ प. प.) । थोड्याच वेळत—अधिरात् एव, अल्पेन एव कालेन । भिटणे—नि+मील् (१ प. प.) । कोंडणे—नि+रध् (७ उ. प.) । फणा पाहून उभा असलेला—उद्धृतफणः (सर्प) । धजणे—धृप् (५ प. प.) ।
- १५ जन्म देणे—प्र+सू (२ भा. ५), जन् (प्र.) । काय दोईल तें होवो—यद्भावि तद् भवतु । शिळणे—ग्रस् (१ प. प.) । नजर करणे—उपायनम् इव अर्पय । स्वार्थीन करणे—हस्ते नि+क्षिप् (६ उ. प.), हस्ते समर्पय । द्रव्ययुक्ताला बोलाविलें—द्रव्याय आह्वयत ।
- १६ डोह—जलाशयः, हुदः । महाविपारी—तीव्राचिपः (सर्प) । बिरस होणे—खिन्नतां गम्, निरुत्साहतां गम् (१ प. प.) । बुडी मारणे—आत्मानं क्षिप् (६ उ. प.) । खळखळ—क्षोभः, विलोडनम् । वेढणे—परि+धृ (५ उ. प.), परि+रध् (७ उ. प.) । फुगविणे—आ+ध्मा (१ प. प.), आ+प्यै (१ भा. ५, प्रयोजक-आप्पाययति) ।

मरणोन्मुख—आसन्नमृत्युः (वि.), मुमूर्षुः (वि.) । जीवदान देणे—
सर्जावं मुच् (६ उ. प.) ।

१७ दुष्पाळ—दुर्मिक्षम् । खासावणे—अव+सद् (१ प. प.) ।
प्राणिमात्र—सर्वे प्राणिनः । तन्धि—समयः । गमायणे—ह्रा
(३ प. प.) । अपेक्षा न करिता—अनपेक्ष्य, निष्कामतया ।

१८ परिमार्जन करणे—प्र+मृजू (२ प. प.), क्षल् (१० उ. प.) । रिक्ता
खजिना—रिक्तः क्रोपः । खणणे—खन् (१ प. प.) । गरोदर—
आपघसखा, गर्भिणी । उपजतय—जन्मतः पच । आनन्द पोटात
मावेनासा झाला—प्रहर्षः आत्मनि न प्राभवत् । तयारी करणे—
सम्भारान् कृ (८ उ. प.)-चि (५ उ. प.) । जोराने—खोत्साहम् ।

१९ ओळखणे—अभि+ज्ञा (९ उ. प.) । हेर—चारः । पत्ता लागणे—
निवासस्थलं ज्ञा (९ उ. प.) । वेळ बरी आहे—युक्तोऽयं समयः,
अनुकूलोऽयं कालः । स्वारी करणे—अभि+गम् (१ प. प.) ।
टाळणे—परि+हृ (१ प. प.) । पुढे होणे—पुरतः भू, सञ्जः
भू (१ प. प.) ।

२० सासू—श्वश्रूः (१.) । हाकविणे—निः+सृ (प्र.) । गोरगरीब—
दीन, अनाथ, दरिद्र (वि) । देऊन टाकणे—वि+तृ (१ प. प.) ।
भिकारीण—भिक्षुकी, दरिद्रा, अकिञ्चना । भजन—ईशस्तुतिः ।
भजन करू लागणे—भक्तिम् आ+रभू (१ आ. प.) । ईश्वरनामस्मरण
करीत दिडली—ईशानामस्मरणं कुर्वती अभ्रमत् । पाठवणे—
परि+वृत् (भा. प. प्र.) ।

भाणवणे—आ+नी (१ प. प. प्र.) । काठी पठणे—इयामत्वं गम्
(१ प. प.) । पथात्ताप होणे—अनुशयान्वितः भू (१ प. प.) ।

२१ राज्य करणे—शास् (२ प. प.), ईश् (२ भा. प.) । निष्ठा—दुर्गम् ।
फोडणे—भिद् (७ प. प.) । वाजविणे—ध्मा (१ प. प.) । जागा
होणे—प्र+बुध् (४ आ प) । पाठवणे—प्र+इप् (४ प. प. प्र.),
प्र+हि (५ प. प.) । खबळलेला—प्रश्रुध्य (वि.) ।

- २२ तिनें यौवनावस्थेत प्रवेश केलो—सा यौवनावस्थाम् अस्पृशत् ।
 देणे—प्र+दा (३ उ प) । पळविणे—अप+ष्ट (१ प प.) ।
- २३ वळकावणे—चलात् इह (९ उ प) । वेदा देणे—परि+वृ
 (५ उ प.), परि+रुध् (७ उ प) । फरदी—शिला । निजविणे—
 स्वप् (२ प प प्रयोपक) । उतरणे—प्र+विश् (६ प प) । मुसर
 —नक्र., मकर. । ओढणे—आ+हृप् (१ प प) ।
- २४ शिकार—मृगया । बाण मारण्याच्या वेतात होता—शरं प्रक्षेप्तुम्
 उच्यत.-शरं प्रक्षेप्तुमना. आसीत् । विनति करणे—प्र+अर्थ
 (१० आ प) । निरपराधी—निरागस्, निरपराध (वि) । मारणे
 —प्र+ष्ट (१ प प) । पीडित—आर्त (वि) ।
- २५ मोडणे—मञ्ज (७ प प) । भाटपूत—समाप्य । भडविणे—प्रति+
 रुध् (७ उ प) । धनुष्याला बाण जोडणे—धनुषि बाणं सन्धा
 (३ उ प) । भगव्य देणे—रक्ष् (१ प प) श्रै (१ आ प) । ऐकणे
 —अनु+मन् (४ आ प.) । व्यर्थ जाणे—निष्फल्ता गम् (१ प प) ।

परिशिष्ट

(वाक्यांतील शब्द जोडण्यास उपयुक्त सन्धिनियम)

स्वरसन्धि

१ अ-आ, इ-ई, उ-ऊ, ऋ-ॠ हे सजातीय स्वर एकमेकापुढे आले असता त्या दोहोंबद्दल दीर्घ स्वर येतो.

पूत वेगेन आगमनं करोति—वेगेनागमनं अ + आ - आ

पृथ्वीं रक्षति ईश्वर —रक्षतीश्वर इ + ई - ई

अश्रु उद्भवति नेत्रे—अश्रूद्भवति उ + उ - ऊ

पितृ + ऋणम्—पितृणम् ऋ + ऋ - ॠ

२ अन्त्य अ किंवा आ यापुढे इ-ई, उ-ऊ, ऋ-ॠ व ल हे स्वर आले असता दोहोंबद्दल अनुक्रमे गुणरूपी फरक होतो, म्हणजे ए, ओ, अर् व अल् अमे अनुक्रमे फरक होतान.

नयनेन ईक्षते—नयनेनेक्षते अ + ई - ए

हस्तेन उद्धरति—हस्तेनोद्धरति अ + उ - ओ

सेवया ऋण—सेवयर्णै—*सेवय ऋण ... अ + ऋ - अर् किंवा * अ ऋ

* ऋण कः च्या पूर्वी ए, ऐ ओ व औ याशिवाय कोणादि स्वर आल्यास 'क'चा मागील स्वराशी नियम दोन प्रमाणे सन्धि करावा किंवा सन्धि न करता मागील स्वर दीर्घ असल्यास ऋण करावा.

३ शब्दाच्या अन्त्य अ-आ पुढे ए-ऐ व ओ-औ हे स्वर आले तर दोहोंबद्दल अनुक्रमे ऐ व औ असा फरक होतो.

इन्द्रस्य पेटावत् —इन्द्रस्यैरावतः अ + ऐ - ऐ

मुखेन औपथ—मुखेनौपथ अ + औ - औ

४ इ-ई, उ-ऊ, ऋ-ॠ व ल यापुढे विजातीय स्वर आल्यास त्याचा अनुक्रमे य्, व्, र् व ल् होतो व त्यात पुढील स्वर मिळून पूर्णाक्षर होते.

गच्छति एव —गच्छत्येवः इ + ए - ये

वस्तु एतद्—वस्तुवेतद् उ + ए - वे
रक्षितृ एतद्—रक्षित्रेतद् ऋ + ए - रे

- ५ कोणत्याहि शब्दाच्या द्विवचनी रूपाच्या शेवटी 'ई, ऊ व ए' हे स्वर आल्यास त्याचा पुढे येणाऱ्या स्वराशी सन्धि होत नाही. त्याचप्रमाणे 'अमी' या 'अद्स्' सर्वनामाच्या ह्वापुढे स्वर आल्यास सन्धि होत नाही. पुष्पे ईशते । गुरू आगच्छत । वची इच्छत । अमी ईशा ।
- ६ शब्दाच्या द्विवचनी रूपाशिवाय इतर रूपाच्या शेवटील 'ए' या स्वरापुढे 'अ' हा स्वर आल्यास, 'अ'चा लोप होतो व त्याने जागी ऽ असे चिन्ह (अवग्रह) लिहितात व त्याचा उच्चार करित नाहीत.
वने अस्ति—वनेऽस्ति ।
- ७ शब्दाच्या द्विवचनान्त रूपाशिवाय इतर रूपाशेवटी 'ए' हा स्वर आल्यास व पुढे 'अ' शिवाय इतर स्वर आल्यास 'ए'चा 'अय्' असा परक होतो; आणि त्यातील 'य्' पुढील स्वरांत मिळून पूर्णाक्षर होतें किंवा 'य्'चा लोप होतो व त्यामुळे एकमेकापुढे येणाऱ्या दोन स्वरांचा सन्धि होत नाही.
वने ऋषि—वनयूषि किंवा वन ऋषि । अय् + ऋ - अयृ - अ ऋ
- ८ शब्दाच्या शेवटी 'ओ' हा स्वर असून त्याचे पुढे 'अ' हा स्वर आला तर 'अ'चा लोप होतो व त्याच्या जागी ऽ असे चिन्ह (अवग्रह) करतात व त्याचा उच्चार करित नाहीत.
प्रभो अत्र—*प्रभो अत्र—प्रभोऽत्र ।
- ९ शब्दाच्या शेवटी 'ओ' हा स्वर असून त्याचे पुढे 'अ' शिवाय स्वर आला तर 'ओ'चा 'अय्' होतो आणि 'य्' पुढील स्वरांत मिळून पूर्णाक्षर होतें किंवा 'य्'चा लोप होतो.
प्रभो इह—*प्रभो इह—प्रभयिह—प्रभ इह ।
- * सरोवनाच्या रूपाच्या अन्य स्वराचा पुढील स्वराशी विरलाने सन्धि करावा
- १० शब्दाच्या शेवटी 'ऐ व औ' हे स्वर असून त्यांचेपुढे जर कोणत्याही स्वर आला तर त्यांचा अनुक्रमे 'आय् व आय्' असा बदल होतो व

‘य् आणि व्’ हीं पुढील स्वरात मिळून त्याचें पूर्णाक्षर होतें किंवा त्याचा लोप होतो.

भोदामहै आनन्देन—भोदामहायानन्देन—भोदामहा आनन्देन ।

कलौ इति—कलाघिति—कला इति ।

व्यंजनसन्धि

११ अन्त्य ‘म्’ पुढें स्वर आल्यास दोहोंचें मिळून पूर्णाक्षर होतें.

रामम् अपश्यत् — राममपश्यत् ।

१२ अन्त्य ‘म्’ पुढें कोणतेंहि वर्गव्यंजन आल्यास ‘म्’ चा अनुस्वार होतो किंवा ‘म्’ बद्दल पुढील व्यंजनाच्या वर्गाचें अनुनासिक येतें.

पुष्पम् पर्यात—पुष्पं पश्यति—पुष्पम्पश्यति ।

यत्नम् करोति—यत्नं करोति—यत्नङ्करोति ।

१३ अन्त्य ‘म्’ पुढें श्, प्, स्, र व ह् हे वर्ण आले तर त्याचा अनुस्वार होतो व य्, व्, ल् हीं व्यंजन आलीं तर त्याचा अनुस्वार होतो किंवा अनुनासिकयुक्त य्, प्, ल् होतो.

मित्रम् शंसति—मित्रं शसति ।

मित्रम् लोचनाभ्याम्—मित्रं लोचनाभ्याम्—मित्रँल्लोचनाभ्याम् ।

टीपः—वाक्याच्या शेवटीं येणाऱ्या ‘न्’ चा अनुस्वार करू नये, ‘म्’ च लिखावा.

१४ अन्त्य ‘न्’ पुढें स्वर आल्यास व पूर्वी दीर्घ स्वर असल्यास दोहोंचें पूर्णाक्षर होतें व पूर्वी ह्रस्व स्वर असल्यास ‘न्’ चें द्वित्व होतें.

पृथान् उदकेन—पृथानुदकेन परंतु

एतस्मिन् उद्याने—एतस्मिन्नुद्याने ।

१५ अन्त्य ‘न्’ पुढें च्, छ्, ज्, झ्, ञ् व ध् हीं व्यंजनें आलीं तर ‘न्’ चा अनुस्वार व विसर्ग होतो व विसर्गाचा ‘च्, छ्’ पूर्वी न् होतो, ‘ज्, झ्,’ पूर्वी प् होतो व ‘ञ्, ध्’ पूर्वी र् होतो.

ग्रामान् चलति—ग्रामांः चलति—ग्रामाँश्चलति ।

१६ अन्त्य ‘न्’ पुढें ल् आल्यास ‘न्’ चा ‘अनुनासिकयुक्त ल्’ होतो.

अवदन् लोकाः—अवदल्लोका ।

१७ अन्त्य 'न्' पुढें ज्, झ् व श् हे तालव्य वर्ण आले तर 'न्' चा 'ञ्' होतो.
देशान् जयति—देशाञ्जयति ।

१८ शब्दाच्या शेवटी अनुनासिकावाचून इतर वर्गव्यंजन असून त्याचे पुढें स्वर किंवा मृदु व्यंजन आलें तर अन्त्य व्यंजनाबद्दल त्याच वर्गाचें तृतीय व्यंजन येतें.

वनात् आगच्छति—वनादागच्छति । नगरात् वहिः—नगराद्बहिः ।

१९ शब्दाच्या शेवटी अनुनासिकाशिवाय इतर वर्गव्यंजन असून त्याचे पुढें अनुनासिकानें आरंभ झालेला शब्द आला तर अन्त्य व्यंजनाबद्दल त्याच वर्गाचें तृतीय व्यंजन किंवा अनुनासिक येतें. मात्र तो पुढील अनुनासिक-युक्त शब्द प्रत्यय असल्यास अनुनासिकच होतें.

अपश्यत् मण्डलं—अपश्यद्मण्डलं किंवा अपश्यन्मण्डलम् । परंतु
मृद् + मय (घट)—मृन्मयः (घटः)

२० 'त-वर्गाची व्यंजनं आणि स्' याचा आणि 'च-वर्गाची व्यंजनं आणि श्' याचा संधि होताना त् बद्दल च्, द् बद्दल ज्, ध् बद्दल झ्, न् बद्दल ब् आणि स् बद्दल श् असे फरक होतात.

प्रासादात् जन—प्रासादाद् जनं—प्रासादाज्जनम् ।

अस्मिन् शत्रौ—अस्मिञ्शत्रौ ।

२१ 'श्'ने आरंभ होणाऱ्या शब्दापूर्वी कोणत्याहि वर्गाचें अनुनासिकाशिवाय इतर व्यंजन आल्यास आणि 'श्' पुढें स्वर, अन्त.स्य वर्ण, अनुनासिक किंवा ह् असल्यास 'श'चा विकल्पानें 'छ्' होतो.

तस्मात् शत्रोः—तस्माच्छत्रोः किंवा तस्माच्छत्रोः ।

गृहात् श्वः—गृहाच्छ्वः किंवा गृहाच्छ्वः ।

२२ 'त-वर्गाचें व्यंजन आणि स्' याचा 'ट-वर्गाचें व्यंजन आणि प्' यांच्यागी संधि होताना त् चा ट्, ए चा ट्, भ् चा ट्, न् चा ण् व श् चा ए असा फरक होतो.

गृहात् ज्यन्ते—गृहाट् ज्यन्ते—गृहाण्ज्यन्ते ।

२३ 'न्' पुढें 'ल्'ने आरंभ झालेला शब्द आल्यास 'त्'चा 'ल्' होतो.

अपश्यत् लोचनाभ्याम्—अपश्यत्लोचनाभ्याम् ।

- २४ कोणत्याहि वर्गाच्या अनुनासिकाशिवाय इतर व्यंजनापुढे कठोर व्यंजन आल्यास, मागील व्यंजनावद्दल त्याच वर्गाचे पहिले व्यंजन येते.
विपद् पीडयति—विपत्पीडयति ।
- २५ 'ह्' नें आरंभ होणाऱ्या शब्दापूर्वी अनुनासिकाशिवाय इतर वर्गव्यंजन आल्यास 'ह्' वद्दल विकल्पानें मागील व्यंजनाच्या वर्गाचें चौथें अक्षर येतें धनिमात् हरति—धनिमाद् हरति किंवा धनिकाद्धरति ।
- २६ 'छ्' च्या पाठीमागे ह्रस्व स्वर, 'मा' हें निषेधार्थी अव्यय आणि 'आ' हा उपसर्ग आल्यास, 'छ्' ला 'च्' हें व्यंजन जोडतात, आणि 'छ्' च्या पूर्वी इतर दीर्घ स्वर असल्यास 'च्' विकल्पानें जोडतात.
वृक्ष+छाया-वृक्षच्छाया । मा+छेदय-माच्छेदय । आ+छादयति-आच्छादयति । परंतु लक्ष्मी+छाया-लक्ष्मीछाया किंवा लक्ष्मीच्छाया ।

विसर्गसन्धि

- २७ विसर्गापूर्वी कोणत्याहि स्वर असून पुढे क्, ख्, प् व फ् ही कठोर व्यंजने आली तर विसर्गाचा बदल होत नाही
वृक्षः फलति । रामः पश्यति । शनैः खनति ।
- २८ विसर्गापूर्वी कोणत्याहि स्वर असून पुढे च्-छ्, ज्-झ् व त्-थ् ही कठोर व्यंजने आली तर विसर्गाचा अनुक्रमें श्, प् व स् होतो.
पान्थः चलति—पान्थश्चलति । नाविकाः तरन्ति—नाविकास्तरन्ति ।
- २९ विसर्गापूर्वी कोणत्याहि स्वर असून पुढे श्, प् व स् ही कठोर व्यंजने आली तर विसर्गाचा बदल होत नाही अथवा अनुक्रमें श्, प् व स् होतो.
रामः शंसति—रामः शंसति किंवा रामश्शंसति ।
- ३० विसर्गापूर्वी 'अ' असून पुढे 'व किंवा मृदु व्यंजन' आले तर विसर्गाचा 'उ' होतो व तो मागील 'अ' मध्ये मिळून त्याचा 'ओ' होतो, व पुढाले 'अ' चा नियम ८ प्रमाणे अवग्रह होतो.
रामः अस्ति—राम उ + अस्ति—रामोऽस्ति ।
रामः गच्छति—राम उ + गच्छति—रामो गच्छति ।

३१ विसर्गापूर्वी 'अ' असून पुढे 'अ' शिवाय स्वर आला तर विसर्गाचा लोप होतो.

रामः इच्छति—राम इच्छति ।

३२ 'स व एप' यांच्या विसर्गापुढे 'अ' शिवाय अन्य वर्ण आल्यास विसर्गाचा लोप होतो. 'अ' आल्यास नि. ३० प्रमाणे सन्धि होतो.

सः-एपः अस्ति—सोऽस्ति-एपोऽस्ति । परंतु

सः-एपः गच्छति-इच्छति—स-एप गच्छति-इच्छति ।

३३ विसर्गापूर्वी 'आ' असून पुढे कोणताहि स्वर अथवा मृदु व्यंजन आले तर विसर्गाचा लोप होतो.

पालः गच्छन्ति-इच्छन्ति—वाला गच्छन्ति-इच्छन्ति ।

३४ विसर्गापूर्वी 'अ-आ' शिवाय स्वर असून पुढे स्वर अथवा मृदु व्यंजन आले तर विसर्गाचा 'र' होतो.

बाणीः अरिम्—बाणैर् अरिम्—बाणैररिम् ।

गुरुः गच्छति—गुहर् गच्छति-गुरुर्गच्छति ।

३५ विसर्गाबद्दल आलेल्या 'र' अथवा मूळचा 'र' यांच्यापुढे 'र' ने आरंभ झालेला शब्द आला तर मार्गाल 'र' चा लोप होतो व पूर्वीचा स्वर एव असल्यास दीर्घ होतो.

हरिः रक्षति—हरिर् रक्षति-हरी रक्षति । हरेः रण-हरेर् रण-हरे रण ।

प्रातर् रमते—प्राता रमते । पुनर् रात्री—पुना रात्री ।

३६ 'भोस्' या अभ्यासापुढे स्वर किंवा मृदु व्यंजन आले तर 'भ' बद्दल आलेल्या विसर्गाचा लोप होतो.

भोः इह—भो इह । भोः गच्छत—भो गच्छत ।

३७ अन्त्य 'स्' पुढे कोणतेहि अक्षर येणे या न येणे तरी त्याचा विसर्ग होतो. गच्छामस्—गच्छामः ।

३८ अन्त्य 'र' पुढे कोणतेहि कट्येर व्यंजन आल्यास अथवा कोणताहि वर्ण न आल्यास 'र' चा विसर्ग होतो.

प्रातर् काल—प्रातः काल । पुनर्—पुनः ।

शुद्धिपत्र

पान	ओळ	अशुद्ध (मार्ग) -वहे ऐडड्वम् त-द डुह नरा राज्य प प मृन बहुभाही तव नावित च शु बिम्ब प्रवासिनोयान्ति शास्त्रामुविलम्ब सन्धे तता गारग	शुद्ध (मार्ग) ब्रूवहे ऐडड्वम् त-द डुह नरा राज्य प प मृत् बहुभीदि तव च जीवित शु निम्ब प्रवाग्मनो यान्ति शास्त्रामु विलम्ब सन्धे ततो गारगा
५	२१		
३५	१६		
४३	६		
५२	८		
५३	२७		
५४	५		
६५	१८		
६८	५		
७७, ९०	२५, १६		
७९	३		
९३	१८		
९८	२२-२३		
१००	२०		
१४८	१६		
१५१	१५		
१५२	१		
१५३	२२		
१६५	२३		
१७८	१३		